

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

4 ♦ 2010

Заснований у жовтні 2001 р.
Виходить раз на три місяці

Редакційна колегія

Головний редактор
Заступники головного редактора

Відповідальний секретар

Петро БІЛОУСЕНКО
Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Ніна ГУЙВАНЮК
Василь ГРЕЩУК
Андрій ДАНИЛЕНКО
Анатолій ЗАГНІТКО
Володимир КАЛАШНИК
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА

Василь НІМЧУК
Іван ВИХОВАНЕЦЬ
Павло ГРИЦЕНКО
Олександр ЗАДОРЖНИЙ

Ніна КЛИМЕНКО
Василь ЛУЧИК
Віктор МОЙСІЄНКО
Леся СТАВИЦЬКА
Микола СТЕПАНЕНКО
Орест ТКАЧЕНКО
Павло ЧУЧКА
Микола ШТЕЦЬ

УДК 81'1– 811.161.2

З а с н о в н и к и

***Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України***

***Видавець
Інститут Української мови НАН України***

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 – 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4

Е-mail: ukrmoz@gmail.com

279-02-96, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

Редагування Марії Сулими

Комп'ютерне верстання Наталії Яременко

Здано до набору 26.09.2010. Підписано до друку 14.12.10. Формат 70×108/16.
Папір офс. № 1. Гарн. Кудряшов. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15,4.
Обл.-вид. арк. 14,15. Тираж 487 прим. Зам. 2868.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом “Академперіодика” НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 811.161.2'38

Пилип Селігей (м. Київ)

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ — МАЙСТЕР НАУКОВОГО СТИЛЮ

Українськомовні лінгвістичні праці Юрія Шевельова свідчать про нього як про яскраву авторську індивідуальність. У статті проаналізовано стилеві та художні засоби, якими він послуговується, щоб дієвіше впливати на читачів. Зроблено висновок про актуальність його мовної практики для вдосконалення й уточнення сучасних норм українського наукового стилю.

Ключові слова: Ю. Шевельов, науковий стиль, виразні засоби.

На відміну від мистецьких творів, науковим публікаціям неблаганний час відводить значно коротший «вік». Більшість із них застарівають уже за одне-два десятиліття по виході. Їх пізніші перевидання — випадок нечастий. І якщо якась праця за багато років приходить на суд читачів удруге, то це вірогідно засвідчує її глибину, неперевершеність і непроминущу вартість. Саме такими працями збагатив українську науку Юрій Володимирович Шевельов. Своєму видатному філологу незалежна Україна віддала заслужену шану, перевидавши все найголовніше з його творчої спадщини.

Одне з чільних місць у ній посідають розвідки з історії української літературної мови. Втім, учений тепер і сам опинився серед «персонажів» цієї історії, бо залишив нам блискучі зразки українськомовного наукового письма. За стилем викладу й навіть стилем мислення вони різьоме відрізняються од багатьох наукових публікацій як радянського, так і нинішнього періоду, писаних «сірою барвою на сірому тлі». На їхньому фоні твори Ю. Шевельова постають як дивовижний феномен, приваблюють високою стилістичною майстерністю. Багато хто визнає: за його текстами відчувається рука яскравої авторської індивідуальності, а сам він, як ніхто інший, уміє зацікавити читача предметом досліду, розвитком теми та переконливістю аргумен-

тів. Стосовно Ю. Шевельова слухні слова, як він сам сказав колись про Костя Михальчука: «...сьогодні ще можна читати його як живого, із зацікавленістю, з процесом співдумання» [12: 112].

Якими ж засобами досягає Ю. Шевельов таких виразних ефектів? Які стилістичні таємниці приховує його творча робітня? Спробуємо з'ясувати це на матеріалі його українськомовних лінгвістичних праць. Чимало із цих засобів, як ми побачимо далі, у стилістиці наукового тексту описані ще недостатньо, а то й залишаються зовсім невідомими.

Щоб письмова комунікація відбувалася успішно, авторові належить боротися за увагу читача, організовувати її та керувати нею. Неважко помітити, що Ю. Шевельов свідомо орієнтується на свого уявного співрозмовника, намагається інтелектуально втягти його в тему розвідки. Ось як починає він деякі статті:

*1913 року в Відні вийшла книжка Степана Смаль-Стоцького *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache* у співпраці з Теодором Гарпнером. ... Ледве чи яка-небудь книжка зі слов'янського мовознавства, особливо українського мовознавства, в ті роки викликала такий вибух відгуків, і то поспіль негативних, як ця [11: 382]; Буває так, що дослідник шукає для себе теми, але тут тема шукала дослідника. ...Тема буквально лежала на бруку вулиці, і треба було за неї братися [10: 8].*

Ю. Шевельов не просто пише зв'язний і змістовний твір, а прагне надійно заволодіти читацькою увагою й не відпускати її до останнього рядка. Про це свідчать, зокрема, елементи тексту, які окреслюють межі його структурних частин, прогнозують дальший розвиток теми й підказують, про що йтиметься далі:

Киньмо погляд на ці царини його праці за чергою [12: 98]; А тепер ми поглянемо на еволюцію мовної ситуації у пізнішому, радянському періоді [10: 122]; Її (Олени Пчілки — П. С.) загальне ставлення до Галичини показане нею насамперед в повісті «Товаришки», про яку мова в нас буде далі [10: 33].

Автор намагається передбачити запитання, які виникатимуть у читачів при сприйнятті його твору, або ж планує виклад так, щоб у них автоматично поставали запитання, відповіді на які дає наступна частина тексту. Ці запитання рівнозначні постановці проблеми, а пошук відповідей на них є істотним етапом осмислення твору:

Якою термінологією мала тоді користатися українська школа? Питання це було таке актуальне, що ...воно привернуло до себе увагу громадськості і навіть викликало невеличку дискусію в «Промені»... [10: 88]; Чи буде зростати внесок Галичини в українську літературну мову? При пануванні сучасної системи це річ неможлива. Навпаки, як ми бачили, большевизм приносить «розгаличанення» української літературної мови [10: 120]; ...Історична ситуація може скластися так, що українська літературна мова знову відкриється для галицьких елементів. Чи означає це, що варт тепер впроваджувати щедрою рукою незнанні їй досі галицизми? Такий висновок був би цілковито хибним і непродуманим [10: 126].

Дослідник не затушовує суперечностей, а подає їх з логічним наголосом у вигляді запитання. Він ніби ставить розумове завдання і пропонує читачам замислитися. Коли завдання усвідомлене, усвідомлюється й суперечність. Отже, читачі підготовлені до викладу суті проблеми:

Так і тільки так стояло питання: Галичина або Москва, інкорпорація в літературну мову галицьких елементів – або сповнення літературної мови позиченнями чи кальками з російської мови? [10: 67]; Чи означає це, що перед цим українська літературна мова, – орієнтовно беручи в межах 1768–1863 рр., – була чисто південно-східною мовою? Досить простого погляду на факти, щоб піддати сумніву подібні твердження [10: 131].

Прагнучи досягти мети, зазвичай шукають найкоротший шлях. Це стосується й письменництва: ощадливість мовних засобів, уміня витратити якнайменше слів, щоб отримати якнайбільший ефект, – один із головних критеріїв досконалої літературної техніки. Натомість думка, яку задовго переповідають, надміру розтягують і «розжовують», утрачає свою ударну силу, а її зв'язок із сусідніми думками послаблюється. Як у хорошого генерала немає зайвих солдат, так і в хорошого автора немає зайвих слів.

З погляду стислості виклад у Ю. Шевельова – довершений. А довершеності, як писав А. де Сент-Екзюпері, досягають не тоді, коли більше нема чого додати, а коли вже нема чого відняти [8: 99]. Видно, що шевельовські тексти – наслідок старанної роботи зі словом, копіткого саморедугування. Лаконізм тут утворює напружену інтелектуальну динаміку й нітрохи не шкодить ясності: ми розуміємо і те, що автор сказав, і те, що мав на увазі, але не сказав, щоб не бути багатослівним. Наприклад:

Так уважне вивчення говірок привело Ганцова й Курило до перегляду всієї схеми історії української мови. Але цей перегляд тепер вимагав перегляду самого постановня української мови. Не тільки відпадала теорія «праруської єдності». Виказувалася сумнівною навіть можливість, сказати б, праукраїнської єдності. виявилось, що українська мова постала з зростання двох первісно близьких, але окремих стовбурів [12: 20].

Доречно згадати важливу закономірність, яку встановив історичний синтаксис: у процесі розвитку мови лексичні й граматичні засоби поступово згущують свій зміст. Тобто в кожному наступному столітті те саме повідомлення можна передати дедалі меншою кількістю слів. І не випадково на початку ХХІ ст. читач віддає перевагу лаконічному, концентрованому викладові з глибоким змістом і без словесної зайвни. Він (читач) став освіченішим і здогадливішим, схоплює ідею з півслова, довгі мудрування й пояснення йому ні до чого. З цього погляду праці Ю. Шевельова – дуже сучасні. Гадаємо, саме тут і закорінена одна з таємниць їхньої нинішньої популярності.

Ми не знайдемо в нього прикладів, коли, скажімо, те, що можна висловити одним реченням, розтягується на цілий абзац, а те, що

можна вмістити на одній сторінці, розтягується аж на розділ. Фрази стоять тісно притерті, як дві зчеплені шестірні. Ю. Шевельов добирає слова не абиякі, а ретельно обмірковані. Як тут не згадати відомий вислів Дж. Свіфта: «Потрібні слова в потрібних місцях — ось найточніше визначення стилю» [цит. за: 13: 233].

Тонке відчуття форми та пропорцій потрібне не лише малярові чи архітекторові. Важить воно й для літератора. Обсяг тексту (або його частини) має відповідати значущості чи складності теми. Якщо відомості займають більше текстового простору, ніж того вимагає комунікативна доцільність, вони стають зайвими і спотворюють композицію.

Ю. Шевельов постійно прагне самообмежуватися, не відхилятися від головного, причому цей свій намір він не раз засвідчує в тексті:

Тут не місце входити глибше в деталі, але можна сказати, що... [12: 22]; Не розглядаючи тут дуже цікавої по суті позиції Олени Пчілки щодо стосунків української і польської мов — бо це виходить за межі нашої теми, — мусимо тут відзначити одне... [10: 32]; Нарешті словник Павловського — типово чернігівський, але розмір цієї статті не дає змоги подати докорінну аналізу лексики, і я змушений відіслати читача до вже згадуваної моєї статті про Граматику Павловського [10: 135].

Мовознавці, хоч і глибше від інших розуміються на мові, не так часто бувають вишуканими стилістами. Мабуть, саме тому один зі співрозмовників І. Франка, чиї слова він наводить у статті «Літературна мова і діалекти», мав підстави наректи граматистів «грабарями живої мови», які «не розуміють тої мови, а знають тільки свої правила» [9: 205]. Але Ю. Шевельова така оцінка зовсім не стосується. Навпаки: глибокі знання граматичних засобів (він, нагадаємо, автор підручників української мови та монографії, присвяченої простому реченню) зробили його власне письмо невимушеним, розкутим, синтаксично довершеним і розмаїтим. Речення в нього — різної будови й довжини, але ніколи не бувають заплутаними, монотонними чи задовгими. І це теж полегшує сприйняття тексту. Ось уривок із реченнями, типовою для Ю. Шевельова довжини:

Романтична ідея мови як вияву сутності нації, мовно-літературна концепція українського національного й культурного відродження, поширена через поезію Шевченка й Куліша, стає одним з провідних гасел усього українського культурного й політичного руху в другій половині 19-го і на початку 20 сторіччя. Вона переплітається з романтикою козацтва, з народницькими мотивами, пізніше з модерністськими течіями в письменстві. Плекають її передусім письменники. Годі зрозуміти творчість Старицького, Олени Пчілки, Мови-Лиманського, Грінченка, Франка без уваги до того, як кожний з них сполучав інші елементи свого світогляду й праці з цією ідеєю [12: 8–9].

Разом із тим, коли треба виділити якусь важливу думку, поставити її в емоційно-сильну позицію, Ю. Шевельов удається до періоду:

Праці Михальчукові, незважаючи на їхню фрагментарність, незважаючи на те, що частина фактичного матеріалу, природно, заста-

ріла, незважаючи на те, що в них наука подеколи не відмежована від публіцистики і що Михальчук ніколи, на відміну від, приміром, Потебні, не виходить поза межі слов'янських мов, і сьогодні навівають багато цікавих і плідних думок і читаються з тим же інтересом, який збуджують завжди праці людей, що жили наукою, а не робили з допомогою науки свою життєву кар'єру [12: 122].

Прикметна риса Шевельового стилю – майже кришталева ясність. Думка передається точно й без затримок. Щоб її зрозуміти, читачеві не треба гаяти час і зусилля.

Ясний виклад завжди прагне відмежувати суттєве від другорядного. Наша пам'ять, як відомо, переробляє сприйняту інформацію в бік узагальнення: найголовніше закарбовує, а неістотне забуває. Тимто, аби читач не губився в безмежжі матеріалу, не сприймав другорядне за вирішальне, авторові у великих шматках тексту бажано чітко виділяти основну думку. Власне, одна з цілей мислення (надто наукового) якраз і полягає в тім, щоб відрізнити істотне від неістотного, надаючи істотному вагу та значення. Брак такого відмежування свідчить про те, що людина не до кінця уяснила собі суть явища.

Завдання автора – перенести співвідношення головного та другорядного в текст, композиційно або емфатично підкреслити їх ієрархію. Ю. Шевельов робить це віртуозно, послуговуючись арсеналом найрізноманітніших мовних засобів. Наприклад, виділяє головне лексично:

*Коротко **головне** в її (О. Курило – П. С.) поглядах можна сформулювати так...* [12: 79]; ***Вирішальним фактором** зміцнення галицьких елементів в українській літературній мові була різка відмінність політичної ситуації в Росії та Австрії...* [10: 121]; *Такий висновок зі спостережень і природний, бо тривалих постійних зв'язків саме з Галичиною М. Старицький не мав. **Але не це для нас основне. Основне в мовних здобутках М. Старицького те, що...*** [10: 40]

Виносить слово, на яке падає логічний наголос, на останню позицію в реченні – вона, як відомо, в українській мові є ударною. Особливо це стосується прислівника:

*М. Коцюбинський над своєю мовою працював **багато і систематично**...* [10: 77] (пор. нейтральний порядок слів: *М. Коцюбинський багато і систематично працював над своєю мовою*); *Мовознавців покоління двадцятих років знищено **безжально і безглуздо*** [12: 24]; *...В загальному балансі розвитку української літературної мови це є явище, яке можна розцінити тільки **позитивно*** [10: 120].

Виділяє головне синтаксичною будовою, зокрема вставленими реченнями, приєднувальним і наслідково-сполучниковим зв'язком:

*Але кожне наріччя не тільки переформлює назовні ці елементи, а – **і це головне** – встановлює в них власні співвідношення* [12: 117]; *Такі традиції були тільки в Галичині, причому вони – **і це дуже важливо** – не були тільки галицькі, ні, вони були загальноукраїнські, тільки створені при найближчій участі галичан, під посиленням впливом їх* [10: 56]; *Перенесення питання в площину структури мови і порівняння*

не просто складників мови, а співвідношень і функцій складників мови, — **ось те нове**, що принципово відрізняє Михальчука від його сучасників [12: 116]; Ці зауваження **стосуються** до всіх сторін галицького життя — політичної, соціально-економічної, культурної, побутової, релігійної. **Стосуються вони й особливостей мовних** [10: 13]; Галицькі мовні елементи стали для кожного журналіста **такі** dokonечні й не уникненні, **що** жодна журналістична праця без них зробилася просто неможливою [10: 60].

Як бачимо, Ю. Шевельов висловлює важливу думку не мимохідь, а спиняючи на ній увагу. В результаті таку думку легше помітити й запам'ятати. Всі ми добре знаємо, що тексти, де автор сам розставляє змістові й логічні акценти, конспектувати набагато легше, ніж ті, в яких цю роботу перекладено на читацькі плечі.

Усе це відіграє виняткову роль у зрозумінні тексту. Адже як воно відбувається? У реченнях, абзацах, підрозділах і розділах читач виявляє найістотніші місця, ключові тези, смислові віхи, які організують навколишні ділянки тексту. Ці узагальнення, по суті, зумовлюють саме таке, а не інакше розуміння змісту. Потім вони у свідомості синтезуються, внаслідок чого й постає загальна ідея твору. Не випадково досвідчені педагоги стверджують: учень розуміє текст не тоді, коли відтворює його по пам'яті повністю й дослівно (це формалізм!), а коли викладає його ключову ідею своїми словами.

Ю. Шевельов повсякчас дбає про те, щоб постановку проблеми, зачини й особливо висновки читач міг легко виявити:

Та з дослідів Ганцова впливав і інший висновок — загальнометодологічного характеру. Якщо українська мова постала зі злиття двох первісно відмінних груп, то виходило, що розвиток східного слов'янства відбувався не тільки диференціацією, а й інтеграцією, не тільки розгалуженням, а і збіжностями [12: 45]; Отже, стара теорія розвитку українського і в закритих складах через стадії довгих голосних, а потім поліфтонгів, була спростована, позбавлена ґрунту [12: 78]; Уже цих небагатьох фактів — а їх було далеко більше — досить, щоб побачити, що всупереч замкненості політичного кордону з Галичиною, галицькі мовні впливи в цей період якщо не надто збільшуються кількісно, то помітно розростаються і закорінюються в мовній свідомості чимраз більшого числа мовців на Великій Україні [10: 92].

Послідовне й ритмічне формулювання смислових опорних пунктів — важлива умова ясності. Натомість у неясно написаному тексті важко вловити загальну ідею, зрозуміти його в цілому — саме через брак або завуальованість ключових тез. Як наслідок, читачі в кращому разі просто запам'ятають окремі факти, а суть, що за ними стоїть, так і залишиться неосягнутою.

Годі до кінця зрозуміти предмет, якщо неясно, чим він відрізняється від інших предметів. Людське сприйняття, як відомо, дуже чутливе до контрастних подразників. Скажімо, чорну пляму сприймають краще на білому тлі, ніж на сірому; різкий удар лунає гучніше серед

безгоміння, ніж на фоні якогось шуму. Так само й предмети та думки, про які йдеться в тексті, стають яснішими, коли автор їх чітко відрізняє від інших, суміжних або схожих на них предметів і думок, установлює відмінності між ними, вказує їхні особливі риси. «Протиставлення понять, — писав відомий український психолог Г. Костюк, — допомагають їх диференціювати і водночас зв'язувати, підпорядковувати, зводити в систему» [5: 226].

Як досвідчений художник слова, Ю. Шевельов майстерно використовує ефект контрастів, «мистецтво світлотіні». У його працях чимало виразних протиставлень:

Тут картина виявилася відмінна, а де в чому й прямо протилежна [12: 78]; Одначе є між самим підходом Бодуена де Куртене і Михальчука дуже істотна різниця [12: 120].

Часом він зіштовхує протилежності в межах одного речення:

Вони (П. Житецький, К. Михальчук, О. Потебня — П. С.) склали іспит часу, вони й досі зберігають свою вартість, тоді як сьогодні ледве чи хто знайде щось живе в працях Будде й Соболевського [12: 9]; Супроти ж інших Михальчук різко й позитивно виділявся тим, що він був не тільки збирачем фактів, а і шукачем нових методологічних шляхів [12: 96]; ...Були серед українських друзів Шевченка й люди з інших теренів, але кількісна і якісна перевага чернігівців не підлягає сумнівові [10: 139].

Ю. Шевельов полюбляє вдаватися до антитези, протиставних заперечень. Їхню важливу стильову роль відзначав ще Аристотель: «Такий спосіб викладу приємний, бо протилежності досить зрозумілі, якщо ж вони стоять поряд, то ще зрозуміліші...» [1: 127]. Влучні антитези дозволяють підкреслити значущість або вірогідність ознак, так що читач глибше усвідомлює сутність явищ, чіткіше уявляє їхні прикметні та відмінні риси:

Уже для часу складання перших літописів більшість племен була не живою реальністю, а історичною традицією [11: 385–386]; Небагато, наприклад, з наведених перед цим слів або форм слів стало загальним набутком. Зате теоретичне, програмове, принципове значення мовного новаторства М. Старицького — безсумнівне [10: 41]; Але якщо в питаннях розвитку літературної мови неможлива прогноза в прямому значенні слова, то накреслити деякі імовірності — річ цілком можлива [10: 120].

Одначе не завжди думка Ю. Шевельова зосереджується на контрастах і крайнощах. Оскільки мова постійно розвивається, наука про неї намагається уникати однозначності, спрощеності, «залізобетонної» категоричності. У лінгвіста виникає потреба підкреслити недокопаний, неабсолютний характер явища, показати проміжну ланку між двома протилежностями — за принципом «не зовсім білий, але й не так, щоб чорний» (у риторичі таку стилістичну фігуру називають діатезою). Далеко не всі автори вміють точно відтворювати такі переходи. Подивімося, як це робить Ю. Шевельов:

У процесі взаємодії відмінності з Галичиною вирівнювалися, але ніколи це вирівняння не доходило до кінця, до цілковитої тотожності [10: 13]; Польські впливи тут явно перебільшені, але західний крен літературної мови схоплений правильно, як правильно підкреслено й те, що Галичина була саме осередком постання нових слів [10: 42]; Усі сходилися на традиції Шевченка, але цієї традиції не вистачало навіть для поетичної мови нових часів, не кажучи вже про мову наукову або ділову. Звичайно, цих розбіжностей не треба перебільшувати, вони не перешкоджали загалом комунікативній функції мови, але до повної стандартизації всіх деталей було ще дуже далеко [12: 12]; Завдяки ним (галицьким впливам — П. С.) українська літературна мова піднеслася на такий щабель, з якого дуже багато рис мови І. Нечуя-Левицького виглядають тепер надто застарілими, щоб не сказати примітивними або навіть комічними [10: 105]; ...Ця літературна мова, власне, сміливо може бути названа мішаною щодо своєї діалектної основи і, отже, традиційне підручникове твердження про її київсько-полтавську основу вимагає якщо не цілковитої ревізії, то принаймні додатку: з великими галицькими нашаруваннями [10: 94–95].

Добираючи якнайточніші слова та вміло будуючи фразу, Ю. Шевельов досягає тонкого градування ознаки, відтворює потрібні смислові акценти й відтінки. Його праці зайвий раз доводять: українська наукова мова настільки гнучка й досконала, що спроможна передати будь-які, навіть несподівані, вигадливі повороти дослідницької думки.

Важлива умова ясності наукового стилю — прозорі й послідовні логічні зв'язки між судженнями. Ці зв'язки утворюють у тексті ту безперервність, яка дає читачеві змогу плавно, без особливих зусиль переходити від однієї думки до іншої. Натомість безлад у викладі, абияке розташування речень та абзаців слушно вважають помилкою текстотворення. Якщо з неясно написаного тексту важко відтворити його композиційно-логічну структуру, то в ясно написаному — вона постає з граничною очевидністю, бо автор спеціально про це дбає. У Ю. Шевельова перехід від однієї мікротеми до іншої природний, очікуваний, логічно вмотивований. Часом автор сам повідомляє про такий перехід:

Перше ніж перейти до питання про фонему, чи пак «етимологічну фонему», — центрального в системі поглядів Михальчука, слід ще кинути погляд на те, як він трактував літературну мову [12: 117]; Із цих загальних фонологічних, але зовсім своєрідних у своїй фонологічності настанов Михальчукових випливає і багато цікавих часткових його поглядів [12: 121].

У суто описовому тексті між епізодами немає причинно-наслідкових відношень — зв'язок тут ґрунтується на простій послідовності «одне після другого». Частини такого тексту можна порівняно легко міняти місцями без істотної шкоди для змісту. Натомість причинний зв'язок наче «зобов'язує» кожну наступну подію здійснюватися через

або внаслідок попередньої. Прониклива думка Ю. Шевельова повсякчас виявляє рушійні сили, що породжують різні явища в історії мови та мовознавства. Тим-то судження й епізоди в нього зазвичай міцно пов'язані причинно-наслідковою необхідністю:

Причина цього стане ясна, якщо придивимося побіжно до умов і осягів їхньої праці [12: 9]; Цим Курило пояснює, чому в північноукраїнських говірках дзвінки приголосні зберігають свою дзвінкість [12: 77]; Павловський у своїй граматиці ...свідомо орієнтується на полтавський тип мови. Та об'єктивно велику данину він сплачує чернігівському типові. Причини цього було дві. По-перше, Павловський [...] біографічно був зв'язаний з околицями Глухова або Путивля, себто з типовими чернігівськими говірками. По-друге, Павловський був зв'язаний з літературою свого часу [10: 133].

Розташовані в такий спосіб факти набувають зв'язності, відчуються як закономірні й систематизовані. Це теж суттєво підвищує читальність тексту, адже нас цікавить не тільки питання «що сталося?», а й — може, навіть більшою мірою — «чому сталося?». Джерело такої цікавості лежить у природній людській допитливості.

І, звичайно ж, свій виклад Ю. Шевельов супроводить зрозумілими висновками, без яких науковий текст ризикує стати змістовно й структурно неповноцінним. Причому висновки в нього здебільшого проміжні: частіше він розміщує їх не в кінці праці або кожного з її розділів (як того вимагає сучасний канон наукового твору), а по ходу викладу, чим урізноманітнює композицію:

Голосні закритих складів дещо коротші від голосних відкритих складів, а це зв'язано з тим, що дальший приголосний перериває попередній голосний, коли той ще перебуває в повній артикуляції. З цього випливали висновки величезної ваги [12: 20]; Факт збереження деяких місцевих назв з часів Київської Русі доводить, що переємність не була знищена цілковито. Але кількість цих аборигенів була така мізерно мала в порівнянні з новоприбулою людністю, що не підлягає сумніву: мовний характер території був визначений прибульцями, а не старожитнім населенням [12: 21].

Відтворювання логічних зв'язків — аж ніяк не дрібниця, а турбота ввічливого автора про свого читача. Щоб той сприймав хід міркувань із належною чіткістю й повнотою, не дармуючи при цьому зайвих зусиль. Праці Ю. Шевельова — хороша школа наукового мислення, бо вони розгортають взаємопов'язані, логічно впорядковані ланцюги суджень, а тому прищеплюють уміння думати послідовно й доказово.

Не лише раціональне начало сприяє ясності шевельовських текстів. Важливу роль відіграють і емоційні складники, наприклад, оцінки, які автор дає мовознавцям — героям своїх праць. А ці оцінки неприховані, відверті, часом навіть полярні. Так, опис говірки села Хоробричів, що його зробила Олена Курило, на думку Ю. Шевельова, *зразковий своєю точністю і спостережливостю, почав новий етап у розвитку української описової діалектології, внеможлививши на майбутнє*

появу дилетантськи-безпорадних описів окремих говірок, типу, приміром, численних праць І. Верхратського [12: 72]. Думки Костя Михальчука про походження східнослов'янських народів *просто вражають своєю глибиною і влучністю* [12: 106], а от теорія Степана Смаль-Стоцького засвідчує, що вона *методологічно безпорадна і що він своєї тези не довів* [11: 383].

Можливо, ці шевельовські оцінки й надто різкі. Зате його наукова позиція завжди постає з цілковитою чіткістю, і це вигідно відрізняє Ю. Шевельова від тих авторів, які, мовби боячись висловити власну думку, вдаються до туманно-невизначених, евфемістичних розважань.

Науковий стиль, як відомо, сформувався великою мірою як антипод розмовного стилю. Звідси усталився стереотип, що для мови науки природними є винятково книжно-писемні елементи, а уснорозмовних авторів належить усіляко уникати як чужостильових і небажаних. Літредактори часто-густо усувають з академічних текстів будь-які натяки на розмовність. Можна лишень уявити, якого вигляду набрали би після такого «відповідального» редагування ось ці, наприклад, речення:

Потебня слушно сміявся з констатованого Житецьким нібито постійного властивого українській мові в її фонетичному розвитку нахилу до голосного і [12: 16–17]; *І. Нечуй-Левицький бурчав на нове покоління, вбачаючи в його відриві від села тільки негативне явище* [10: 57]; *Він (Ганцов — П. С.) радо підхоплює формулу Щерби про “абстракції прамов”* [12: 51–52].

Ю. Шевельов не цурається розмовності й не вважає її в науковому творі аж такою чужорідною. І, мабуть, небезпідставно, адже вона допомагає встановити незримий контакт із читачем, зняти в того психологічний бар'єр. Розмовні елементи дають змогу уникнути монотонності, досягти більшої виразності, привнести у виклад оповідність, невимушену інтонацію:

...Потрібна була велика обережність і старання перевірка висновків Ганцова. За це взялася Курило. Передусім вона взялася вивчати найдалше на північ висунені українські говірки [12: 19]; *Абстрактна лексика — це те, що найбільше цікавило П. Куліша в тих мовних джерелах старовини, які він розшукав і до яких жадібно припадав* [10: 27]; *Докопатися до живої мови переписувача, а тим більше оригіналу, в цих обставинах було нелегко* [12: 39].

Якщо в науковий текст, книжний у своїй основі, вкраплюють суто розмовні слова та фразеологізми, виникає стильовий контраст. І до нього автор удається зовсім не через те, що йому зраджує чуття стилю. Призначення контрасту — виділити головну думку, засвідчити авторське ставлення, переконати читача:

...Від уваги Ганцова не втік той факт, що... [12: 47]; ...Від цих заяв один крок до принципового проголошення мішаного (щодо українських говірок) характеру основи української літературної мови — і Олена Пчілка робить цей крок, вимагаючи крутого розширення бази літера-

турної мови [10: 33]; *Але саме це зіставлення різко підносило критичність щодо чужого матеріалу й дозволяло часто відвіювати в ньому зерно від полови* [12: 41].

У стилістиці не до кінця з'ясоване питання про те, наскільки виправдане в науковому тексті граматичне уособлення неживих явищ. Багато хто вважає таке уособлення неприйнятним, оскільки воно, мовляв, заважає абстрагувати предмет дослідження, приписує йому ознаки, яких він насправді не має. Цим пояснюють велику поширеність синтаксичних засобів, які відсувають активного діяча на другий план і створюють враження «об'єктивної узагальненості». Йдеться про пасивні й безсуб'єктні (неозначено особові, узагальнено-особові, безособові) звороти (*тиск визначається умовами середовища; нами встановлені точні параметри; захворювання супроводжується розпадом життєвих функцій; вимагається знайти невідомий член рівняння*), номіналізовані звороти (*проведення дослідів, постановка завдання, створення нових зразків замість я дослідив, ми поставили завдання, хтось створив нові зразки*) тощо.

Утім, надмірна безособовість не тільки засушує науковий текст, а й насичує його якимсь духом тоталітарних часів, коли жива, самостійна думка була не в пошані, а творче «Я» дослідника всіляко глушили. І не випадково надмір «знеособлений» науковий виклад виявляється різюче подібним до сумнозвісної новомови, яка теж уникала особистісного начала, прагнула знеособленості, наче знімаючи з мовця відповідальність за сказане (пор.: *я вважаю* → *є думка* або *вважається, що...*; *ми вирішили* → *було прийняте рішення* тощо).

Аналіз текстів Ю. Шевельова показує, що їм така знеособленість загалом не властива. Він цілком вільно й розкуто персоніфікує мовні та немовні явища, нітрохи не боячись, що його неправильно зрозуміють чи що це «оживлення» викривить досліджувану картину. Пор.:

І схід, і захід України складали свої внески в літературну мову, не оглядаючися і не оощаджуючи [10: 95]; *...Живі говірки більше промовляють дослідникові, ніж зблякли літери старого тексту* [12: 40]; *...Со-вецьке мовознавство блукає між трьома соснами психологічного, соціологічного й чисто лінгвістичного розуміння фонемі й не може вийти на жодну путь* [12: 88]; *наука дає відповідь* [12: 11]; *утерта фраза каже* [12: 12]; *думка дослідника прямує* [12: 51]; *елементи продираються до літературної мови* [10: 131]; *мовознавство шукає містка між статикою і динамікою* [12: 121].

Як бачимо, розмовна стихія здатна щедро збагачувати виражальні можливості наукового письма. І якщо ця стихія «тримається берегів», тобто застосована з почуттям міри (як у Ю. Шевельова), вона аж ніяк не загрожує розмити специфіку наукового тексту, позбавити його «стильової осібності».

Явище це для нашої літературної мови закономірне. Адже вона сформувалася не так на книжній, як на розмовній основі, що великою мірою визначило її самотність серед інших слов'янських літературних

мов. Тому занадто суворе табу на розмовні елементи в українському науковому творі слід, очевидно, визнати невиправданим. Навряд чи варто забороняти авторам послуговуватися всім розмаїттям джерел літературної мови. Лінгвістичні праці Ю. Шевельова засвідчують: якщо вчений — яскрава мовна особистість і добре знається на багатствах мови, йому важко втриматись у прокрустовому ложі узвичаєних стильових канонів. Він свідомо прагне скористатися з усієї мозаїки виражальних засобів, і його писемне мовлення перестає бути стилістично однорідним.

Утерта фраза каже, що оскільки науковий текст впливає насамперед на розум, а не на емоції, виклад у ньому має бути незворушно-логічним, холодно-раціональним, підкреслено об'єктивним. І з цим, звичайно, важко не погодитися. Щоправда, дехто доходить поспішного висновку, що *будь-які* образно-художні елементи в мові науки є зайвими, навіть шкідливими. Бо ці елементи начебто породжують непотрібні асоціації, відвертають увагу, призводять до неточних характеристик, розпливчастих формулювань. Отже, їх слід розцінювати не інакше, як стильову ваду. Якщо якусь теоретичну статтю написати професійно, але жваво й образно, її сприйматимуть не як академічну працю, а радше як белетристику, дешевий популізм і взагалі профанацію високої науки.

Спробуймо із цих позицій оцінити такі, наприклад, порівняння:

Широта його (П. Бузука — П. С.) зацікавлень вражає, він сам наче хотів бути, а може й був цілим інститутом мовознавства [12: 23]; ...Через переслідування української науки й культури ці задуми не змогли здійснитися. Від грандіозного конструктивного плану залишилося лише кілька бетонованих колон, простягнених у порожню височінь, з незаповненими прямокутниками між ними. Одначе і з цих недобудованих решток можна вгадати, куди йшла творча думка, хоч годі передбачити деталі замислу [12: 76].

Що це? Белетристика, популізм, профанація? Чи все ж таки питомий науковий стиль? Схоже, Ю. Шевельов свідомо вдається до порівнянь, аби підвищити дієвість тексту. Елементи художності в науковому мовленні — не зайві прикраси, а важливий засіб, що поліпшує сприйняття. Залучаючи їх, учений прагне загострити увагу, виділити головну думку, посилити потрібну тезу. Виразні засоби не затуманюють картини досліджуваного явища, а, навпаки, унаочнюють її, допомагають миттєво схопити сутність, а тому стають дуже доречними.

Запальна поетична іскра, що її викрешує Ю. Шевельов, оживляє холодні поняття й події — і ми їх краще уявляємо й запам'ятовуємо. Так, у нього діалектні матеріали пропущені *через сито загальноукраїнської фонетики й морфології* [12: 10], переоцінка традиційного вириває *безодню між розмовною й літературною мовою* [12: 13], у минулому він знаходить джерела, що *поять живущими соками сучасність* [Там само]. Інші приклади шевельовських метафор:

...Виплутатися з хащів психологічного розуміння фонемі [12: 88–89]; ...Концепція єдиної давньоруської мови зазнавала чимраз відчутніших струсів, давала нові й нові шпарини [11: 384]; В оркестрі грали всі області України, але внаслідок загального політичного становища великоукраїнських земель диригувала цією оркестрою Галичина [10: 30].

У мовознавчих публікаціях Ю. Шевельова подибуємо навіть такі стилістичні засоби, які властиві радше сатиричним жанрам художньої літератури, та аж ніяк не науковій прозі. Це, наприклад, гірка іронія:

Уся ця праця (укр. мовознавців 1920-х рр. – П. С.) і її ефект, фактично вже осягнений і потенціальний, були належно оцінені советською системою. За винятком двох-трьох осіб, усі тут названі українські мовознавці були заарештовані і заслані або знищені [12: 11].

А також несподіваний парадокс – прийом, який літературознавці вважають зародком комічного. Гострий дослідницький розум Ю. Шевельова полюбляє виявляти суперечності між поглядами, задумами, намірами своїх героїв та наслідками їхніх дій. У результаті ці герої опиняються у становищі «зрадженого очікування»:

«Галичанщину» П. Куліш відкидав так само свідомо, як і «полицизну». І все-таки, всупереч цьому, П. Куліш об'єктивно був провідником галицьких впливів на Велику Україну в мові [10: 25]; Однак така негативна оцінка всього галицького не завадила тому, що в мові М. Драгоманів помітно піддався галицьким впливам... [10: 30]; ...Александр II відповідальний за галицькі впливи на українську літературну мову, а тим самим за її двоходіалектний характер [10: 121]; Увесь матеріал, зібраний Ващенком (так само, як матеріали Марченка про лубенські говірки і Курашкевича про підляські), всупереч бажанню авторів, найлегше піддається інтерпретації саме на основі прийняття первісної дводіалектності української мови й мішаного характеру південно-східних говірок [12: 22]; І, приймаючи існуюче за розумне, дане за доцільне, І. Нечуй-Левицький і переносив автоматично цю лексику до своїх творів, не помічаючи, що цим він заходить у безвихідну суперечність з проголошеними ним же самим принципами національності й народності в літературі, з пожаданою ним самим вимогою відштовхування від російської літератури й культури [10: 105].

Художньо-експресивним елементам традиційно відмовляють у праві громадянства в науковому стилі. Проте ця відмова, гадаємо, впливає не так із природи самого стилю, як із того, що писати свіжо, цікаво, образно спроможний далеко не кожен автор. Через це легше оголосити всі такі елементи чужорідними, ніж прийняти їх як нормативні чи, принаймні, можливі або допустимі.

Звісно, оскільки науковий твір відображає насамперед пошуки об'єктивної істини, надмірні поетичні вільності в ньому справді недоречні – тут природніша спокійна, розважлива, епічна тональність. Тим-то емоційність та експресивність мають бути стриманими, не повинні переростати в розхристану екзальтованість. Можна висловлюватися невимушено, виразно, але водночас скромно і з належною

точністю. Тексти Ю. Шевельова саме й засвідчують це тонке чуття стильової міри: їхня красномовність ніколи не перероджується у веломовність чи пустослів'я. Вони органічно втілюють єдність глибокого наукового змісту та яскравої, виразної форми.

Справжній творець науки не є адептом «повзучого емпіризму» — він повсякчас прагне вийти на рівень широких узагальнень. Себто, він не тільки збирає чи систематизує факти, а й посилено міркує над ними, намагається дати їм певне тлумачення, висуваючи нові ідеї, припущення, концепції. При цьому неминує вступає в інтелектуальний двобій із прибічниками відмінних ідей — щоб довести свою і спростовувати інші. Тож природно, що людське пізнання простує шляхом безкомпромісної боротьби думок і оцінок. Без суперництва ідей, двобою протилежних теорій, здорового критицизму й плідних дискусій наука тупцює на місці. Де одностайність та однодумність, там науці смерть.

Видатні науковці саме тим і відзначаються, що влучно виявляють і оголюють суперечності, протиставляють власні погляди поглядам інших. Їхні тексти часто заряджені особливим полемічним запалом. У цьому нас переконують такі, наприклад, цитати:

Завдання цієї роботи — збити традиційне твердження про чисто східноукраїнську основу української літературної мови і показати мішаний східно-західний характер цієї мови [10: 15]; Намагання ці не витримують перевірки фактами ані історичними, ані мовними [12: 21]; У кінці ХІХ століття Борис Грінченко писав про Галичину: «Що таке Галичина? — Частина великої України-Руси — така сама частина, як Буковина, Київщина, Полтавщина, Херсонщина», — і робив з цього висновок: «Язика галицько-руського не може бути, як не може бути язика херсонсько-руського». Та говорити так — означає ігнорувати особливості історичного розвитку різних частин української території. Переважну частину свого історичного існування Галичина жила в іншому політичному організмі, ніж велика частина решти українських земель [10: 13].

Видатний психолог ХХ ст. Ж. Піаже, автор теорії розвитку розумових операцій у людини, в цьому контексті цікавився умовами прояву творчих здібностей. Однією з ключових таких умов він називав уміння розробляючи нову ідею завжди бачити подумки певного опонента [7: 9]. Цю думку поділяв і відомий філософ Е. Ільєнков. Уміння грамотно сперечатися з опонентом, писав він, лежить в основі ще ціннішого вміння — сперечатися із самим собою (вже без зовнішнього опонента). А це є ознакою найвищої — діалектичної — культури розуму. Самокритичність філософ уважав рівнозначником самостійності мислення, без якої наш розум завжди лишатиметься залежним від чужого розуму [4: 50–51]. Саме в боротьбі з протилежними ідеями, ніби відштовхуючись від них, власна оригінальна ідея визріває, міцнішає, набирається аргументів, стає менш уразливою до критики. На принципі контрасту її краще сприйматиме й читач, адже рельєфніше проступає все те нове, що вона містить порівняно зі своїми «суперницями».

Не лише тим, що відточує розум і доказовість, корисний інтелектуальний диспут — він іще розкриває величезні можливості для текстотворення. Полеміка в Ю. Шевельова є однією з головних пружин для розгортання теми, джерелом її енергії, своєрідним двигуном оповіді:

Часто повторювані формули легко втрачають свій зміст і стають порожнім загальником, відірваним від фактів. Якщо під говірковою основою літературної мови розуміти певну суму найтиповіших фонетичних, морфологічних і словникових прикмет, то твердження про південно-східну говіркову основу української літературної мови слушне. Але коли приймається, що літературна мова в усьому тому, що робить її системою, збігається із системою говірки, то це — принаймні у випадку української мови, анітрохи не відповідає дійсності. Українська літературна мова як система збудована на різноговірковій синтезі [10: 131].

Якщо автор наукового твору ніколи ні з ким не дискутує й з усіма погоджується, то такий «благодушний» виклад найпевніше розвиватиметься тягуче та мляво. Натомість полемічний підхід породжує в тексті виразну драматичну напругу. Ю. Шевельов зіставляє, навіть зіштовхує протилежні думки так, що ті внутрішньо «електризують» одна одну й наступне речення мовби кидає виклик попередньому:

Словник цей (Б. Грінченка — П. С.) звичайно розглядають як збірку діалектних матеріалів. Це не слушно. Словник Грінченка також мав виконати й виконав нормалізаторське завдання [12: 10]; ...С. Смаль-Стоцький критикував Ганцова саме й передусім “за вірність настановам Шахматова”. Ця думка хибна. Ганцов ніколи не був ані епігоном, ані вірним послідовником Шахматова [12: 50]; З першого погляду може здатися, що відповідь можна й треба було знайти в говірках. Адже утерта фраза каже, що літературна мова українська базується на киево-полтавських говірках. ...У дійсності це далеко не так просто [12: 12]; Були спроби впровадити ці форми в літературну мову ..., але вони не прищепилися. Звичайно кажуть, що тут на перешкоді стала книжна традиція. Але яка книжна традиція? Найдавніша книжна традиція була церковнослов'янська... [10: 132].

Отже, боротьба ідей посилює динамізм наукового твору й надійно зосереджує читацьку увагу. На наших очах пульсує жива думка, зароджується нове наукове знання. Нам цікаво дізнатися, чим скінчиться полеміка, хто з неї вийде переможцем, до якого висновку хоче підвести нас автор. Стежачи, як у тексті змагаються різні погляди й підходи, ми теж несамохіть починаємо їх порівнювати, зіставляти, протиставляти — одне слово, мислити. А саме це, вочевидь, і є метою автора — збудити в читача інтерес, спровокувати розумову активність, що, власне, прямо впливає з природи тексту як засобу комунікації. Ю. Шевельов не просто повідомляє вже готову істину, а наче запрошує спільно здолати шлях до неї. Тож читач не просто зрозуміє істину, а побачить її у становленні, відчує її обґрунтованість, осягне всю її повноту. Перебіг досліджування захоплюватиме його і пробуджуватиме творче співдумання.

У праці «Внесок Галичини у формування української літературної мови» Ю. Шевельов посилює полемічний струмінь тим, що мовознавців і письменників подає наче персонажів якогось гострого драматичного дійства. Звісно, йдеться не так про конкретні вчинки цих персонажів, як про ідейну боротьбу їхніх позицій та оцінок під час відомої дискусії про шляхи розвитку й унормування літературної мови наприкінці ХІХ — початку ХХ ст.:

Це удар по І. Нечуєві-Левицькому, який, дарма що в теорії визнавав участь усіх говірок у розвитку літературної мови, практично відкидав як ненародне все, що не входило до мовного узусу милої його серцю Наддніпрянщини [10: 32]; І в світлі цього блякне твердження Б. Грінченка про те, що не галичани, а «наддніпрянці» виробили мову науки й перекладів з європейських мов [10: 30]; І на завершення своїх доказів І. Стешенко показує, що в Б. Грінченка і в С. Єфремова — а їхню мову Нечуй-Левицький проголосив зразковою і вільною від ненависних йому новотворів і галицизмів — вживається, і то досить широко, чимало з проскрибованих суворим мовним критиком слів [10: 65].

Стилістичний аналіз цієї праці показує, що автор інколи вдається до прийому, який у теорії драми зветься перипетіями (різкі зміни в житті персонажів, несподівані сюжетні повороти). Ще Аристотель визначив перипетію як зміну подій до протилежного за законами ймовірності або неминучості [2: 56]. Це доволі дієве знаряддя щохвилинового впливу на сприймача мистецького твору. Коли крайнощі невідступно чергуються або й зіштовхуються, людина інтелектуально й емоційно втягається в дію і мимоволі стає співпричетною до всього, що відбувається в книзі, на сцені чи екрані.

Перипетії в Ю. Шевельова — це діаметральна зміна поглядів його героїв. Спочатку автор описує попередні, ранні погляди, а потім показує, якої еволюції вони зазнали з бігом часу. Причому показує, що зміни відбуваються не самі собою, а неминуче, закономірно, через що не видаються безпідставними або непереконливими. Ось як застосовано цей прийом щодо Б. Грінченка:

З цього погляду особливо характеристична еволюція Б. Грінченка. Ми вже аналізували його погляди 1891–1892 рр., висвітлені ним тоді особливо повно в статті «Галицькі вірші». Зовсім інші погляди висвітлює й боронить він у своїй новій брошурі «Тяжким шляхом», присвяченій саме розглядові становища молоді української преси і виданій 1907 р. у Харкові. Не говоритиму вже про те, що тепер у мові самого Б. Грінченка є чимало галицьких елементів, — обмежуся на одному прикладі: «Наші літератури трохи перечислилися на своїх силах». Далеко важливіше, що він і принципово, теоретично стоїть тепер на зовсім інших, де в чому діаметрально протилежних позиціях. Він твердить тепер усупереч своїм колишнім вимогам «наддніпрянської чистоти» й незайманості літературної мови, що літературна мова вже в принципі мусить бути діалектно многоосновна.

...До цих нових поглядів Б. Грінченка змусив час, а головне, змусила його практична участь у пресі. Галицькі мовні елементи стали для кожного журналіста такі доконечні й не уникненні, що жодна журналістична праця без них зробилася просто неможливою. Голос хутора, природний як примітивний інстинкт захисту своєї питомої мови в кожного мовця, але зовсім некорисний у людини, що виступає на громадській трибуні з широким розголосом, цей голос, що продиктував свого часу Б. Грінченкові його «Галицькі вірші», тепер змушений був замовкнути під тиском обставин життя [10: 58–60].

Заслуговує на згадку ще один цікавий, суто драматургічний прийом. Драматургію дехто визначає як мистецтво організувати очікування й обманути його. Спочатку автор зосереджено веде мову про щось одне, а потім раптом виявляється, що це був лише підвід до чогось зовсім іншого, навіть протилежного. Тим-то в оригінальній п'єсі або сценарії завжди важко вгадати наперед, як розвиватиметься сюжет і чим він закінчиться. Неочікувані події саме й перешкоджають передбачити, що ж трапиться далі. Це одна з тих магічних сил, які незмінно приковують глядацьку увагу до драми.

Ю. Шевельов не від того, щоб уплітати маленькі несподіванки в композиційну тканину серйозного наукового твору:

Але найпікантніше — і це є вияв духу нової доби, — коли галичанин І. Верхратський починає очищати мову великоукраїнців від... галицизмів, заявляючи, наприклад: «Писателі українські від галичан взяли не-вдале слово існувати» [10: 60]; ...І. Нечуй-Левицький не може зрозуміти причин цього (роздмуханого і перебільшеного ним) явища. Це для нього щось безпричинне, незрозуміле, «чудне діло»: «І чудне діло скоїлося в нас. Українські письменники ніби закохались в деякі галицькі слова». А найчудніше було, мабуть, те, що серед цих злочинних письменників був і... сам І. Нечуй-Левицький [10: 62]; П. Филипович виявив, що слова, які свого часу уважано за неологізми М. Старицького, виявляються в тогочасних галицьких словниках. «...П. Филипович вказує, що такі слова, як гордота, лихослів'є, недійність М. Старицький узяв із словника Є. Желехівського. Але з такими твердженнями слід бути обережними і ґрунтовніше перевіряти їх на матеріалі всієї поетичної мови М. Старицького. Річ у тому, що, приміром, згадані П. Филиповичем слова словник Є. Желехівського подає, здається... з М. Старицького» [10: 36–37].

Полемічність, боротьба ідей, несподіванки, перипетії, інтрига пошуку — все це відбиває динаміку та повороти думки самого автора, рухаючи виклад у науковому тексті. Праці Ю. Шевельова підтверджують тезу про те, що «побудова мовлення, яке привертає увагу слухачів, регулюється законами драматургії. Це стосується не лише сюжетних оповідань, а й будь-яких цільних і закінчених творів» [3: 20]. Звісно, засоби драматизації, які він уживає, видаються типовішими радше для науково-популярного, ніж для академічного різновиду наукового стилю. Проте, в останньому їх теж, мабуть, варто визнати доречними та перспективними.

Проаналізовані приклади засвідчують високу стилістичну майстерність та яскраву мовну індивідуальність Ю. Шевельова. Завдяки майстерності його твори відповідають традиційним вимогам до наукового стилю (логічна зв'язність, композиційна чіткість, стислість), а завдяки індивідуальності — відхиляються від цих вимог, а то й порушують їх (беземоційність, безобразність, підкреслена книжність тощо). А до таких порушень не всі ставляться схвально. Бо наукове мовлення, як традиційно вважають, має нівелювати авторську індивідуальність, щоб читач зосереджувався на праці, а не на особистості дослідника.

Але чи виправдана ця несхвальна оцінка? Чи не занадто вона категорична? Виявляти власну індивідуальність — одна з фундаментальних потреб людини. Для науки індивідуальність природна, адже наука є діяльністю за своєю суттю творчою, новаторською. На відміну від, скажімо, війська чи державно-адміністративного апарату — інституцій із суворого ієрархічного, де людині здебільшого відведена роль виконавця, «гвинтика». Якщо кому й бракує індивідуальності в науці, так це посередньому, пересічному дослідникові, який звик бродити вторгованими стежками. А великі вчені завше відзначалися оригінальним підходом, нестандартним мисленням, інакшим баченням проблеми. «...Кардинальні відкриття у природничих і гуманітарних науках, — наголошувала Н. Непійвода, — можливі там, де стереотипи руйнуються. Відповідно, і твір неординарного вченого своїм мовним оформленням відрізняється від стандартизованих текстів. Яскраво індивідуалізований науковий твір свідчить про те, що його автор — непересічна особистість, яка може силою слова емоційно впливати на читачів» [6: 22].

Отже, схильність мислити нестандартно — невіддільний складник дослідницького хисту, а нестандартне мислення автоматично породжує нестандартний текст. Попри стереотипність наукових текстів, авторське «Я» в них не тільки можливе, а й вельми бажане. Індивідуальність наукового мовлення така ж природна, як і індивідуальність особистості, стилю мислення й узагалі мислення.

...Юрій Шевельов був ученим багатограним. Своїми працями він не тільки збагатив різні ділянки філології, а й засвідчив тонке чуття слова, орієнтацію на найкращі зразки художньої літератури, вміння вправно послуговуватися різнобарв'ям лексичних і граматичних засобів. Значущість його наукової спадщини безперечна. Але не менш значущою є і його мовна практика для вдосконалення й уточнення норм українського наукового стилю. Його тексти — добра мовна школа. Тут і автор-початківець, і досвідчений автор знайдуть для себе багато такого, чого можна й треба повчитися.

1. *Аристотель*. Поэтика. Риторика / Пер. с древнегреч. — М.: Лабиринт, 2000. — 224 с.
2. *Аристотель*. Поэтика / Пер. з давньогр. — К.: Мистецтво, 1967. — 136 с.
3. *Жинкин Н. И.* Психологические основы развития речи // В защиту живого слова: Сб. статей. — М.: Просвещение, 1966. — С. 5–25.
4. *Ильенков Э. В.* Философия и культура. — М.: Политиздат, 1991. — 464 с.

5. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. — К.: Рад. школа, 1989. — 608 с.
6. Непийвода Н.Ф. Автор наукового твору: спроба психологічного портрета // Мовознавство. — 2001. — № 3. — С. 11–23.
7. Пижаж Ж. О природе креативности // Вестн. Моск. гос. ун-та. Сер. 14. Психология. — 1996. — № 3. — С. 8–17.
8. Сент-Екзюпері А. де. Маленький принц / Пер. з фр. — Х.: Фоліо, 2004. — 350 с.
9. Франко І.Я. Літературна мова і діалекти // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. — К.: Наук. думка, 1982. — Т. 37. — 678 с.
10. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. — 160 с.
11. Шевельов Ю. Вибрані праці: У 2-х кн. — Кн. 1: Мовознавство / Упоряд. Л. Масенко. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2008. — 584 с.
12. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. — 131 с.
13. Crystal D., Crystal H. Words on Words: Quotations about Language and Languages. — London: Penguin Books Ltd, 2000. — 580 p.

Pylup Selihey (Kyiv)

GEORGE YURII SHEVELOV AS A MASTER OF ACADEMIC WRITING

Ukrainian linguistic papers by George Yurii Shevelov are evidence of his outstanding author individuality. The article deals with analysis of some stylistic and expressive means, which he uses for more effective influence upon his readers. The conclusion of the study reveals that his language practice is topical for development and improvement of modern standards of Ukrainian academic discourse.

Key words: G.Y. Shevelov, academic discourse, expressive means.

Мовна мозаїка

ЯК УНИКНУТИ ПОСАДКИ?

В українській мові правильно вживати **“сідати у вагон, автобус, на літак; заходити до вагона, автобуса, літака; впускати пасажирів до вагона, автобуса, літака”**. Тому ці дії не може виражати слово **посадка**, бо за будовою та основним значенням воно пов’язане з дієсловами **посадити, садити**, що означають “закопати, закопувати в землю коріння саджанців, бульби, цибулини, насіння тощо для вирощування” (Словник української мови. — Т. VII. — С. 306; Т. IX. — С. 11). Усупереч цьому на залізничних вокзалах, автобусних станціях, аеропортах, метрополітені й досі чуємо оголошення: **“Починається посадка на поїзд “Київ – Львів”; Закінчується посадка на поїзд “Київ – Львів”; “Закінчується посадка на автобус “Київ – Миргород”; “Пасажири! Прискорюйте висадку та посадку”** і под.

Чи можна уникнути слова **посадка**? Так, можна, замінивши згадані оголошення природними українськими. Пор.: **Поїзд “Київ – Львів” подано на другу колію. Пасажири! Заходьте, будь ласка, до вагонів і сідайте на свої місця; Поїзд “Київ – Львів” через п’ять хвилин від’їжджає. Прохання до пасажирів не виходити з вагонів; Прибув автобус “Київ – Миргород”. Прохання до пасажирів з квитками на цей автобус сісти на свої місця; Пасажири! Будь ласка, виходьте і заходьте швидше** та ін.

Зразки таких оголошень українською мовою на всі можливі випадки використання Інститут української мови НАН України повинен передати керівникам залізничних вокзалів, автобусних станцій та аеропортів України і через відповідні органи домогтися обов’язкового транслявання їх.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'367.332.7

Олеся Сулима (м. Київ)

СКЛАДЕНИЙ ІМЕННИЙ ПРИСУДОК У НАУКОВОМУ СТИЛІ

У статті розглянуто особливості функціонування складеного іменного присудка у науковому стилі (науково-популярному підстилі), проаналізовано його структуру й семантику, а також забезпечення присудком основних стильових настанов.

Ключові слова: *науковий стиль, закон тотожності, речення номінативної, денотативної, сигніфікативної і функціональної тотожності, поширення іменного присудка, однорідність.*

Дослідження сучасної лінгвістичної науки спрямовані у сферу функціоналізму. Одним з найпроблемніших питань лишається використання лексичних одиниць у специфічних синтаксичних функціях, не властивих для тієї чи тієї частини мови. Мовні одиниці розглядають у дискурсі, тексті, тому актуальним є не лише питання вибору мовних засобів для позначення предмета мовлення (референта) у тексті, але й з'ясування їхньої стильової доцільності. Проблему використання мовних засобів у ролі художніх тропів, стилістичної маркованості лексики досліджували Л.А. Булаховський, В.І. Самійленко, П.С. Дудик, Б.Д. Ткаченко, В.С. Ващенко. Однак і досі актуальним лишається вивчення стилістичних можливостей лексичних одиниць та їхньої текстотвірної функції. Ґрунтовного дослідження заслуговує, зокрема, складений іменний присудок як структура, що продуктивно вживана у різних текстах, незалежно від їхньої стильової належності. Його структура і семантика у навчально-науковій літературі технічного профілю стали предметом дослідження у працях В.М. Вінницької, частково у художніх текстах — у працях О.Д. Пономаріва, В.С. Ващенка. Однак зважаючи на те, що саме іменник є “найпоширенішим будівельним матеріалом речення” [3: 3], варто більше уваги приділити особливостям функціонування складеного іменного присудка у всіх стилях мови.

© О.П. СУЛИМА, 2010

Метою дослідження статті є аналіз семантичних і структурних особливостей іменного присудка у науковому стилі.

Дослідження особливостей будь-якого стилю мови ґрунтується передусім на визначенні його жанрової специфіки, маркованих засобів, а також граматичних особливостей (зокрема словотвірних). Складений іменний присудок є мовною одиницею, що по-різному реалізована у мові різних стилів, зокрема наукового.

Науковий стиль — це „функціональний різновид літературної мови, що використовується з пізнавально-інформативною метою в галузі науки та освіти” [2: 403]. Основним його призначенням є викладення наслідків досліджень про людину, суспільство, явища природи, обґрунтування гіпотез, доведення істинності теорій, класифікація й систематизація знань, роз’яснення явищ, збудження інтелекту читача для їх осмислення тощо.

Основними ознаками наукового мовлення є: функціональна однозначність, ясність тлумачень, логічна послідовність і доказовість, що ґрунтується на об’єктивному аналізі явищ і їхніх закономірностей, встановлення причиново-наслідкових відношень між явищами об’єктивної дійсності та конкретні висновки.

Один із найважливіших законів формальної логіки, а саме **закон тотожності**, вимагає, щоб думка про предмет у процесі міркування про нього була думкою про той самий предмет, і в такий спосіб оберігає мислення від мимовільних чи навмисних перекручень [5: 696]. Відповідно до закону тотожності постає вимога збереження синтаксичних і семантичних характеристик у виразі думки в мовленні (тексті). Саме науковий стиль вирізняється з-поміж інших стилів тим, що основними конструкціями, які забезпечують вимоги цього закону, є конструкції тотожності, що відображають процедуру наукового пояснення.

Науковим текстам, що маніфестують наукові розвідки, властиві пояснювальні конструкції ідентифікації понять — встановлення тотожності об’єктів на підставі тих чи тих ознак [5: 220]. Речення тотожності є специфічним способом відображення в мові реальної дійсності й людського мислення, ознакою встановлення ідентичності логічного суб’єкта і предиката. Виділено такі типи речень тотожності: номінативної тотожності, денотативної тотожності, сигніфікативної тотожності, функціональної тотожності [4: 5–6]. До першого типу належать речення, у яких вживані однореферентні імена, одне з яких обов’язково є власною назвою: *Могилянка — це Києво-Могилянська академія*. Другий тип становлять речення, у яких встановлено ідентичність денота та з іменем: *Мовознавство — лінгвістика*. Речення сигніфікативної тотожності властиві художнім текстам, оскільки в них один референт позначений різними сигніфікатами: *Брат — добра людина; Брат — відповідальна людина* тощо. Речення функціональної тотожності побудовані на синонімічних відношеннях: *Інвентаризація — це (означає) опис*.

Конструкції тотожності як засіб вираження дефініцій понять творяться за моделлю $A \in A$, в яких іменний складений присудок визначає поіменованний предмет, явище, процес, стан тощо іншим синонімічним позначенням — другим іменем. Наприклад: *Комунікація — цілеспрямований процес інформаційного обміну між двома і більше сутностями за допомогою певної семіотичної системи*. Іменний присудок у конструкції тотожності переважно поширений означенням або навіть підрядною означальною частиною складнопідрядного приіменниково-означального речення: *«Історія української мови» — фундаментальне дослідження з історії української мови у 4 томах, здійснене науковцями Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України з участю інших мовознавців України (УМЕ); Прилягання — вид підрядного зв'язку (див. Підрядність), коли головне слово (або граматична основа речення) не вимагає від залежного слова певних граматичних форм (УМЕ).*

Пояснення наукове, представлене конструкцією тотожності, відрізняється від конструкцій із функцією наукового опису, в яких присудок може мати різне морфологічне вираження: *Філософською наукою про зміни та розвиток стала діалектика як теоретична картина постійно змінюваного світу та людини* (Г. Волинка). Відрізняються вони і від інших речень із пояснювальним компонентом, яким властива функція ототожнення, представлена у вияві другорядної предикації: апозиції, пояснення-уточнення, пояснення-виокремлення та ін., як суб'єктивні смисли, що йдуть від мовця, завжди контекстуально зумовлені [4: 7–9].

Складений іменний присудок цілком задовольняє основні настанови наукового стилю, про що свідчить активне використання в наукових текстах синтаксичних конструкцій тотожності (включення вужчого поняття в ширше тощо) з іменним предикатом, що є однією з визначальних ознак наукового тексту. Для різних визначень і кваліфікацій речення зі складеним іменним присудком становлять оптимальний варіант — саме через предметно-іменний характер вираження предикативності, що дає змогу зараховувати предмет (підмет) через його ознаку (іменний присудок) до певного класу явищ. Цими синтаксичними структурами є передусім речення з іменними присудками у функції визначення (дефініції) поняття: *Антропология — вчення про людину* (Г. Волинка).

У ролі основної частини складеного присудка у текстах наукового стилю виступають іменники з абстрактною семантикою, що зумовлено основною настановою цього стилю, в якому знаходять відображення найбільш ціннісні пізнавальні надбання людства [1: 80]: *Це [трансцендентування] — конечність і безконечність, постійність та зміни, зв'язок з реальністю та потяг до ідеалу, відображення існуючого стану речей та рефлексія щодо відповідного стану тощо* (Г. Волинка); *Міф — це форма існування духу, яка відповідала общинно-родовому суспільству, була його світоглядом* (Г. Волинка). Тому в науковому тексті переважають конструкції ідентифікації.

Для наукових текстів властиві конструкції, у яких суб'єктом (або частиною підмета) виступають сталі формульні позначки або іншомовні термінологічні номени: *Одним з найвідоміших у клінічній практиці низькомолекулярних індукторів ІФН (Інтерферон) є **аніксин (тилон гідро хлорид – 2,7-біс-[2-(діетиламіно)етоксин]флуорен-9-он дигідрохлорид*** (Журн.); *Активність ферменту розраховували за формулою $A_{\text{кт}} = ((C_{\text{вих}} - C_{\text{кін}}) V_{\text{пр}}) / (15V_{\text{преп}}[pR])$* , де $C_{\text{вих}}$ – вихідна концентрація крохмалю у пробах, мг/мл (0,2 мг/мл); $C_{\text{кін}}$ – кінцева концентрація крохмалю у пробах, розрахована за рівнянням калібрувального графіка, мг/мл; $V_{\text{пр}}$ – об'єм проби, мл (2,5 мл); **15** – тривалість інкубації ферменту з субстратом, хв.; $[pR]$ – об'єм ферментного препарату, мл; $V_{\text{преп}}$ – концентрація загального білка, мг/мл (Журн.); **Позаклітинні лектини *B.subtilis***, як і лектини рослин і тварин, є комплексом лізоформ, які різняться за фізико-хімічними та гемаглютинуючими властивостями (Журн.). Специфічними є конструкції, в яких суб'єкт і предикат виражені однією лексемою, оскільки основне рематичне повідомлення перебирає на себе підрядна частина: *Морфемний словник – **словник, що описує морфемі мови переважно шляхом виділення їх у складі слова*** (УМЕ).

Дієслівна зв'язка у таких конструкціях зазнає абсолютної граматикизації. До особливостей наукового визначення понять належить побудова конструкцій за схемою **N – це N**, для яких характерною є зв'язка **бути**, переважно її нульовий вияв як маркер категорійних значень теперішнього часу дійсного способу: *Міф є історичною передумовою і витокі філософії* (Г. Волинка); *Отримання й опрацювання інформації – це спосіб існування людини* (З. Партико). Нульова зв'язка виражає не актуальний теперішній час, а постійний: у триванні ознаки, за якою ідентифікується поняття, предмет, явище: *Поетична семантика – явище контекстуальне* (Газ.). Предикат **явище контекстуальне** є незмінною ознакою предмета, вираженого у підметі.

У науковому тексті складені іменні присудки досить однотипні. Серед основних засобів вираження найбільшу частку становить нульовий вияв зв'язки і форма називного або форма теперішнього часу дієслова **бути** і форма орудного відмінка іменника, адже вони передають семантику тотожності, включення або причиново-наслідкової залежності двох пропозицій. Спостереження над науковими текстами потверджують цей висновок. Отже, у книжних жанрах засоби спеціалізовані, оскільки головна мета наукового висловлювання – максимальна інформативність, конкретність, зрозумілість і ясність: *Наступний етап – поліграфічне відтворення* (З. Партико); *Предмет редагування – це приведення об'єкта редагування у відповідність із чинними у певний час у конкретному суспільстві нормами, а також його творча оптимізація, метою яких є отримання заданого соціального ефекту* (З. Партико). Речення з присудками **є + н.в.** іменника є стилістично маркованими, тобто мають виражений книжний характер. Пор.: *Філософія є діяльність, що піддає сумніву та критич-*

ному перегляду всі авторитети, заборони, табу та вірування (Г. Волинка) — **Філософія є діяльністю**, що піддає сумніву та критичному перегляду всі авторитети, заборони, табу та вірування; **Причина страждань є жадання** (І. Огородник) — **Причиною страждань є жадання**; **Світ є нескінченно складна сукупність реальних відношень** (Г. Волинка) — **Світ є нескінченно складною сукупністю реальних відношень**.

Крім дієслова **бути**, зв'язками виступають також лексеми **становити, ставати, стати, являти собою, становити собою, являтися, йменуватися, лишатися, виявлятися, зупинитися, служити, володіти, опинятися, характеризуватися, відрізнятись, виявлятися, робитися, вважатися, означати** тощо. Наприклад: **Активаторами моноцитарно-макрофагальної ланки імунітету виявились три із чотирьох досліджених сполук** (Журн.); **Сполуки 2 і 4 виявились сильними активаторами γ -ланки інтерферонової відповіді** (Журн.); **Світ створений Богом і являє собою ієрархію творінь** (Г. Волинка); **Вона являє собою інтеріоризацію соціальних цінностей у суб'єктивне надбання і принцип поведінки** (І. Булах); **Р.Декарт був одним із засновників нової науки, основу якої становило математизоване природознавство** (В. Гусєв); **Засновником його вважається мудрець Махавіра** (І. Огородник); **Найбільш складним питанням в сучасній психології виступає феномен „воля”** (І. Булах).

Поширеними є також конструкції з описовими дієслівно-субстантивними елементами на зразок **мати вигляд, форму, значення; набувати значення, форми, вигляду** тощо. Вони надають висловлюванню нейтральності. Було зафіксовано такі присудкові компоненти, як **включати в себе: Завдання трансформації гуманітарної освіти в Україні включає в себе перегляд філософських програм та основних джерелознавчих матеріалів (СЗФ); мати здатність: Космос — це вічна, ніким не створена матеріальна субстанція, що складається з атомів і має внутрішню здатність до руху і розвитку в безконечному просторі** (В. Гусєв); **...Як найдосконаліша істота людина має здатність жити за законом і правом** (Г. Волинка); **мати вигляд: „Першопорядок” мав вигляд окреслення волі неба** (І. Огородник); **брати участь: Як громадянин Мілету брав активну участь у житті міста** (І. Огородник); **брати до уваги: Отримані результати брали до уваги лише в тому випадку, коли в контрольних культурах, що не містили вірус, цитодеструктивні зміни були відсутні** (Журн.); **завдавати шкоди: Вольфганська метафізика завдавала, на думку Канта, значної шкоди і освітнім наукам** (Г. Волинка); **робити висновок (приходити до висновку): Він ... приходить до висновку, що параноїчним був не тільки Іван Грозний, а й уся Московська держава** (О. Скрипченко); **зробити внесок: Феофан Прокопович (1677-1736) зробив важливий внесок у психолого-педагогічну думку України, а потім і Росії** (О. Скрипченко); **Проте Гоголь зробив неоціненний внесок у розвиток і російської літератури й культури** (О. Скрипченко); **брати (свій) початок: Асоціа-**

тивна психологія бере свій початок із стародавньої філософії (О. Скрипченко); *мати відношення: Ідеї В.І.Вернадського мають відношення до проблеми культурологічного принципу в історії та теорії психології* (О. Скрипченко); *носити (мати) характер: Зв'язок між між-особистісними взаєминами і життєдіяльністю носить каузальний, тобто взаємообумовлений характер* (О. Ільїн).

Для мови наукового стилю притаманним є також уживання простих ускладнених (з однорідними або неоднорідними членами) речень, що дозволяє максимально охопити означуване поняття, визначити всі його додаткові (родові, видові тощо) характеристики: *Увесь пізніший доробок – то прояснення та поглиблення ґрунтовних положень даного трактату, критикосмислове протистояння існуючим та можливим запереченням викладеної тут філософської позиції автора* (СЗФ) – або повніше розкрити діяльність особи: *Вільгельм Дільтей (1833-1911) – німецький філософ, один із провідних теоретиків академічної філософії життя і герменевтики* (СЗФ); *Карл-Отто Апель (нар. у 1922 р.) – провідний німецький філософ, професор філософії університету Франкфурта-на-Майні, один із представників трансцендентальної прагматики* (СЗФ).

У складі іменної частини виступають прикметниковий чи дієприкметниковий атрибути або пояснювальні іменникові форми: *Актуальною проблемою екофізіології є розробка теоретичних принципів і практичних методів оздоровлення біосфери* (Журн.); *Основними мішенями сигнальної дії лектинів є матричні процеси: реплікація, транскрипція і репарація* (Журн.); *Соли флуореніду (літієва, натрійна, калійна, срібна і кальцієва) є перспективними фармакологічними речовинами* для подальшого вивчення їх як протитуберкульозних лікарських засобів, що є вельми актуальними у період розпалу епідемії туберкульозу (Журн.); *Бо мислення і протяжність ... є лише виявами єдиної природи – субстанції* (В. Гусев). Одним із засобів наукового визначення є приєднання атрибутивної підрядної частини: *Світогляд – це специфічна призма, яка визначає певний кут зору на світ, певне бачення останнього* (Г. Волинка); *Інформологія – спільна назва наук про інформацію, до числа яких належать теорія інформації та кодування, семіотика, всі лінгвістичні та деякі інші науки* (З. Партико).

Для складеного іменного присудка характерним є вживання вказівної частки **це** і вказівного займенника **такий**. Вони посилюють співвіднесеність предмета, названого у підметі, з предметом, означуваним присудком: *Відбір – це невелика кількість елементів, відібраних за допомогою методів психологічного чи педагогічного, чи іншого дослідження...* (О. Скрипченко); *Едитологія – це прикладна суспільна інформологічна наука, яка досліджує методологічні засади готування в ЗМІ повідомлень* (З. Партико).

Загалом для наукового тексту властивий прямий порядок слів, відсутність емоційності у наукових висловлюваннях; чіткість і ясність

змісту забезпечує поступове лінійне розгортання думки, положення тощо. Наприклад: *Згідно з їхньою теорією пізнання — це відображення об'єкта, навколишньої дійсності* (І. Огородник); *Нормативне ж редагування ... є нетворчим процесом* (З. Партико); *Теорія видавничої діяльності — це складова частина едитології, яка досліджує методологічні засади процесів, що опосередковано пов'язані з готуванням повідомлень до публікування* (З. Партико). Проте з метою виділення певної ознаки, властивої підметові, присудкова іменна частина виноситься на початок речення: *Метою редагування є трансляція повідомлень для отримання заданого соціального ефекту* (З. Партико); *Метою функціонування редакційного етапу є оптимізація циркулювання повідомлень у системі „автор → ... → реципієнт”* (З. Партико). Якщо іменною частиною присудка є компонент **один з**, то цей елемент може займати препозицію і постпозицію стосовно суб'єкта: *Однією з основних причин недостатньої ефективності лікарських засобів є резистентність мікроорганізмів* (Журн.); *Одним із них є метод експертних оцінок* (З. Партико); *Одним із важливих результатів його вчення про матеріальну єдність світу була думка про існування розумних істот на інших планетах* (В. Гусєв); *Сублімація у психоаналізі Фрейда є одним із механізмів психологічного напрямку* (О. Скрипченко). Якщо аналізований компонент приєднує підрядну атрибутивну частину, то він займає тільки постпозицію: *Дж. Бруно — один із небагатьох мислителів, для яких слово і діло, наукова істина і спосіб життя не були відмінними одне від одного* (В. Гусєв); *Йога Патанджали — лише одна з його, що має назву хатха-йога (фізична йога)* (І. Огородник).

Часто іменні присудки можуть бути ускладнені членною однорідністю: *Християнство — монотеїзм, єдинобожжя* (Г. Волинка); *Всяке розумування, філософствування є саме єрессю і джерелом релігійних єресей* (Г. Волинка); *Основні питання, які порушує Мономах у своєму творі, — про світобудову, державну владу, сутність людини, її моральність* (Ю. Федів). Однорідність, своєю чергою, може ускладнюватися протиставленням двох однорідних понять або уточненням одного з них: *Важливо підкреслити, що це не різні субстанції, а лише різні способи уявлення, репрезентації єдиної природи* (В. Гусєв); *Добром є не все те, що нам здається, а лише те, про що ми напевно знаємо як про корисне* (В. Гусєв).

За допомогою іменних присудків у наукових текстах творяться цілі синтаксичні блоки: *Останнє і є першою, єдиною основою доброчесності. Слідування законам природи — обов'язок і право кожної людини. Отже, прагнення до щастя, власної вигоди, задоволення своїх потреб — це природне право людини, яке цілком відповідає тлумаченню добра* (В. Гусєв); *Монада — проста субстанція, істотною характеристикою якої є сила. Проте це не фізична або механічна сила, що може бути об'єктом дослідного пізнання* (В. Гусєв). Особливо такі конструції властиві текстам, що є біографічними даними: *Гот-*

фрід Лейбніц (1646-1716) — німецький вчений-енциклопедист, один із європейських філософів кінця XII — початку XIII ст. Основні праці — „Міркування про метафізику” (1686), „Нові досліді щодо людського розуміння” (1705), „Теодицея” (1710), „Монадологія” (1714) (В. Гусєв).

Отже, для наукового стилю характерними є конструкції тотожності, утворювані іменним присудком за формулою $\emptyset + \text{н.в.}$, рідше формою 3 особи теперішнього чи минулого часу абстрактної зв'язки **бути** й формою орудного. Структура присудка часто ускладнена атрибутивними поширювачами (прикметниками, дієприкметниками або непрямыми формами відмінків). Подальший науковий пошук може бути спрямований на дослідження складеного іменного присудка у текстах офіційно-ділового, художнього чи інших стилів мови.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

СЗФ — Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки : Хрестоматія: навч. посібник / Упорядники В. В. Лях, В. С. Пазенок. — К.: Валер, 1996. — 428 с.

УМЕ — Українська мова. Енциклопедія. / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. — 824 с.: іл.

1. Дудик П. С. Стилістика української мови: Навч. посібник. — К.: Видавничий центр „Академія”, 2005. — 368 с.
2. Єрмоленко С. Я. Науковий стиль // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. — К.: Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. — С. 403 — 404.
3. Коваленко В. Е. Именные средства выражения предикации. — Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1969. — 208 с.
4. Томусяк Л. М. Семантико-синтаксична організація речень з дуплексивами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова”. — Івано-Франківськ, 1999. — 19 с.
5. Философский энциклопедический словарь. — М.: „Сов. энциклопедия”, 1983. — 840 с.

Olesia Sulyma (Kyiv)

COMPOUND NOMINAL PREDICATE IN THE AUTHOR'S SCIENTIFIC STYLE

The article discusses the features of functioning of a compound nominal predicate in a scientific style (popular scientific substyle), analyzes its structure and semantics, so as the predicate supporting to the major stylistic instructions.

Key words: academic style, the law of identity, nominative sentences, denotative-ward and significative and functional identity sentences, predicate nominal distribution, uniformity.

УДК 811.161.2'37(043)

Ірина Багмут (м. Київ)

ІЄРАРХІЯ ЛЕКСЕМ У ПОЛЬОВІЙ СТРУКТУРІ

У статті зроблено спробу з'ясувати ієрархічні відношення і структурно-семантичні особливості центральних одиниць, які творять ядро лексико-семантичного поля. Аналіз здійснено на матеріалі лексем, які є членами лексико-семантичного поля звуконайменувань. Зроблено висновки про спільні риси ядерних одиниць, про характер постійних, диференційних і факультативних семантичних ознак, виявлено ієрархію сем у структурі ядерної одиниці.

Ключові слова: ієрархічна структура, ядерна одиниця, сема, семна схема, поле.

Проблеми системної організації лексичного складу, семантики були об'єктом дослідження в працях українських — О.О. Потебні, Л.А. Лисиченко, В.М. Русанівського, О.О. Тараненка та ін. — і зарубіжних мовознавців — Й. Тріра, Л. Вайсгербера, Дж. Лайонза, А. Вежбицької, А. Лерер, Ю.Д. Апресяна, Г.А. Уфімцевої, Ю.М. Караулова, Й. А. Стерніна та ін.

Питання про те, як мають бути розподілені слова всередині семантичного поля, суперечливе, й універсальної схеми поділу, вірогідно, не існує. Дискусійним лишається й питання характеру та розміру польової структури. Але попри лінгвістичні суперечки з цього приводу зрозуміло одне, що такі об'єднання реально існують [17: 260; 18: 229]. Завдання пропонованої статті полягає в з'ясуванні ієрархічних відношень і структурно-семантичних особливостей центральних одиниць, які творять ядро лексико-семантичного поля.

Польова організація лексики у мовній свідомості людини підтверджена нейрофізіологічними та психолінгвістичними дослідженнями [9]. На недостатність розробки в мовознавстві прийомів опису подібних об'єктів вказував Ю.М. Караулов, кваліфікуючи неможливість однозначного впорядкування внутрішньої структури лексичного простору як численність структур того самого поля [6: 275]. На його думку, єдине, що поєднує погляди різних дослідників, це розуміння

лексико-семантичного поля як структури, що має ядро та периферію. Однак нез'ясованим залишається питання виділення лексичного об'єднання, в межах якого можна дослідити опозиції між компонентами та побудувати ієрархічну модель.

Факт позначення того самого поняття за допомогою різних частин мови був помічений ще Ш. Баллі: “[...] та сама семантика може переходити одночасно до кількох різноманітних категорій [...]” [1: 133]. Усічене (просте) семантичне поле має штучний характер і не відображає реальної структури лексико-семантичного рівня. У межах поля категорійні семи можуть виступати і як диференційні, і як інтегральні.

Слово може бути віднесене одночасно до різних лексико-семантичних об'єднань внаслідок полісемічного характеру свого лексичного значення. До кількох лексико-семантичних структур може бути віднесений і окремий лексико-семантичний варіант лексеми внаслідок своєї багатокомпонентної структури [16: 5]. Саме тому елементами польової структури є не слова в цілому, а їхні лексико-семантичні варіанти (семи).

Підставою для побудови ієрархічних відношень у розширеному лексико-семантичному полі можуть стати семи різного ступеня абстракції та семи різного рівня, а також виконувана номінативна функція (зважаючи на назву поля та граматично неоднорідний склад) і той факт, що при категоріальних зсувах семантичне ядро залишається незмінним [12: 35]. Проілюструємо це на прикладі розширеного лексико-семантичного поля звуконайменувань (далі — ЛСПЗ). Номінативна функція властива окремим частинам мови не однаковою мірою [7: 85]. На цій підставі в пропонованому лексико-семантичному полі одні з його мікрополів є ядерними, а інші — периферійними. Ядерними у ЛСПЗ є іменникове та дієслівне мікрополя, прикметникове та прислівникове мікрополя належать до ближньої периферії.

Вивчаючи механізми формування лексикону людини, О.О. Залевська зазначила, що основне місце в ньому посідають іменники [4]. Це узгоджено з припущенням про первинність іменника як в онтогенезі, так і в філогенезі [11: 231–232]. На відміну від інших частин мови іменники називають ознаки, дії або стани самостійно, незалежно від тих предметів і явищ, для яких характерні ці ознаки або процеси. Іменникам властива абсолютна номінативна роль, тоді як в інших номінативних частинах мови вона послаблена позитивними синтаксичними ознаками і одночасно зниженою здатністю виражати зміст інших частин мови [19: 123].

Номінативна функція дієслова відрізняється від номінативної функції іменника. Доказом цього є семантика дієслова, визначена через предметні імена, сполучувані з ним, й аналіз відношень між дією і її суб'єктом або об'єктом. Натомість субстантивні лексеми самодостатні як для визначення їхнього денотата, так і для встановлення сигніфікату. Пор., наприклад: *Десь далеко цвітуть мандарини і задумано*

хвилі шумлять (В. Сосюра); *Львівський брук — це не затвердла тиша. Чути в ньому стогони і крики* Споконвічних битов і трагедій, *Регім* гнома, *Дзвін* сльози титана (Д. Павличко).

Отже, дієслівні звуконайменування (або акустеми) виконують “квазіномінативну” функцію [19: 123], однак це не заважає розміщувати дієслівне мікрополе в ядерній частині ЛСПЗ, оскільки дієслово як основний клас ознакових слів найчіткіше протиставлене іменникові — класові слів на позначення предметів [3: 217]. До того ж, дієслова мотивують більшість іменникових акустем.

Серед сукупності одиниць поля ядерними є прямі номінативні семми, яким властивий безпосередній номінативний зв'язок із позначуваним. Ці складники поля стабільні, найбільше зумовлені парадигматичними зв'язками. Денотативний характер таких семм збережено в пам'яті носіїв мови в повному складі з усіма основними та неосновними семами. До ядра також належать номінативно-похідні одиниці, які мають вужче, конкретніше значення стосовно основних номінативних.

Компоненти ядра лексико-семантичного поля, зважаючи на специфіку поняття, яке лежить в основі архісеми та семантичну глибину й особливості лексикалізації цього поняття в мові, можуть зазнавати докладнішої ієрархізації. Наприклад, ядерні акустеми ЛСПЗ розміщено у чотирьох зонах, кожна з яких має акустеми іменникового та дієслівного мікрополів.

Зі структурного погляду ядерні акустеми поєднують найтипівіші форми й значення, широко вживані й активні в певний історичний період. У них сконцентрована основна інформація про семантичні ознаки поля. Їх називають також опорними, центральними, словами-домінантами [5; 10; 15].

У межах поля може бути виокремлено ядро у вузькому та у широкому розумінні. Наприклад, в ЛСПЗ ядро у вузькому розумінні — це частина структурної схеми поля, одиниці якої безпосередньо пов'язані з архісемою, є основою для розуміння всіх інших акустем. Це одиниці глибинного рівня поля, фундамент структури, елементи якої мають такі ознаки: 1) представлені первинно-номінативними лексико-семантичними варіантами (наприклад, *рокит* “розкотисті звуки, що зливаються в монотонне звучання” [14 VIII: 874]); 2) виражають узагальнений смисл (наприклад, *гук* “сукупність багатьох звуків різної частоти й сили” [14 II: 190]); 3) значення не є вужчим за яке-небудь інше слово поля, окрім домінанти — теми лексико-семантичного поля (пор., наприклад, акустему *крик* “сильний різкий звук голосу” [14 IV: 344], *рев* “гучний, протяжливий крик тварин(и)” [14 VIII: 469], *лемент* “крик тварин, птахів і т. ін.” [14 IV: 475] і *рик* “сильний рев тварин (переважно свійських), злісне ричання (хижаків)” [14 VIII: 533], наведені за ступенем віддаленості від домінанти); 4) мають широку сполучуваність і найоднозначніше відображають сутність поля. Такі лексеми посідають базове місце в пам'яті людини і мають найвищий

ступінь референції в мовленні [21: 188]; 5) безпосередньо пов'язані з домінантою і проявляють самостійність лексичного значення, тобто не можуть бути тлумачені через інші акустеми (наприклад, *свист* 'звук + різкий + високий + сильне видихання повітря + стулені губи/зуби'); 6) глибинну структуру творять постійні ознаки одиниць поля (наприклад, *вуркіт* 'звук (архісема) + несильний (інтенсивність) + низький (висота) + переливчастий (тембр, характер звуку)'); 7) через них сформовано всю ієрархічну структуру поля (наприклад, *звук* — *шум* — *тріск* — *хрускіт*); 8) більшість одиниць має статус домінанти синонімічного ряду, оскільки в їхній семантичній структурі немає додаткових (уточнювальних) сем (пор., наприклад, *дзвін* і *бевкання*, *бовкання*, *чахкання*, *чохкання*, *благовіст*, *калатання*).

Наступними кроками ієрархізації членів лексико-семантичного поля деталізовано семантичні ознаки, які лежать в основі ядерних одиниць конкретної зони. Змінність або сталість компонентів значення встановлено природою поняття, яке лежить в основі лексеми [22: 239–240; 20: 254]. Апелюючи до ЛСПЗ, констатуємо, що в основі ядра значення лежать мовні та позамовні знання [2: 51], адже за даними науки й практики, людина сприймає не просто звук, а звук певної якості, звук, диференційований за певними критеріями. В усіх акустемах першої зони як основні виступають якісні ознаки **інтенсивність**, **висота**, **тембр**, **характер звуку**. Кількісні ознаки (**тривалість**, **моно-/поліфонія**) є другорядними. Акустеми нейтральні щодо вияву в значеннях семантичної ознаки **джерело**.

Компонентний склад іменникових одиниць першої зони має таку структуру:

I. **Інтенсивність** звучання представлена антонімічними семами 'сильне'/'несильне'. За цим компонентом акустема *вуркіт* протиставлена акустемам *крик* і *свист*. Решта акустем зони позначають абстрактний вияв цієї ознаки, бо будь-який звуковий сигнал має певну інтенсивність. Це забезпечує відповідним акустемам довільну сполучуваність із прикметниками, що номінують інтенсивність звучання.

II. **Висота** звучання протиставляє звуконайменування за семами 'високе'/'низьке': *свист* — *вуркіт*.

III. У звуконайменувань з абстрактною, широкою звуковою семантикою визначення тембру ускладнене, тому семантичний множник **тембр** розширено компонентом **характер звучання**. Ця ознака представлена в іменникових акустемах першої зони семами: 'переливчастий', 'металевий', 'деренчливий', 'різкий', 'гармонійний', 'пронизливий', 'монотонний'/'різномірний', 'розкотистий', 'протяжний', 'відбитий': *вуркіт*, *ляскіт*, *дзвін*, *рик*, *музика*, *свист*, *гам*, *рокіт*, *рев*, *луна*.

IV. **Моно-/поліфонія**: 'один звук' — 'кілька звуків' (пор., наприклад, *свист* — *шум*). Цей компонент наявний в акустемах усіх рівнів, але він не є основним.

Ядерна частина поля в широкому розумінні охоплює одиниці, диференційовані характером прояву свого денотативного значення і пов'язані з архісемою як безпосередньо, так і опосередковано. Наприклад, звуконайменування другої зони конкретизують свій предметно-логічний зміст переважно на рівні родових сем (наприклад, *писк* 'звук + високий + неголосний + **істога**', *журкіт* 'звуки + монотонні + **вода** + хлюпання'), не мають специфікованих сем, що забезпечує широку сполучуваність, і відрізняються різноманітними фонічними характеристиками.

Входження одразу кількох семем однієї лексеми до зони можна пояснити тим, що такі акустемі за однакового вираження позначають різні за джерелом звуку одного рівня конкретизації. Наприклад, *тріск*: 1. Різкий звук, який утворюється, коли щось ламається, лопається, тріскає, розривається; // шум від різких, коротких ударів, стуків, пострілів тощо; // шум, який утворюється під час згоряння чогонебудь; // характерний звук під час електричних розрядів; // шум, що утворюється під час роботи деяких механізмів, знарядь, інструментів і т. ін. [14 X: 274]. Перехід від однієї семем до іншої може трактуватися, зокрема, і як спосіб представлення мотивованості цих семем [12: 28], і як мотивованість однієї зони іншою.

Частина акустем другої зони опосередкована одиницями першої зони, частина — безпосередньо архісемою '**звук**', наприклад: *рев* '**крик** + гучний + протяжливий + тварин(и)', *хрип* '**звук** + сиплий + нечистого тону + хворобливий стан горла'. Зростає кількість сем: до основних якісних характеристик, які творять першу зону, додано семи, мотивовані ознаками **джерело**, **дія**, **джерело + дія**. Пор., наприклад, *гук* 'сукупність звуків + різноманітні + частота + сила' та *гук* 'звук + голос + людина'. Відзначено появу варіантних і вірогіднісних сем. Наприклад, *шурхіт* "глухий **звук**, шум від **човгання**, **тертя** чогось об що-небудь" [14 XI: 567], *виск* "тонкий, пронизливий крик; звук, який видає людина **або** тварина" [14 I: 486], *гуркіт* "звуки від ударів, падіння, розрядів і т. ін., **переважно** протяжні, розкотисті" [14 II: 195]. Ієрархічно ближче до ядра в другій зоні розміщено акустемі з інтегральним компонентом **джерело** або **дія**. Усередині перебувають синонімічні та конкретні семем тих акустем, які за абстрактним значенням належать першій зоні. На периферії — назви, які є єдиними в мові для позначення певного звуку навколишньої дійсності та не мають специфікованого характеру. Однокореневі звуконайменування, якщо вони позначають не однакові, а різні звуки, також належать периферії зони. Якщо певний звук позначено декількома однокореновими словами — до зони входить тільки одне з них (найуживаніше, нейтральне), а інші належать ближній периферії.

Компонентний склад іменникових акустем другої зони:

І. **Інтенсивність** звуку урізноманітнено градуальними семами 'тихий' — 'неголосний' — 'голосний' — 'гучний', пор. *журкіт* — *писк* — *галас* — *рев*. Окрім крайніх точок прояву інтенсивності 'сильний' —

‘легкий’ (*гогіт* — *шелест*), виявлено ознаку середньої інтенсивності ‘приглушений’ (*рокіт*). У частини акустем зафіксовано абстрактне вираження ознаки **інтенсивність** (*тріск, хрип, грюк, клекіт* тощо), яка конкретизована синтагматично, наприклад: *А над усім вгорі гучний велелбий снів Те Деум в проводі костьольного органа!..* (М. Вороний).

II. Усі акустемі кваліфіковані як звуки певної висоти, однак у деяких із них ця ознака має конкретне вираження — ‘високий’/‘низький’, наприклад, *писк, скрип, виск, свист* — *рокіт, журкіт, хрип, гул*.

III. Семантичний множник **тембр, характер звуку** має антонімічні протиставлення ‘дзвінкий’/‘глухий’ (*виляск* — *шурхіт*), ‘монотонний, одноманітний’/‘різноманітний’ (*журкіт* — *гул*); в акустемі зафіксовано появу сем ‘різкий’ (*скрип, свист*), ‘безладний’ (*гомін, галас*), ‘сиплий’ (*хрип*), ‘нечистого тону’ (*хрип*), ‘свистячий’ (*присвист, сап*), ‘переривчастий, уривчастий’ (*стук, клекіт*), ‘розкотистий’ (*гуркіт*), ‘пронизливий’ (*виск*), ‘скрипучий’ (*скрегіт*), ‘мелодійний’ (*рокіт*). Характер звуку визначено також градуальними семами семантичного множника **тривалість** — ‘короткий’/‘довгий’/‘тривалий’ (*грюк* — *гул* — *рев*). Основою є сема ‘віддалений’ (*гул*).

IV. Вказівка на **джерело** обмежує сполучуваність аналізованих одиниць, однак цим семантичним множником значення лише конкретизоване на рівні сем ‘живе’/‘неживе’, ‘людина’/‘інша істота’ (пор., наприклад, *крик* — *шелест, голос* — *клекіт*).

V. Семантичний множник **дія як джерело звуку** конкретизує значення акустемі семами ‘падіння’ (*плюск*), ‘удар’ (*оплески*), ‘ламання’ (*хрускіт*), ‘лопання, розрив’ (*тріск*), ‘рух’ (*присвист*), ‘жування’ (*хрумкіт*), ‘дихання’ (*хрип*), ‘ходіння’ (*хода*), ‘тертя’ (*рип*), ‘стискання’ (*скрип*), ‘човгання’ (*шурхіт*). Вказівка на **дію** спричинює появу ще одного множника — **об’єкт дії** (наприклад, *плюск* — ‘шум + удар + **поверхня води**’).

Лишається актуальним множник **моно-/поліфонія** (пор., наприклад, *гул, галас, рокіт* і *голос, плюск, крик*).

Після іменникових акустем у другій зоні розміщено акустемі опредметненої дії. У них “відображений передусім певний субстанційний початок, оформлений спеціальними показниками, але вказана і його залежність від певних процесів” [7: 65], тому ці звуконайменування творять перехідний рівень між периферійною та ядерною частиною зони — це іменники, що є і назвами звуків, і назвами дій, процесів, супроводжуваних звуком. Більшість таких акустем має паралельну форму позначення цього самого звуку, розміщену ближче до домінанти, наприклад, *шелестіння* — *шелест, тріщання* — *тріск* тощо.

У семній структурі звуконайменувань, які представляють опредметнену дію та одночасно виявляють семи ‘процес/дія’ і ‘результат’, фонічні ознаки відходять від семного ядра, поступаючи місцем інтегральним ознакам **дія** і **джерело**, наприклад, *шарудіння* ‘звуки + шарудіти + шерех + слабкий’, *гримання* ‘звуки + стукати + стук +

сильний'. Відбувається своєрідне компенсування якісних характеристик акустими опосередкованою яскравою родовою семою, наприклад, *хрустіння* 'звуки + хрустіти + **тріск, хрускіт**'. Деяким звуконайменуванням властивий множник **додаткова дія** ('звукова'/ 'незвукова'), реалізований семами 'зіткнення', 'рух', 'просочування', 'удар', 'випускання повітря, газу, пари', 'хода', 'біг', 'ламання', 'розрив', 'витікання', 'кипіння', 'скребіння'. Наприклад, *грюкання* 'звуки + грюкати + шум, грюк + сильний + удар, поштовх, коливання', *цокання* 'звуки + цокати + своєрідні + уривчасті + раптове зіткнення + тверді предмети або поверхні'. Компонентний склад акустем опредметненої дії другої зони протиставлений власне іменниковим звуконайменуванням урізноманітненням семантичного множника **тембр, характер звуку**, що пов'язано з появою у семній структурі акустем постійної, основної ознаки **дія**, яка й зумовлює відповідну характеристику звуку. Зокрема, до вже названих сем додано семи 'хрипкий', 'ритмічний', 'музичний', 'сухий', 'дрижачий', 'переливчастий', 'деренчливий', 'металевий', 'шумовий', 'частий', 'гуркітливий', 'лункий', 'рівний', 'дзвенячий'.

Дієслівні акустем другої зони позначають не звучання як таке, а активну діяльність його утворювача. Значна частина цих безпрефіксних дієслів утворена від звуконаслідувань і поєднана інтегральною семою 'видавати/утворювати' + диференційний множник **конкретний звук**, наприклад, *ревіти* "видавати рев, ревіння (про тварин)" [14 VIII: 471], *тріскати* "утворювати тріск" [14 X: 275]. Якщо джерелом звучання є суб'єкт (істота), то в семантиці відповідних дієслів головною семою є 'видавати звук' (*співати* "видавати голосом музичні звуки" [14 IX: 514]); якщо джерелом звучання є дія суб'єкта (істоти) — 'утворювати звук' (*стукати* "створювати стук, шум при ударах, поштовхах, коливаннях, розривах і т. ін." [14 IX: 802]). Для дієслів, що позначають процес продукування звуків істотами, значення "видавати звук" є первинним стосовно значення "утворювати звук" [8]. Однак не в усіх звуконайменуваннях можна чітко розмежувати ці значення: в одних акустемах ці семи можуть бути об'єднані в одному значенні — "видавати, утворювати шум (звук)" (*свистіти* "видавати, утворювати свист (у 1 знач.)" [14 IX: 75]), в інших — реалізовано одну з цих сем (*шарудіти* "видавати слабкий шерех, шелест" [14 XI: 418]).

Ближче до домінанти розміщено дієслівні акустем, у яких множник **конкретний звук** деталізований фонічними характеристиками, наприклад: *кричати, сичати, дзвеніти, торохтіти, цокати, лящати*. Усередині зони — дієслівні акустем, у яких множник **конкретний звук** представлений іменниковими акустемами, які належать до першої й другої зон, наприклад: *стукати, свистіти, рипіти, скреготати, шурхотіти, хрумтіти, дзюрчати*. Ще далі від домінанти перебувають акустем з інтегральною семою 'звучати' + фонічні характеристики, наприклад: *ринуть, рокотати, зриватися, зринати, розходитися, розлунувати*. У більшості аналізованих акустем ознака **джерело дії** не входить до семантики дієслова, але завжди супроводжує його, наприклад,

кричати — тварини або птахи, *стугоніти* — явища природи або механізми, *хроніти* — людина або тварина.

Характеристику звучання за ознакою **висота** більшість дієслів має у внутрішній структурі. Наприклад, дієслова *стугоніти*, *рокотати*, *гудіти*, *вуркотати*, *дудніти*, *урчати*, позначають звуки низької частоти, а дієслова *свистіти*, *дзвеніти*, *пищати*, *ляцати* — високої частоти.

Подальше розташування ядерних одиниць відзначене специфікованим характером їхнього денотативного значення, що урізноманітнює якісні характеристики члена поля. Наприклад, аналізовані звуконайменування зберігають компонентний склад одиниць попередньої зони, але ядерні власне іменникові акустеми відрізняються від останніх інтегральними семантичними множниками на рівні видових сем: **природа джерела** ('мисливський ріг', 'свисток', 'металеві, скляні, дерев'яні предмети', 'годинниковий механізм', 'еластичний предмет', 'немовля', 'вітрила', 'сухий предмет', 'твердий предмет', 'крила', 'різновиди птахів, комах, тварин', 'хвиля', 'голос', 'зброя' тощо) і **якість дії** ('недбало', 'дуже голосно'/ 'голосно'/ 'тихо', 'швидко', 'мимоволі', 'ритмічно', 'членороздільно', 'по черзі', 'судорожно', 'раптово', 'коротко' тощо). Наприклад, *гудок* 'звук + низький + протяжний + свисток', *крекіт* 'звуки + качки, жаби', *фуркіт* 'звуки + крила птахів + політ або швидкий рух'. Наявність специфікованої ознаки у семній структурі акустеми призводить до обмеження або й узагалі відсутності якісних характеристик звуку, бо за таких умов фонічні характеристики опосередковані компонентом **природа джерела**. Наприклад, *удар* 'звук + **зіткнення** + чогось із чимсь', *гогіт* 'звуки + схожі на "го-го" + **гуси**', *ляскіт* 'звуки + удар + чим-небудь + **еластичним**'.

У цьому аспекті важливою є поява семи 'своєрідний, характерний' щодо якісної характеристики звуку. Ця сема не має безпосередньої інформації про фонічні характеристики звуконайменування, однак вказує на особливий характер звуку, зумовлений певним джерелом. Наприклад, *туркіт* 'звуки + своєрідні + переливчасті + голуб, горлиця'.

Семантична ознака **інтенсивність** конкретизована градуальним семним рядом 'несамовитий' — 'гучний' — 'дуже голосний' — 'голосний' — 'неголосний' — 'приглушений' — 'тихий': пор., наприклад, звуконайменування *рев* — *вигрім* — *вереск* — *гук* — *писк* — *рокіт* — *шепіт*. До семантичного множника **характер звуку** додано семи 'тріскотливий' (*тріск*), 'послідовний' (*мелодія*), 'нерівномірний' (*перегуд*), 'з хрипом' (*кашель*), 'хриплуватий' (*хрип*), 'незлагоджений, негармонійний' (*різноголосся*). На периферії зони розташовано іменникові звуконайменування, які в глибинній структурі містять факультативні компоненти **відстань**, **місце**, **враження**, **почуття**. Наприклад, *відгомін* 'звук + слабкий + **відстань**', *вереск* 'звук + високий + пронизливий + **неприємний** + тертя + металевий, дерев'яний предмет'.

Активніше проявляються варіативні семи різної природи (від основних до другорядних): *шерхіт* "глухий **звук**, **шум** від тертя чогось

об що-небудь” [14 XI: 445], *виск* “високий, пронизливий звук, утворюваний **при терті металевих чи дерев’яних предметів або при польоті кулі, снаряда і т. ін.**” [14 I: 486]. Регулярна багатозначність типу **джерело** — **звук** приводить до того, що всі назви музичних інструментів (та їхніх активних частин) можуть метонімічно позначати утворюваний ними звук [13: 11], наприклад, *гонг* “ударний музичний інструмент [...] // звуки, утворювані цим предметом” [14 II: 122], *литаври* “ударний музичний інструмент [...] // звуки, утворювані цим інструментом” [14 IV: 494].

Коло специфікованих акустем опредметненої дії та дієслівних звуконайменувань якісно й кількісно різноманітніше. У специфікованих звуконайменуваннях утворювач звуку повністю входить до глибинної структури акустемі і пов’язаний із певною категорією суб’єктів або з конкретним суб’єктом. Такі одиниці референтно обмежені. Наприклад: *Свиня хрюкає, чим і відрізняється від собаки, бо собака гавкає* (О. Вишня); *Тьохкає, аж розлягається, в садку соловейко* (М. Коцюбинський).

У цій частині польової структури міститься велика група звуконайменувань, що акустично деталізують людське мовлення, наприклад, *сичати, стогнати, рокотати, окати, гомоніти, джеркотати, лепетати, протягати, присвистувати, хлипати, хрипіти, акати, вуркотати, гаркавити, гакати, дріботіти, мимрити, заїкатися, запинатися* тощо. Голос є ознакою, властивою людині як істоті, і виражений у звучанні, утвореному голосовим апаратом. Таке звучання є сукупністю фонаційних параметрів. Мовлення передає усю палітру внутрішнього світу людини, його емоції, почуття, переживання. Наприклад: — *Ну от, ви вже й гніваєтесь... — зажурено протяг Звірятин, лагідною усмішкою вуст ховаючи насмішку, що забриніла йому в голосі* (Є. Плужник); — *Ва-аніку! — прохрипів він, заходячись гірким кашлем* (Є. Плужник).

Разом зі специфікованими назвами ядро третьої зони творять акустемі, у яких до постійної ознаки **додаткова дія** додано ознаку **якість додаткової дії**, що урізноманітнена семами ‘голосна’ (*голосіння*), ‘важка’ (*сопіння*), ‘ритмічна’ (*цокання*), ‘швидка’ (*хурчання*), ‘з шумом’ (*хлюпання*), ‘з шерехом’ (*чахкання*), ‘у ніс’ (*гугніння*), ‘під тиском’ (*чавкання*), ‘судомна’ (*схлипування*), ‘мимовільна’ (*чхання*), ‘уривчаста’ (*пихкання*), ‘стиха’ (*квиління*), ‘часта’ (*калатання*), ‘зі стогоном’ (*стогнання*). Характер самої **додаткової дії** може бути як звуковим (‘кричати’, ‘тріскати’, ‘співати’, ‘мовити’, ‘стукати’, ‘чмокати’), так і незвуковим (‘спати’, ‘дихати’, ‘летіти’, ‘іти’, ‘терти’, ‘плакати’, ‘жувати’), пор., наприклад, *вигукування* ‘звук + вигукувати + голосно + **крик** + почуття’, *човгання* ‘шум, шарудіння + човгати + **тертя** + по якійсь поверхні’. Основними в дієслівних акустемах є не лише семи ‘видавати звук’/‘утворювати звук’, але й сема ‘супроводжувати звуком’, наприклад, *тужити* ‘плакати, примовляючи’ [14 X: 312], *плямкати* ‘їсти, прицмокуючи’ [14 VI: 603].

Перенесення акценту якісної характеристики звуку з лівої частини семної структури (фонічні ознаки) до правої (дія) пояснює незначне урізноманітнення ознаки **характер звуку**, зокрема додано семи ‘нерозбірливий’ (*лепетання*), ‘невгамовний’ (*валування*), ‘тужливий’ (*завивання*), ‘горловий’ (*кректання*), ‘пискливий’ (*дзявкання*), ‘рвучкий’ (*тріпання*).

В одиниць зони зростає кількість і характер вірогіднісних сем: вони властиві таким ознакам, як **джерело** і **якість** звуку. Наприклад, *хропіти* ‘видавати + звуки + хриплі + важке дихання + **переважно про тварин**’ [14 XI: 155], *шкварчати* ‘видавати + звуки, тріск, шипіння + короткі + уривчасті + **переважно під дією жару, вогню**’ [14 XI: 473].

В одиниць, які розташовані на периферії ядра поля, характеристики семної структури зміщено праворуч, далі від архісеми та якісних характеристик. Цю зону умовно можна назвати “зоною відцентрових сем”. Пор., наприклад, семну структуру акустими другої зони *сичання* ‘звуки + сичати + нагадують вимову звука “с” + протяжну’ і акустими четвертої зони *сичання* ‘говоріння + сичати + нерозбірливо + свистячі звуки + часто’. Більшість таких лексем опосередкована родовими семами, наприклад, *фальцет* — ‘голос’, *благовіст* — ‘дзвін’, *зойк* — ‘стогін’, *клекіт* — ‘булькіт’. Якщо одиниці третьої зони мають специфікований характер, то основні одиниці четвертої зони є спеціалізованими лексемами, необмеженими “сферою використання”, але залежними від інтелектуального рівня учасників комунікативного процесу. Наприклад, не кожна людина, почувши низький голос людини, назве його *октавою*, або ж середній між басом і тенором чоловічий голос — *баритоном*, однак у реальному світі існує відповідна диференціація таких звуків, закріплена в мові: *Високим фальцетом кінчає Тимоха останній куплет* (О. Вишня); *Прекрасне сопрано. Добрий баритон і чудесний молодий, свіжий, як струмочок лісовий, альт* (О. Вишня).

Такі одиниці належать до ядерної частини поля, бо вони детермінологізувалися, втратили чітко встановлену концептуальність і однозначність, вийшли за межі певних термінологічних систем і набули статусу загальноновживаних. Маючи статус периферійної серед прямих номінативних семем, четверта зона активно проявляє дифузність структури поля через наявність “чужих” ознак. Для звуконайменувань, наприклад, такими ознаками є **час**, **місце**, **емоційне враження**, **відстань**, **фізіологічний стан**. Серед дієслівних акустем і акустем опрідметненої дії поширена ознака **подібність**, **схожість**. Ця ознака властива звуконайменуванням із чітко визначеним характером і джерелом звуку. Вона змінює первинне джерело звучання, розширює денотативний зміст номінативної одиниці та переводить утворену семему до іншого лексико-семантичного підрозділу. Наприклад, *цвірчання* ‘звук + цвірчати + характерний + **схожий на щибет + предмети**’, *стрекотати* ‘звуки + **схожі на стрекіт + механізми** (мотор, кулемет тощо)’.

Здійснений аналіз доводить до таких висновків:

1. Усі ядерні одиниці поля мають такі спільні риси: 1) психологічна важливість для носіїв мови; 2) пряме значення; 3) стилістична нейтральність; 4) конотативна нейтральність; 5) у складі мають граему 'предметність' або 'процес' (ця риса є актуальною лише для розширеної польової структури).

2. Постійними для ядерних лексем поля є характеристики, визначені специфікою поняття та природою денотата як головні, без яких одиниця втрачає свою денотативну суть. Диференційними є семантичні ознаки здатні варіювати якість постійних ознак, не змінюючи при цьому денотативної суті. Факультативними є ознаки, які пов'язують одиницю з периферійними членами інших польових структур і урізноманітнюють характер диференційних сем.

3. Семну схему ядерних одиниць можна подати так: **архісема — родова сема — якісні семи — джерело (родове/видове/специфіковане) — дія (основна/додаткова/основна+додаткова) — якість дії (основної/додаткової/ основної+додаткової) — відцентрові семи.**

4. Характер основних сем у ядерних одиницях поля визначено такою ієрархією: доцентровий (одиниці першої (загальні) — другої (конкретні) — третьої (специфіковані) зон і відцентровий (одиниці четвертої зони — "чужі").

5. Ближче до домінанти розташовані ті ядерні одиниці, які мають бідніші семні схеми, і навпаки, чим більше компонентів у схемі, тим віддаленіше одиниця від домінанти.

6. У ядерних одиниць поля значеннєве навантаження зосереджене в лівій частині семної структури. Поступове перенесення смислового акценту до правої частини значення збільшується зі ступенем віддаленості лексеми від домінанти і ядра.

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1955. — 416 с.
2. Бибок К. Компонентный анализ: тупик семантического анализа лексических единиц? // *Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica. XXIII.* — Szeged, 1994. — С. 35–63.
3. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики української мови / За ред. І. Вихованця. — К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. — 400 с.
4. Залевская А.А. Проблема организации внутреннего лексикона человека. — Калинин: Изд-во Калининского ун-та, 1977. — 83 с.
5. Звегинцев В.А. Семасиология. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1957. — 322 с.
6. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. — М.: Наука, 1976. — 355 с.
7. Кубрякова Е.С. Части речи в ономасиологическом освещении. — М.: Наука, 1978. — 116 с.
8. Кузнецова О.Д. О двух значениях глаголов звучания в толковых словарях русского языка // *Лексикографический сборник.* — Вып. 3. — М., 1958. — С. 97–102.
9. Лурия А.Р. Язык и сознание / Под ред. Е.Д. Хомской. — 2-е изд. — М.: Изд-во МГУ, 1998. — 336 с.
10. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. — М.: Высшая школа, 1975. — 327 с.
11. Мигирин В.Н. Язык как система категорий отображения. — Кишинёв: Штиинца, 1973. — 237 с.

12. *Падучева Е.В.* Динамические модели в семантике лексики. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 608 с.
13. *Падучева Е.В.* Парадигма регулярной многозначности глаголов звука // Вопросы языкознания. — 1998. — №5 — С. 3–23.
14. Словник української мови: В 11-ти тт. — К.: Наук. думка, 1970 — 1980.
15. *Уфимцева А.А.* Опыт изучения лексики как системы. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — 287 с.
16. *Яворская Г.М.* Лексико-семантическая типология в синхронии и диахронии: Монография. — К.: Наук. думка, 1992. — 112 с.
17. *Grandy R.E.* In Defence of Semantic Fields // LePore E. (ed.) New Directions in Semantics. — London: Academic Press, 1987. — P. 259–280.
18. *Kittay E.F.* Semantic Fields and the Individuation of Content // Lehrer A., Kittay E.F. (ed.) Frames, Fields and Contrasts: New Essays in Semantic and Lexical Organization. — Hillsdale — London: Lawrence Erlbaum Associates, 1992. — P. 229–252.
19. *Kuchař J.* К общей характеристике номинации // Travaux Linguistiques de Prague 3: Études structurales dédiées au VIe Congrès des slavistes. — Prague, 1968. — С. 119–129.
20. *Lyons J.* Semantics. Volume I. — London — New York — Melbourne: Cambridge University Press, 1977. — 371 p.
21. *Schwarze C.* Types of Lexical variation // Weigand E. (ed.) Contrastive Lexical Semantics. — Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1998. — P. 187–207.
22. *Wierzbicka A.* Semantics. Primes and Universals. — Oxford — New York: Oxford University Press, 1996. — 500 p.

Iryna Bahmut (Kyiv)

HIERARCHY OF LEXEMES IN THE FIELD STRUCTURE

The article is aimed to identify hierarchical relations as well as structural and semantic features of central items, which constitute the core of a lexical-semantic field. The analysis is conducted on the basis of lexemes, which are components of the sound nominations semantic field. The analysis defines common features of core items, a character of permanent, differential and optional semantic features, as well as semes hierarchy in a structure of core item.

Key words: hierarchical structure, core item, seme, seme scheme, field.

Мовна мозаїка

ДОНЬКА – ДОНЕЧКА – ДОНЯ, АЛЕ ДОЧКА

У слові **донька** нерідко наголошують другий склад чи то подібно до слова **дочка́**, чи то під впливом його наголошування в говірковому мовленні. В українській літературній мові **донька** і всі спільнокореневі з ним слова мають наголос на першому складі, пор.: *до́нька, до́ня, до́нечка, до́ньчин*. На цьому ж складі він залишається і у відмінкових формах однини (пор.: *до́ньки, до́ньці, до́ньку, (з) до́нькою, (на) до́ньці, до́нько*) і множини (*до́ньки, до́ньок, до́нькам, (з) до́ньками, (на) до́ньках*), а також у сполуках із числівниками **два, три, чотири** (пор.: *дві до́ньки, три до́ньки, чотири до́ньки*).

Слово **дочка** не має такого послідовного наголошування, бо у відмінкових формах однини, крім кличного відмінка, та у сполуках із числівниками **два, три, чотири** в нього наголошений другий склад (пор.: *до́чка́, до́чки́, до́чці́, до́чку́, (з) до́чко́ю, (на) до́чці́, але до́чко; дві до́чки́, три до́чки́, чотири до́чки́*); у формах множини наголос у цьому слові перетягується на перший склад (пор.: *до́чки, до́чок, до́чкам, (з) до́чками, (на) до́чках*).

Отже, правильно наголошувати **до́нька** і **до́чка́**.

Катерина Городенська

УДК 161.2:81'373.23

Оксана Лавер (Ужгород)

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ АНТРОПОНІМНОЇ ЛЕКСИКИ У ТВОРАХ П. КУЛІША

У статті проаналізовано функціонально-стилістичні різновиди антропонімної лексики, а також визначено структуру й наповнення літературно-художнього антропонімікону П. Куліша, зокрема використання письменником власних назв історичних осіб та власних назв, вигаданих письменником, а також національно/регіонально значущих літературно-художніх антропонімів згідно з їхньою інформаційно-оцінною характеристикою.

Ключові слова: *лексика, літературно-художній антропонім, функція, семантика.*

У теоретичних дослідженнях, присвячених літературно-художній антропонімії, часто наголошують на особливостях семантики і функціях власних назв на рівнях мови і мовлення, зокрема звертають увагу на проблему полісемантичності та поліфункціональності власних назв персонажів. О.В. Суперанська так говорить про семантику власних назв у художньому творі: «У семантиці власної назви сконцентровані й мовленнєві (адресні), й екстралінгвістичні енциклопедичні (історичні, географічні) відомості, і психологічні, емоційні, афективні моменти, й ідеологічна спрямованість назви, й особливості її сприйняття» [11: 323]. Такої ж думки й інші дослідники літературно-художньої ономастики. О.І. Фонякова вважає, що «загальна властивість власної назви... — її сугестивність, тобто накопичення різного роду конотацій і семантичних компонентів, що йдуть від асоціацій у тексті і поза текстом» [14: 32]. Аналогічного погляду дотримуються й українські вчені: „Зарахування певного ЛХА, — констатує Л.О. Белей, — до одного з функціонально-стилістичних типів не означає відсутності у ньому ознак іншого стилістичного типу» [1: 10].

У складі поліфункціональних літературно-художніх антропонімів (далі ЛХА) П. Куліша, зокрема, наявні власні назви історичних осіб та власні назви, вигадані письменником. Власні назви історичних осіб се-

© О.В. ЛАВЕР, 2010

ред поліфункціональних ЛХА П. Куліша становлять чи не найчисленнішу групу. Ядром, центром цієї групи ЛХА можна назвати йменування відомих історичних осіб — *Дмитра Вишневецького, Северина Наливайка, Петра Сагайдачного та Богдана Хмельницького*, частотність вживання яких підтверджує особливу питому вагу цієї онімної семантики.

Вживання кожного з названих ЛХА характеризує висока варіативність структури ЛХА, яка включає, крім власне антропоніма, часто й апелятив: *Дмитро Вишневецький — Байда, Байда Вишневецький, князь Байда, запорожець Байда; Северин Наливайко — Цар Наливай, Севериня, Наливайко, Наливай, Тверезяка; Петро Сагайдачний — Сагайдак, Конашевич, син Конаша; Богдан Хмельницький — Хміль Хмельницький, Хміль, батько Богдан, старий Хміль* тощо. Це давало авторові змогу розширювати онімне значення ЛХА, завдяки чому окремі варіанти ЛХА набували статусу поліфункціональної стилістичної значущості. З-поміж перелічених тут варіантів ЛХА, якими йменуються *Дмитро Вишневецький, Северин Наливайко, Петро Сагайдачний та Богдан Хмельницький*, статусу поліфункціональних набувають ЛХА-прізвиська, нерідко винесені автором і в заголовки твору. Пор.: «*Байда, князь Вишневецький*», «*Цар Наливай*», «*Хміль Хмельницький*». Варіанти ЛХА *Байда, Цар Наливай та Хміль* у заголовках творів сприяють «розкриттю авторської ідеї-концепта і загальної перспекції тексту» [14: 28].

Варіанти ЛХА *Байда, Петро Сагайдачний, Цар Наливай, Богдан Хмельницький*, власне обігрування їхньої доонімної семантики у відповідних текстах, стало своєрідним ключем для розуміння глибокого змісту історичних картин. ЛХА такого типу у літературно-художній антропонімії вважаються словами-«лейтмотивами», ключовими словами, що «володіють особливим експресивно-тематичним зарядом, і є неодмінно зіставними з різноплановістю твору й образом автора як виразником основного ідейно-естетичного змісту твору» [14: 58]. Власні назви гетьманів Байди, Северина Наливайка, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького стали історико-культурним ключовим осердям драматичних творів П. Куліша: вони викликають асоціації з тими періодами історії, коли жили реальні прототипи персонажів-денотатів. Так, наприклад, варіант хронологічно значущого, фольклорного за походженням ЛХА *Хміль* у ряді літературних текстів П. Куліша став не лише символом національно-визвольної війни 1648 — 1656 рр., а й набув низки інших конотацій, на ґрунті яких істотно розширено його виражальні можливості; автор свідомо пов'язує варіант ЛХА *Хмельницький — Хміль* із відповідним омонімічним ботанічним номеном: «Колись давно, як *Хміль* кругом нас не обвився...». («Стор. і Стор.»); «Як по Україні *Хміль* п'яний повився густо, Усяк тоді за свій здоровий розум бравсь...» («Уляна-клюшниця»).

Якщо в ранніх творах «*Чорна рада*», «*Великі проводи*» для номінації Б. Хмельницького П. Куліш використовує хронологічно значущі варіанти ЛХА з відтінком пошани *батько Богдан, батько Хмельницький, старий Хмельницький, пан Хмельницький*, то в пізніших творах

письменник вживає переважно прізвисько *Хміль*, яке в П. Куліша асоціюється, за аналогією до народних пісень, з рослиною, котра робить п'янкими різні напої, та живе тому, що обвивається навколо інших рослин чи дерев. «Народная поэзия, — коментує письменник, — воспользовалась именем гетмана, чтобы уподоблять завязтость козацкую завиткам растения дающего меду й пиву хмельную силу» [4: 617]. У народному розумінні сила рослини прирівнюється до діяльності козацького гетьмана та до наслідків такої діяльності: «Чи не той то хміль, що коло тичини в'ється? Гей, той то *Хмельницький*, що з ляхами б'ється» (Народна пісня). За народнопоетичною традицією, П. Куліш інтерпретує ЛХА-прізвисько *Хміль* для художнього змалювання загальнонародних настроїв в епоху національно-визвольної війни: «Закрутилась круто Зелена *хмелина*, Звившись на тичину; Огласило хлопство Шляхту брехунами На всю Україну...» («Великі проводи»). Пор. ще: «Серед кривавих куп *«Хміль на тичину звився»*; «Так високо, як ще ніхто не зопинався: Бо рідним братом він татарину зробився...» («Уляна-клюшниця»).

Відчутна також негативна емоційна оцінність, притаманна для поліфункціонального ЛХА *Хміль*, у поемі «Хміль Хмельницький», де цей онім, окрім хронологічної значущості, є виразником конотації зневаги, осуду: «Парубки йдуть співаючи, А дівчата — ридаючи, Молоді молодіці — Кленучи *Хмеля* проклинаючи: Ой бодай тебе, злюко *Хмелю*, Перва куля не минула!.. Що несита пелька наші Молодощі проглинула? («Хміль Хмельницький»). Хронологічна значущість ЛХА Богдан у поезії «До Богдана» також ускладнюється емоційно-оцінними конотаціями. Пор.: «*Богдане*, зраднику і патріарху зради! Цураєшся і на тім, як на сім світі правди» («До Богдана»). Найбільший потенціал негативного ставлення до найменованого персонажа (Богдана Хмельницького) акумулював у собі поліфункціональний ЛХА *Тамерлан Хмельницький* у поемі «Нагай». Тут П. Куліш, порівнюючи жорстокість українського гетьмана із жорстокістю середньоазійського полководця Тамерлана [3: 329], об'єднує обидві власні назви в одну й ідентифікує нею *гетьмана Хмельницького* — *Тамерлан Хмельницький*. Лише в устах прихильників Хмельниччини ЛХА-прізвисько *Хміль* звучить з пошаним емоційним відтінком: «А нам *Хміль* і п'яний переважував розум тверезих — не то Ляхву, та й Москву» («Нагай»).

Фольклорний за походженням варіант ЛХА Дмитро Вишневецький — *Байда* володіє не лише хронологічно значущим потенціалом, а й асоціюється із зародженням козацтва, заснуванням першої Запорізької Січі на острові Мала Хортиця [3: 157]. Доантропонімна семантика ЛХА-прізвиська *Байда*, його фольклорна інтерпретація послужила підґрунтям для поліфункціональності цього варіанта власної назви. Так, доантропонімна семантика ЛХА *Байда* асоціюється з кількома рисами, притаманними характерові героя [10 I: 89–90]. ЛХА *Байда* часто вживається у драмі то з прислівником байдуже, то з дієсловом байдувати: герой байдужий до життєвих труднощів та небезпек,

байдужий до страху, байдужий до власної долі і певною мірою до власної родини, небайдужий лише до правди і справедливості: «*Чи* життя, чи смерть, чи рай, *чи* пекло — Про все байдуже *Байді* запорожцю... Йому байдуже батьківщину кинуть, Плачущу матір дома занехати. Для тих пустинь, кочовищ запорозьких, Затонів, комишів, лугов Дніпрових. Він *Байдою* зневажливо назвався — Титулу *Вишневецьких* одцурався...» З іншого боку, не виключено зв'язок ЛХА *Байда* зі словами байдак — човен, байдувати — човнярювати [10 I: 90], котрі викликають такі асоціації: подорожі, мандри, пошуки невідомого. Адже дія драми базується саме на подорожах Байди з України до турецького султана, потім знову в Україну, потім до Москви і знову повернення: «...Годі тобі, *князю Байдо*, байдувати, Сватай мою дочку та йди царювати...» Наведений уривок — це рядки з відомої народної пісні «В Цареградї на риночку...», котрий П. Куліш вводить у текст драми з незначними змінами. У народній пісні звертання до героя звучить просто: «Годі тобі, *Байдо*» [12; 13], — а у П. Куліша з апелятивом *князю*, яким письменник, можливо, хотів наголосити на соціальному походженні свого героя. Взагалі народні лідери у творах Куліша у найменуваннях, крім позитивних епітетів, містять філософські апелятиви, які засвідчують аристократизм їхньої душі... В іншому літературному тексті П. Куліша — поемі «Маруся Богуславка» також одним із персонажів є Дмитро Вишневецький, який, однак, тут називається не поліфункціональним ЛХА *Байдою*, а іншим варіантом — *Байда Митрик Вишневецький*: «...Ся шибениця в нас — Мосток Мертвецький. На ній за гак залізний зачепившись, Висів ваш *Байда Митрик Вишневецький*». Оскільки ЛХА *Байда Митрик Вишневецький* вживається у монолозі турецького султана, то, окрім хронологічної значущості, цей варіант передає відчутну конотацію зневаги, а тому і його слід зарахувати до поліфункціональних. Щоправда, в устах персонажів-українців хронологічно значущий ЛХА *Байда* має позитивні емоційно-оцінні конотації. Пор.: «*О Байдо*, сонце староруське правди! Хіба ж на те бажав еси сконати, Щоб у кривавій правоті голоти Ім'я твоє служило до роботи?» («Цар Наливай»). Варіанти ЛХА *Северин Наливайко*, *Цар Наливай*, *Тверезяка* також можна трактувати як поліфункціональні літературно-художні оніми. Кожний із варіантів найменування цього персонажа П. Куліша має своє доантропонімне значення, яке породжує супровідні асоціації, котрі, своєю чергою, служать для кращого розуміння образу. Вже саме поєднання титулу й прізвиська *Цар Наливай* є казусним. Адже в П. Куліша *Царем* іменується герой без держави, без монархії, без багатств, маєтків, земельних володінь, такий собі козацький ватажок, котрий годує своє військо звичайними грабунками під час повстань: «*Цар руйників та паліїв*», «*Цар п'яницький*». Однак *Северин Наливайко* — це й *лицар*, що «*в грудях має серце левове, хоробре*», і через це міг би бути справжнім царем. ЛХА-прізвисько *Наливай* видається, на перший погляд, також двозначним: «той, що любить пити горілку» і « той, що любить наливати, пригощати»

[10 VII: 117–118], однак справджується і підтверджується контекстом лише друге значення. *Наливай* в інтерпретації П. Куліша це той, хто «*тільки й знає кубки наливати, Щоб війську Духа вгору підіймати*», хто «*воду-прохолоду Над огню горілку прекладає, А трунки добрі вольному народу В цебри, та кінви безліч наливає*» та «*кров людську, як воду, проливає*».

Підтвердженням байдужості денотата до алкоголю виступають часто вживаний епітет *тверезий* та похідний від нього ЛХА-прізвисько *Тверезяка*. У найменуванні *тверезий Цар Наливай* відчувається несумісність внутрішньої форми ЛХА *Наливай* та означення *тверезий*. І саме цей варіант у загальному контексті твору став виразником головної думки драми: алкоголем та війною самостійної держави не здобудеш.

На відміну від попередніх ЛХА, доантропонімна семантика ЛХА *Сагайдак* з енциклопедичною характеристикою денотата-персонажа безпосередньо не узгоджується. Але якщо припустити можливість такого узгодження, то потрібна якась логічно-сміслова проміжна ланка у ланцюзі асоціацій. Доантропонімна семантика ЛХА *Сагайдак* — «сумка для стріл» [10 IX: 8 – 9], у філософсько-поетичному контексті драми для цього поняття уможлиблюють асоціації збірності; братерство, братство (у випадку з Сагайдачним Київське братство), сукупність, єдність, єднання. Герой із прізвиськом *Сагайдак* — розважливий керівник, марно кров не проливає, прагне до миру в рідній країні і миру з іншими державами, прагне єднання українського народу, *братерства*, що підтверджується змістом драми: «Мій синку! Є тепер за що лягати У полі трупом щирим козакам: Наш *Сагайдак* завзявся показати Дорогу давню до братів братам» («Петро Сагайдачний»).

До Кулішевих поліфункціональних ЛХА-протонімів можна зарахувати й ЛХА *Сковорода*. У медитативній поемі «Грицько Сковорода» ЛХА *Сковорода* виступає не лише хронологічно значущим онімом, адже П. Куліш скористався доантропонімією семантикою прізвища поета-філософа для характеристики мови його творів, точніше їхнього суспільного резонансу: *шкварчить Сковорода* — у значенні говорить, висловлюється. Однак критика не дошкульна, а, радше, співчутлива. П. Куліш розумів, що стан літературної української мови XVIII ст., засміченої на той час русизмами, полонізмами, латинізмами, церковнослов'янізмами, не сприяв популяризації праць *Григорія Сковороди*: «Оттим-то псальмами шкварчала Ба й свячена *Сковорода*: Бо рідне слово школа ссала, Як ссала кров із нас орда»... Герой поеми, як і його реальний прототип, людина високоморальна, безкорислива — «волі й правди чоловік»: «Між письменниками, ба й панамі, Блищав умом *Сковорода*; Та й він, мов у жиру вода, Шкварчав побожними віршами... Шкварчав на панство за хижакство...».

Розглянуті факти використання П. Кулішем поліфункціональних ЛХА-протонімів цілком підтверджують думку О.І. Фоякової, яка слушно зауважує: «Формування індивідуального значення відбувається

на основі семантичної взаємодії власної назви з усіма трьома рівнями семантичної композиції — в їх синтагматичних та парадигматичних зв'язках і відношеннях. Наявні три ступені семантичної конденсації власної назви у художньому тексті, які відповідають їх естетичному перетворенню. Це — індивідуалізація, типізація і символізація семантики власної назви, котрі виникають завдяки співвідношенню таких естетичних категорій, як художнє ім'я і характер, ім'я і подія, ім'я і соціальний тип, ім'я і час: контекст епохи, історичного періоду, відображеного у творі і т. д.» [14: 32 – 33]. У романі «Чорна рада» П. Куліш також використовує поліфункціональні ЛХА, до числа яких можна зарахувати ЛХА *Гвинтовка*. Окрім хронологічної значущості, ця власна назва персонажа допомагає охарактеризувати минуле денотата-персонажа, а також викликає асоціацію із честолюбними прагненнями героя до влади: «Жвавий був козак. Як було пустить Хмельницький по Польщі загопи, то вже ніхто далше його не пробереться; і говорять було козаки: «О, далеко наша *Гвинтовка* досягає!». У суспільному житті персонаж також «далеко досягає» — прагне стати князем, з осавула хоче піднятися до полковника.

У драмі «Цар Наливай», окрім власної назви головного героя, поліфункціональним є ЛХА *Правдич Оришевський*, в якому П. Куліш об'єднав найменування двох різних історичних осіб *Яна Оришевського* (? – 1605 р., запорізький ватажок) та *Правдича Більського* (син польського літописця Мартина Більського). На думку П. Куліша, вони були родичами, рід Більських мав герб Правдичів [4: 735]. У драмі неодноразово натрапляємо на випадки поетичного обігрування доантропонімійної семантики ЛХА *Правдич*: для об'ємнішої характеристики персонажа увиразнюється найяскравіша риса його характеру — любов до правди та справедливості: «Наш *Правдич Більський* надпись золотую Зробив потомкам на своїм портреті: Що проти простої живої правди Шкода шукати розуму й поради. ...Суддя козацький, *Правдич Оришевський*, Він правдою непохибною дише, На серці в нас, мов на папері пише («Цар Наливай»).

Взаємодетермінованою є двояка стилістична значущість — хронологічна та соціальна — у низки ЛХА-протонімів, які у літературних текстах П. Куліша створені за формулою «апелятив+ім'я»: *князь Гедимін, князь Голшанський, хан Батий, гетьман Свірговський, гетьман Яків Жак, полковник Сава Ганжа, рейментар Остап Дашкович, кошовий Нечай, пан хорунжий Самко Мушкет* («Україна»), *осаул Гулак, полковник Шрам, князь Гвинтовка* («Чорна рада») тощо.

У тексті поеми «Байда...» П. Кулішеві вдалося майстерно чергувати вживання різних варіантів ЛХА, яким іменується головний персонаж твору, завдяки чому досягнуто точності та вичерпності характеристики денотата. Так, наприклад, для турецького вояка головний герой — це *Байда* та *князь Вишневецький*, а тому ЛХА князь Вишневецький є поліфункціональним (хронологічно та соціально значущим): «Турецький сераскир: ...Уполював такого козарлюгу,

Якого світ не бачив од Олега. Попавсь у наші руки славний *Байда*, Герой земель і вод, *князь Вишневецький...*» А для славного українського козака Андибера *Байда* — це не *князь Вишневецький*. Тут ЛХА *князь Вишневецький* — лише соціально значущий ЛХА: «Андибер: Ми *князя Вишневецького* не знаєм: У судню раду *Байду* позиваєм».

Національна та соціальна стилістична значущість притаманна для ЛХА *Кавун, Кавунов*, що вирізняється, за словами Л.О. Белея, «гібридною структурою: основа українського прізвища дооформлена чужомовними формантами або ж український антропонім зазнає чужомовної, найчастіше російської, фонетичної трансформації» [1: 30]. Так, молодий рекрут *Кавун* в оповіданні П. Куліша «Дівоче серце» протестує, коли капітан називає його *Кавуновим*. «Свого отецького прізвища не цураюсь», — відважно заявляє Кулішів персонаж. За даними Л.О. Белея, окрім П. Куліша, поліфункціональні ЛХА з соціальною та національною стилістичною значущістю широко вживають чимало українських письменників ХІХ — поч. ХХ ст. Напр.: *Данило Кряжов* (Панас Мирний), *Валігурський* (І. Франко), *Дурінда* (В. Винниченко), *Конон Книшов* (С. Черкасенко) та ін.

Як бачимо, поліфункціональні ЛХА П. Куліша — це літературні оніми, яким притаманна непересічна естетична вартість та дуже широкі виражальні можливості. Найчастіше поліфункціональні ЛХА П. Куліша виступають важливим мовностилістичним засобом характеристики персонажів-денотатів за хронологічною, соціальною та національною ознаками, а також їх суб'єктивної оцінки. Характерною рисою онімної складової частини ідіостилю П. Куліша є майстерне використання письменником ЛХА, утворених на базі *реальних* іменувань *історичних осіб*, у ролі поліфункціональних. Прикметно, що статусу поліфункціональних ЛХА чимало літературно-художніх онімів П. Куліша здобувають завдяки майстерній стилізації їх у дусі українських фольклорних традицій.

В українських літературно-художніх текстах власні назви персонажів, як відомо, здатні забезпечувати загальнонаціональний фон (український чи неукраїнський), створювати регіональний колорит, розкривати національне походження денотата-персонажа, виражати чи уособлювати проблему національного характеру [6: 20]. Наше дослідження демонструє, що національна семантика в онімному значенні ЛХА П. Куліша є важливим компонентом. Майже всі ЛХА письменника, будучи частиною художнього твору, в котрому дія відбувається на певній території, відображають особливості антропонімікону цієї території на певному синхронному зрізі, тобто виступають мовним засобом творення певного національного фону художнього твору, «відтворюють локально-суспільний колорит» [2: 63]. Загальноукраїнський національний фон у художніх творах П. Куліша, що покликаний правдиво, реалістично відображати українську антропонімну дійсність, репрезентують традиційні в українській мові ХVІ–ХІХ ст. народнорозмовні варіанти чоловічих та жіночих імен типу *Настуся* («Настя»), *Катруся*

(«Байда...»), *Оленка, Ганна, Іван* («Дівоче серце»), *Орися* («Орися»), *Леся, Петрусь* («Чорна рада») тощо, структура яких має суто українські риси. Відапелятивні чоловічі прізвищеві назви та прізвиська, утворені письменником на базі української лексики, також слугують виразним мовним засобом творення українського національного тла багатьох літературних текстів П. Куліша. Так, наприклад, лише в тексті роману «Чорна рада» автор вживає низку національно значущих ЛХА типу *Шрам, Черевань, Невольник, Сурмач, Тур* та ін., які, окрім іншого, забезпечують український колорит першого українського історичного роману. Пор. ще: *Ререна* («Петро Сагайдачний»), *Піддубень* («Дівоче серце»), *Гак* («М. Гак») тощо. Помітний національно значущий компонент онімного значення притаманний і для ЛХА, структура яких містить специфічно український андронімний суфікс **-их(а)** та патронімний **-івн(а)**: *Карпиха* («Колії»), *Туриха, Череваниха* («Чорна рада»), *Ковбанівна, Лободівна* («Горда пані») та ін.

Однією із заслуг П. Куліша дослідники його творчості справедливо вважають залучення до української культури надбань європейської літератури [7: 7 – 13, 48, 123]. Інкультурація здобутків європейської літератури на українському ґрунті, окрім іншого, передбачала і знайомство українського читача з чужомовним антропоніміконом. Тобто перед П. Кулішем постало завдання витворити основні принципи творення чужомовного колориту засобами літературно-художньої антропонімії. У літературно-художній антропонімії П. Куліша проведено чітку роздільну лінію між ЛХА, яким притаманна українська та російська національна значущість, що є дуже важливо з огляду на місце Кулішевої літературно-художньої антропонімії в історії нового українського літературно-художнього антропонімікону. Загальноросійський національний фон в автобіографічних творах письменника покликаний витворювати традиційні у російській мові трикомпонентні антропонімні конструкції з типовими російськими прізвищами на **-ов (-ова), -ев (-ева)** та іменами по батькові: *Яков Якович, Филिमонич, Марфа Яковлевна* («Як. Яков.»); *Василий Павлович Селезнев, Матвей Никитович Померанцев, Софья Карловна Хлопотова, Фекла Петровна* («Феклуша»). Російські традиційні іменні варіанти типу *Марфуша, Николаша* («Як. Яков.»); *Феклуша, Парамон* («Феклуша») та ін. також володіють помітним характеристичним потенціалом: вичерпно характеризують денотата за походженням, адже автор для персонажів-росіян вибирає ЛХА-імена з виразними російськими формантами **-уша, -аша**. Персонажі-поляки у літературних текстах П. Куліша йменуються ЛХА, утвореними за допомогою типових польських антропоформантів, в окремих випадках автор навіть вдається до латинографічного запису ЛХА, якими названо персонажів-поляків. Напр.: *Касилда, Оборська* («Цар Наливай»), *Ignas, Marysja, pani Puzinska* (із незакінченого оповідання.) та ін. Для номінації персонажів-мусульман П. Куліш використовує найпопулярніші мусульманські імена, які у свідомості українського читача однозначно пов'язуються з мусуль-

манським світом. Напр.: *Ахмет, Реджід-баша, Заїра, Зарема* («Марія Богуславка»), *Аеша, Хадиза, Магомет* («Магомет і Хадіджа») тощо. А от єврейські та іспанські ЛХА в інтерпретації П. Куліша наділені українськими елементами, тому їхня структура почасти українізована. Використання українізованих єврейських імен для номінації персонажів-євреїв зумовлено, на нашу думку, прагненням П. Куліша правдиво відобразити у власних текстах єврейські імена, що побутували в сучасній йому Україні: *жид Юдка* («Яка пані...»), *Лейба* («М. Гак»), *Хайм* («Колії»), *Шмуль, Іцько, Хайм* («Єврейська хоробрість»). А в оповіданні «Єврейська хоробрість» за допомогою найзнаковіших єврейських імен П. Куліш окреслює основні віхи єврейської історії: «Добре ви сини *Іуди* зробили, що мене послухали... *Аврум, нас* праотець, був синкар, *Сруль* — синкар, *Іуда* — синкар ...синкарство веде їх в зидовський рай». Іспанські за походженням ЛХА українізовані П. Кулішем, очевидно, свідомо. Можливо, завдяки українізації йменувань персонажів-іспанців П. Куліш хотів наблизити поему «Дон-Жуан» до українських творів, схожих за тематикою, наприклад, до Гоголівських «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки». У поемі «Дон-Жуан» письменник українізував не лише найменування головних героїв *донна Хоз, донна Інеза — пані Хозиха, дон Альфонсо — Альфонс*, а й ряд інших власних назв. Так, від ЛХА *Жуан* та *Юлія* автор за допомогою посесивних суфіксів утворює онімичну конструкцію за аналогією до українських. Пор.: *Жуанів рід, Юлін рід — рід Вишневецьких, Байдин рід* та ін. В одному з епізодів поеми «Дон-Жуан» для номінації численних представників соціальних низів Іспанії письменник використовує українські антропоніми — українські чоловічі імена у формі множини: «...Приятно вирватись із пишних ресторанів Між прості хатоньки *Грицьків, Харків, Степанів...*». Цей прийом П. Куліш, очевидно, запозичив із «Енеїди» І. Котляревського: «Еней ...знайшов з троянців ось кого: *Педька, Терешка, Шеліфона, Панька, Охріма і Харка, Леська, Олешка і Сізьона...*». Українськими прізвиськами з прозорою доантропонімною семантикою майже співзвучними з іспанськими найменуваннями письменник іменує кавалерів *донни Юлії*, створюючи для них у такий спосіб енциклопедичну та експресивно-оцінну характеристику: «Донна Юлія: Хіба ж на те я геть ганяла всіх моїх Зітхателів, та не старих, а молодих? Хіба ж Алжирського я графа не прогнала? *Каццані Musiko* три місяці мені Співав, а я йому: «О ні! Ні, ні, ні, ні!» А *Коріані граф* прозвав мене: «Мадонна, Єдина чистая між гішпанками донна...». А скільки руських і вельможних англичан! *Граф Строгай* закохавсь в мене, мов той баран, А *пер Ірландський, Моунт*, рубака знакомий твій, Убив себе з нудьги, почавши вельми пити. Я в себе бачила два біскупи в ногах... А дюк *Ічар-Мурло*? А *дон Фернандо Жах*? («Дон-Жуан»). Поєднання в ЛХА типу *граф Строгай, Ічар-Мурло, дон Фернандо Жах* іспанської основи та інонаціонального (українського) компоненту не є випадковими: вони втілюють певний авторський задум. Адже характеристичні національно значущі ЛХА, за словами

Л.О. Белея, «не просто ідентифікують національну належність персонажа, але репрезентують, уособлюють цілу націю чи регіон» [1: 28]. Тому-то, на нашу думку, використання українізованих ЛХА, якими П. Куліш називає персонажів-іспанців, орієнтовано, очевидно, на полегшення процесу інкультурації на українському ґрунті здобутків світової культури.

У літературно-художньому антропоніміконі П. Куліша нами виявлено національно значущі ЛХА, що ідентифікують уособлений персоніфікований художній образ нації, етносу. Так, наприклад, дія драми «Байда, князь Вишневецький» відбувається частково на території України, що входила до складу Польщі, та на території Туреччини в середині XVI ст., що П. Куліш окреслює не стільки топонімами, скільки національно значущими ЛХА. Національно значущими ЛХА в тексті драми «Байда...» стають імена відомих історичних осіб, що, окрім іншого, репрезентують Україну, Туреччину, Польщу і Молдавію, — усі краї, де відбувається дія твору. Україна репрезентована в творі найменуваннями відомих українських, польських та литовських княжих родів, котрі безпосередньо пов'язані з українськими землями: «Широкий світ, знайти притулок можна в *Острозьких, у Сангушків, Радивілів*». Символами Турецької імперії середини XVI ст. стали загальновідомі найменування султана Сулеймана II та його дружини-українки: «Байда: ...А ти, турецька земле, не спасешся ні *Роксоланою*, ні *Соліманом*, Бо з Магомета вже давно смієшся, Зробивши милосердника тираном» («Байда...»). Символом тогочасного польського королівства стало найменування короля Сигізмунда II Августа: «Байда: Та не піду я против *Жикмонта* З потугами грізного *Солімана*: Бо перше б я спустошив Україну, А ніж би Лях із Литвином загинув» («Байда...»). Символом Молдавського краю стало найменування молодого боярина Томза, котрий захопив і віддав у полон туркам Байду Вишневецького. Пор. ще: «Ти, Біла Русь, ти, Русь Червона, І ти, Запільє від Дніпра до Дона! Згадайте, хто воздвиг дома *Острозьких, Заславських, Радивілів та Замойських*. Пора за службу з ними рахуватись, Судом останнім чесно розквитатись» («Цар Наливай»).

Уособлений персоніфікований художній образ нації, етносу творить також низка ЛХА, які функціонують переважно в поетичних творах і становлять собою групу антропонімізованих топонімів та етніонімів. Найвищою частотою вживання серед національно значущих онімів П. Куліша має ЛХА *Україна, Мати*. Ці ЛХА в медитативному контексті поетичних творів набули символічного статусу, бо називають містичну істоту-персонажа — *Україну, Матір*: «У пахарській хаті *Україна* мати Обох нас родила... Однакові пісні Обом нам співала...» («Брату Тарасові...»). Пор. ще: *Україна, Мати безталанна, заплакана Мати* («Брату Тарасові...»), *Україна, баба-недоріка* («Ірод. мор.»). У містерії «Іродова морока» антропонімізовані за походженням топоніми *Україна* та *Польща* ідентифікують полярні національні центри:

«...вона шляхетну *Польщу* вмiла пiдбивати по три шкури щопiвроку з *України* драти...» Антропонiмiзований за походженням етноним *Лях*, як варіант ЛХА *Польща* (власна назва персонiфiкованого образу країни), також забезпечує національну бiнарність протиставлення Україна — Польща: «...Вже минулась, не вернеться пасісна година, що в *Ляха* була в крeпaцтві мати *Україна*...» Протиставлення лежить в основі й низки інших пар антропонiмiзованих етнонимів: «Без єзуїта *Лях*, *Москаль* без бюрократа Зустріне серед нас приятеля і брата» («Національний ідеал»); «Одна унія — гарна птиця; Бо єдинить *Русь* із *Ляхом*, А *Лях* одняв у неї панство, Покинув їй саме простацтво...» («Куліш у пеклі»). Антропонiмiзований за походженням етноним *Грек* у поезії П. Куліша набуває іншого символічного значення, а саме втраченого багатства античної культури. Напр.: «Коли спiдлієте так, як ті *Греки*, Що мову добру, дороге намисто Із дешевеньким шклом перемішали...» («До спiдлених»).

Ідентифікацію уособленого образу певної нації П. Куліш здійснює за допомогою національно маркованих прізвищевих назв у формі множини, котрі у текстах письменника вживаються по кілька разів поспіль, що посилює їхню національну значущість. Напр.: «...О ви, *Ожгончики*, *Моджевські*, *Паці*, і ви, *Остої*, *Кгарниші*, *Лабедзі*. Чи ви ж на те покидали Ленчицю, Сірадзь, Литву, Краковське, Сендомирське, Щоб ваші замки, займища й осади Козацька дича під мечем держала?» («Цар Наливай»). Національно марковані прізвищеві назви у формі множини — не поодинокі явище у літературно-художньому антропоніміконі П. Куліша. Їх автор вживає, зазвичай, для ідентифікації уособлених персонажів-загарбників, а також нації-поневолювача України. Напр.: «У *Браніцьких* та *Яблунівських* то за старосвітські пісні і голови людям стинали» («М. Гак»). Помітним зневажливим потенціалом наділений також ЛХА *Гатицуки*, що в поемі «Куліш у пеклі» стає колективною власною назвою євреїв-цензорів. ЛХА *Гатицуки* є протонімом. Прототипи персонажів П. Куліша, за свідченнями дослідників літературної спадщини письменника, були журналістами, статті яких спрямовані проти «кулішівки» [8: 690]. Пор.: «Тепер жиди не карбачами, А друком учать нас самих... Газетчиками друкарями, А в справах судових крючками Перевернулись *Гатицуки*, Ті, що козацтву допікали, Як по Вкраїні рандували Всі мита, промита і шинки...» («Куліш у пеклі...»). Уособленням нації, колективною власною назвою для її представників-персонажів у літературних текстах П. Куліша можуть також виступати найтипівіші імена у формі множини. Пор.: ЛХА *Іван* у поезії «Старорус-малорус до нової, Великої Русі»: «Наші предки москалями вас по ляцькій моді звали... ..Буде час, коли між нами не стоятимуть *Івани*, Що на добрий розум і на серце нам кують кайдани...»

Наше дослідження засвідчило, що ЛХА П. Куліша можуть характеризувати не лише національне чи етнічне походження персонажа-денотата, а й указувати на конкретний регіон, звідки походить персонаж, а також виступати виразним мовним засобом творення

регіонального колориту. Національну онімійну семантику у літературно-художньому антропоніміконі П. Куліша містить низка відтопонімних прізвищевих назв. Такі відтопонімні ЛХА прізвищеві назви вказують на регіональне походження персонажа-денотата, що підтверджується енциклопедичною характеристикою персонажа в художньому тексті. Наприклад: *Богдан Черногор*, один із героїв роману «Чорна рада», за походженням чорногорець, власне прізвищева назва, якою він іменується в тексті роману, утворена П. Кулішем від топоніма Черногорія — власної назви країни на заході Балканського півострова. Черногорське походження персонажа автор підтверджує і в тексті роману окремо: «...Не дивись, пане гетьмане, що він (Черногор — О.Л.) мовчить, наче води набрав у рот: він у мене з далекої землі, аж із *Чорної Гори* — десь аж за венграми». Відтопонімні найменування персонажів прикметникового типу також можуть мати статус прізвищевих назв з регіональною значущістю, що підтверджується енциклопедичною характеристикою денотата-персонажа. У романі «Чорна рада» такі ЛХА-прізвищеві назви утворювалися від власної назви полкового міста та вживалися для ідентифікації персонажів-полковників. Напр.: *Паволоцький Шрам* (із Павлолочі), *Васюта Ніженський* (із Ніжина), *Остан Миргородський* (із Миргорода), *Дем'ян Полтавський* (із Полтави), *Зіньківський Грицько* (із Зінькова) та ін. Спостереження за написанням цих ЛХА у різних виданнях «Чорної ради» показали, що в сучасних виданнях «Чорної ради» за 1989 та 1998 рік з великої букви пишеться лише ЛХА *Васюта Ніженський*, а решта — з малої, а отже, не вважаються ЛХА. Збережена редакторами велика буква у ЛХА *Ніженський*, очевидно, мотивується тим, що варіант *Ніженський* як ідентифікатор відомої історичної особи поширений у багатьох історичних документах [6: 98]. Щоправда, у виданні роману «Чорна рада» за 1944 рік не лише ЛХА *Паволоцький*, а й *Ніженський*, *Миргородський*, *Полтавський*, *Зіньківський* пишуться з великої букви та цілком справедливо вважаються власними назвами персонажів, бо вони не просто вказують на регіональне походження героїв як на індивідуалізуючу ознаку денотатів-персонажів. Напр.: «Їздив наш бурмистер до князя Ромодановського... аж там *Остан Миргородський* і *Дем'ян Полтавський* з старшиною; бенкетують усі у *Зіньківського Грицька*... Князь із Іванцем побратавсь, зове його гетьманушкою запорозьким, оддав йому поки що Україною по Ромен владіти»; «Сомко аж за голову взявся: — *Миргородський*, — каже, — *Полтавський*... проміняти мене на Іванця?» («Чорна рада»). Національне походження персонажа можуть виражати не лише відтопонімні прізвищеві назви, а й найменування, запозичені з відповідної інонаціональної антропонімійної системи. Прикладом такого запозичення є ЛХА *Мамай* («Цар Наливай»). Р.І. Осташ вказує на два джерела походження антропоніма *Мамай*: з української діалектної лексики, де апелятив *мамай* означає «кам'яна статуя у степу», та з антропонімікону тюркських мов [9: 143, 519 – 567]. П. Куліш, очевидно, вважав антропонім *Мамай* тюркським, а тому Кулішів

Мамай — татарин, що підтверджується у драмі «Цар Наливай» енциклопедичною характеристикою денотата-персонажа: «...*Мамай* хоч і татарин, а м'якший од полочанина й рогатинця». Національну характеристику персонажам П. Куліша *надають* також ЛХА, антропонімізовані апелювати латинського походження: *Tripus* («Петро Сагайдачний»), *Ignotus* («Цар Наливай»). Вони ідентифікують польських священників і, крім національної онімної семантики, мають яскраво виражену соціальну значущість. Хоч персонажі ідентифіковані ЛХА латинського походження *Tripus* та *Ignotus* в історичних драмах за національністю поляки (*Tripus* у тексті драми «Петро Сагайдачний» ще іменується ЛХА — прізвищевою назвою *Бужинський*) і представляють інтереси польської держави, однак латинська мовна основа цих найменувань є інтегральною, що узагальнює ці художні образи. Адже латинська мова — це мова римо-католицького віросповідання, тому латинські апелювати послужили мовним джерелом для творення ЛХА священників-католиків.

У літературних текстах П. Куліша розглянута також актуальна для України XVI—XIX ст. проблема денационалізації. Вперше цю проблему письменник порушує в одному з епізодів поеми «Україна», використовуючи для її постановки саме засоби літературно-художньої антропонімії: «Багацько з наших панів у католицтво пооберталось... Хто був *Чапля*, або *Проскура*, або *Лопата*, То вже стали — *Чаплинський*, *Проскуринський*, *Лопатинський*». За таких обставин «національний компонент в онімному значенні ЛХА набуває особливої ваги або ж невіддільно ув'язується з іншими компонентами онімного значення, зокрема соціальним, а самі ЛХА перетворюються з нейтральних на характеристичні» [9: 98]. Засобами літературно-художньої антропонімії П. Куліш в оповіданні «Дівоче серце» засвідчує спроби денационалізації українців у царській Росії — прізвище одного з персонажів намагаються русифікувати, проти чого той протестує: «...Прозивався він *Кавун* ...І як назве було капітан *Кавуновим*, то він і просить, щоб цього так не величав, бо я, каже, свого отецького прізвища не цураюсь» («Дівоче серце»). Окрім виразної стилістичної функції, вживані тут П. Кулішем ЛХА *Кавун*, *Кавунов*, засвідчують активну русифікацію українців у царській Росії XIX ст., а також показують негативний вплив цього процесу на український антропонімікон.

Аналогічне варіювання ЛХА маємо і в інших творах письменника, в яких автор акцентує на ганебних явищах національного відступництва. При цьому чужомовні елементи протиставляються найтипівішим українським. Протиставлення є своєрідним засобом вираження моральних суперечностей у свідомості персонажів. Так, у поемі «Маруся Богуславка» таке протиставлення П. Куліш застосовує для національної характеристики потурченого дядька Марусі Богуславки: в молоді роки на Україні він був *Івасем*, а у турецькому середовищі він став *Абазом-башею*. Молоді покойові козачки у драмі «Колії» ідентифікуються польськими демінутивними іменними варіантами *Ігнась*,

Антось і лише в одному епізоді, коли їхнє довір'я до польського пана похитнулося, то згадалося українське походження денотата та український демінутив: «*Игнатику-братику*». Протиставлення варіантів ЛХА з різномовними формантами, якими у тексті роману «Чорна рада» П. Куліш називає ніжинського полковника *Васюту*, настільки узагальнилось, що утворило перифраз, який може бути застосований до будь-якого ополяченого українця: «Уже коли ти був раз *Золотаревським*, то *Золотаренком* ізнов не будеш!» («Чорна рада»). Якщо русифіковані чи полонізовані за походженням ЛХА П. Куліша, якими іменуються персонажі-українці, виступають мовним засобом показу денационалізації та національного ренегатства денотатів, то, наприклад, турецькі відповідники власних назв персонажів-поляків слугують надзвичайно вдалим та оригінальним засобом творення тюркського національного колориту. Наприклад, у поемі «Маруся Богуславка» П. Куліш у репліці турецького отамана називає гетьмана *Жолкевського Зулуш*: «Я на Цецорі голову *Зулушу* Відтяв мечем за їх неправду...». Під іменем *Зулуш* згадується у турецьких хроніках коронний гетьман Польщі *Станіслав Жолкевський*, який загинув на поч. XVII ст. під Цецорою [8: 129]. Так само Настю Лісовську серед персонажів-мусульман поеми «Маруся Богуславка» називають за турецьким звичаєм *Хасеки-Хуррем*. У літературно-художньому антропоніміконі П. Куліша особливу увагу привертають антропонімізовані етноніми, які письменник використовує як прізвиська персонажів, що вичерпно ідентифікують національну належність денотатів-персонажів. ЛХА-прізвиськами, що за походженням є антропонімізованими етнонімами, автор наділяє епізодичних персонажів, прототипи яких у реальній дійсності зображуваної епохи були, на жаль, досить чисельними. І тому саме антропонімізований етнонім, як найвиразніший експонент національної належності персонажа-денотата, став поширеним мовним засобом показу денационалізації. Напр.: «*Туркеня*. О нещаслива доле! Ти звеліла Орді мене в *Турещину* замчати. І, щоб із бранки гірко насміятись, Вернула волю нападом козацьким. Потурчилась я бідна... Рідний батько, Старенький райця, відцуравсь *Туркені*, Він — староста церковний, у Заславі... А я — *Туркеня*...» («Цар Наливай»). Дзвонар про Юроду душевнохворого: «Се перед нещастем. Таке блягузкає наш *Полячок*. ...Сей був попом та вп्लутавсь ув Унію... На *Поляка* його перехрестили, Дак він і розуму і глузду збувсь...» («Петро Сагайдачний»). Пор. ще: «...*Касилдо!* духу гордий, *Полько* пишна!» («Цар Наливай»). Окрему групу національно значущих ЛХА складають власні назви персонажів, які наділені автором двоякою національною значущістю, тобто структура таких літературних онімів поєднує неукраїнські та українські мовні риси. Так, наприклад, уславлений російський воєначальник М. Кутузов у тексті поеми «Куліш у пеклі» стає *Кутузенком*. У цьому ж творі П. Куліш українізує прізвисько візантійського імператора IX ст. Константина Порфирогенеса-Багрянородного (*Багрянороднеко*). Поява таких ЛХА зумовлена, очевидно, відомим прагненням

П. Куліша «націоналізувати» здобутки світової культури, наблизити їх до українського культурного ґрунту.

Отже, поліфункціональні ЛХА виступають важливим мовностилистичним засобом характеристики персонажів-денотатів за хронологічною, соціальною та національною ознаками, а також за суб'єктивною оцінкою. Майстерно використовує письменник ЛХА, утворені на базі *реальних* іменувань *історичних осіб*, у ролі поліфункціональних. Чимало літературно-художніх онімів набувають цього статусу завдяки майстерній стилізації їх у дусі українських фольклорних традицій. П. Куліш, забезпечуючи в літературних текстах український чи чужоземний колорит, також увиразнюючи українське чи неукраїнське походження персонажів-денотатів, використовує найтипівіші антропоніми та антропонімічні конструкції. Однак, зважаючи на особливу актуальність для П. Куліша національної онімної семантики ЛХА, автор активно експериментував у пошуку нових оригінальних онімних засобів для вичерпної характеристики персонажів-денотатів з погляду їхнього національного походження.

1. *Белій Л.О.* Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії ХІХ ст. — Ужгород, 1995. — 119 с.
2. *Генус-Тарновецька І.* Назовництво у поетичному творі. — Мюнхен; Вінніпег, 1966. — 148 с.
3. *Крип'якевич І.П.* Історія України. — Львів, 1990. — 519 с.
4. *Куліш П.* Примітки. // П. Куліш. Твори у 2 тт. — К., 1998. — Т. 2. — 629 с.
5. *Куліш П.* Твори у двох томах. — К., 1998. — 629 с.
6. Літопис Самовидця. [Історіографічна пам'ятка другої половини ХVІІст.] / Видання підготував к.ф.н. Я.І.Дзира. — К.: Наук. думка, 1971. — 207 с.
7. *Нахлік Є.* Не «Список з натури», а «самовладний мир» (Естетичні засади П. Куліша-літературознавця) // Слово і час. — 1994. — № 7. — С. 7 — 48.
8. *Нахлік Є.* Примітки. // П. Куліш. Твори у 2 тт. — К., 1998. — Т. 2.
9. *Осташ Р. І.* До походження прізвищевих назв «Реестру» (спроба етимологічного словника) // Реєстр війська Запорозького 1649 року. — К., 1995. — С. 519 — 567.
10. Словник української мови: В 11 тт. — К., 1970 — 1980.
11. *Суперанская А. В.* Общая теория имени собственного. — М., 1973. — 366 с.
12. Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1977. — 571 с.
13. Українські народні думи та історичні пісні: Збірник. — К., 1990. — 239 с.
14. *Фонякова О. И.* Имя собственное в художественном тексте. — Л., 1990. — 105 с.

Oksana Laver (Uzhgorod)

FUNCTIONAL ASPECT OF ANTRPONIMIC VOCABULARY IN WORKS OF P. KULISH

The article is devoted to the analysis of functional and stylistic varieties of the belle-literature personage names in the works of P. Kulish, specific features of their structure and resources, especially using historical personage proper names and proper names invented by the writer and nationally-regional significant of belle-literature personage names according to their information evaluative characteristic.

Key words: vocabulary, belle-literature personage proper name, function, (meaning) semantics.

УДК 811.

Ірина Фаріон (м. Львів)

МІСЦЕ ПРОСТОЇ РУСЬКОЇ МОВИ У МОВНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ІВАНА ВИШЕНСЬКОГО

У статті досліджено місце простої руської мови у мовній концепції І. Вишенського, центром якої виступає слов'янська (церковнослов'янська) мова. З допомогою слова-концепта простий та ендоетнонімів русь, русин, руський та хороніма Мала Русь проаналізовано мовну та етнонаціональну свідомість полеміста.

Ключові слова: *І. Вишенський, проста руська мова, слов'янська мова, ендоетнонім.*

Зовнішніми кульмінаційними історико-політичними передумовами творчості І. Вишенського, попри загальне суперечливо-реформаційне тло доби, були Берестейська унія 1596 року і праці польського публіциста П. Скарги, створені у 70-ті роки, зокрема «Про єдність костюлу Божого...» (1577, 1590 рр.) як свідчення нової тенденції часу — агресивного наступу на православ'я та українство, а отже, церковнослов'янську мову як поняття знакові, невіддільні і навіть священні. Квінтесенцією мовної свідомості мислителя і його мовної картини світу є два твори: «Глава 3. Порада» із «Книжки» та послання «Зачапка мудрого латинника з дурним русином». На думку М. Возняка, «Пораду» написано відразу після укладення унії, тоді як І. Франко датує її 1608 роком — після відвідин братчиків у Львові [3: 418; 10 XXX: 167]. Щодо «Зачапки мудрого латинника з глупим русином», то, за І. Франком та М. Возняком, вона створена 1600–1601 року, за І. Єрьоміним — між 1607–1610 роками [2: 243; 3: 426]. Визначаємо такі основні лінгвістичні «зачапки» та мовні «поради» полеміста:

1. Розмежувати мовні коди залежно від царини їхнього застосування: Євангеліє, Апостола та всі церковні книги jako священні читати у церкві лише слов'янською мовою, тоді як проповіді викладати «*попростому*»: «*Евангелиа и Апостола в церкви на литургии простым*

языком не выворочайце. По литургии ж для зрозуменя людского *попросту толкуйце* и выкладайце. Книги церковные всѣх и уставы словенским языком друкуйце [Виш.: 56];

2. Усвідомити «тайну великую»: триває диявольське змагання зі слов'янською мовою як єдиним **простим** шляхом до Бога, завдяки відсутності тією мовою хитрих диявольських творінь — граматик, риторик та діалектик: «Скажую бо вам тайну великую: як диявол толикую зависть имаєт на словенский язык, же ледве жив от гнѣва; рад бы его до щеты погубил и всю борбу свою на тоє двигнул, да его обмерзит и во огиду и ненавист приведет. [...]. А-то для того диявол на словенский язык борбу тую маєт, зане же єст плодоноснѣйший от всѣх языков и богу любимий: понеж без поганских хитростей и руководств, се же єст кграматик, риторык, диалектик и прочих коварств тщеславных, диявола вѣмѣстных, **простым** прилежним чтанием, без всякого ухищрения, к богу приводит...» [Виш.: 56];

3. Осягнути виняткову божественно-креативну роль слов'янської мови, позаяк лише вона, завдяки своїй **простоті**, відкриває Божу волю, дає православну віру, охрещує, рятує людські душі, зцілює тіла хворих, плодоносить, дарує найвищі чесноти християнства «**...простоту и смирение...**» [Виш.: 56], від неї навіть постяться — і найважливіше: гарантує людині спасіння та освячення: «**...хто спастися хочет и освятитися прагнет, если до простоты и правды покорнаго языка словенскаго не доступит...**», то спасіння та освячення не отримає [Виш.: 220].

Три основні поради-настанови — характерний портрет мовної свідомості І. Вишенського: збереження консервативної церковнослов'янської традиції, сповідування середньовічної містики з наскрізним словом-концептом — знаком нового часу — «**простий**», однак уписаним у релігійний контекст. І. Вишенський цю лексему — ключ до нового духу часу на зламі XVI — XVII століть — разом із її похідниками (**простота, попросту, простак, просто**) вживає близько 90 разів, чого не спостерігаємо в жодного іншого автора, хоч своїх знаменитих попередників він, звичайно, мав, зокрема Г. Смотрицького, Х. Філарета, а поет М. Пашковський узагалі мав псевдонім М. Простак [УСДП XVII: 118]. Однак у контексті метамовному І. Вишенський **простою** називає **слов'янську мову** (а не, як звично, руську), і то на противагу до «**хитрої и мудрої**» латинської: «**...только простоту и спасение рачителю словянскаго языка еднаєт. А твоего латынскаго языка вседушне диявол любит**» [Виш.: 220]. Висновок про божественно-креативну силу слов'янської мови автор фокусує у промовистих рядках з концептом «**простота**», що зазначено у двох останніх порадах-настановах. Містифікація слов'янської мови як вербально-креативного символу слов'янського світу є прямим перенесенням сприйняття євангельських істин у центрі з «**простотою та нехитрістю**» Христа. Головною підставою цієї містифікації є щира християнська віра автора як основа тодішнього світогляду.

Однак серед цих трьох порад-настанов немає місця для *простої руської мови*. Маємо на меті з'ясувати парадоксальну ситуацію написання полемістом творів *простою руською мовою* та відсутністю теоретизування щодо неї. Яке місце вона посідала у мовному світогляді публіциста і поняття *руськості* загалом? Контекст ототожнення та протиставлення мовних явищ дозволить відкрити завісу мовної свідомості видатного полеміста.

Типовим умовиводом того часу було ототожнення слов'янської та руської мов, що очевидно з міркування І. Вишенського про заперечення П. Скарзі його знакової тези: «...греки сильно ошукали тебе, о руський народе, що, давши тобі святу віру, не дали своєї грецької мови. Вони залишили тебе при своїй слов'янській мові, щоб ти ніколи не зміг досягнути справжнього розуміння і науки» [11: 213]. У відповідь полеміст уперше вживає етноатрибутив *руський* у поєднанні з іменником *язик*: «Яко же ты смѣеш хульный язык, Скарго, на святых учителей грецких отверзати и хулити, зазрость приписуючи, яко бы, от той побеждены будучи, не подали **языку русскому, в писмѣ словенском живущему, науки?**». Водночас в інших контекстах публіцист промовисто розрізняє поняття *слов'янського* та *руського*. Найперше про це свідчить самоідентифікація у підписі власних творів: «**Христофор инок русин, во святѣй Афонстѣй горѣ странствуяй**» [Виш.: 198] — так він підписав твір, у назві якого не просто етнонім *русин*, але й виокремлене тлумачення: «**Зачапка мудраго латынника з глупым русином [...] иж от зазрости не подали рускому роду, в словѣнском родѣ и языку живущему, своей науки**» [Виш.: 198]. Власну ідентичність через підпис зазначено і в «Посланні до Львівського братства» «...**Иоанн Русин, реченно Вышенский...**» [Виш.: 232]. Зазначена етнонімна словотвірна модель наскрізна і в творах І. Вишенського: «**бывший русине**» (про відступників від рідної віри, що свідчить про ототожнення етнічності і віросповідання), «**простый, неученый, смиренный русине**», «**брате мой, русине**», «**глупаго русина отвѣт**», «...**наиподленѣйший в разумѣ языка словенскаго русин**» [Виш.: 71, 131, 153, 205, 217]. Двічі полеміст уживає у формі множини етнонім *русинці* з характерними прикметниками, що, на переконання І. Вишенського, означають правдивих смиренних християн: «**убогие русинцы**», «**глупы и неразумны есте, небожента русинцы...**» [Виш.: 170, 205]. Лише один раз ужито грецьку форму збірного етноніма *русь* (в однині *русин*) — *росси*: «...**по простой приповѣдце наше братии Росси, як мовят: каждая, рече, лишка свой хвост хвалит...**» [Виш.: 92].

Очевидно, що етнічна свідомість існує передусім у самоназві (ендоетнонімі), а *русин* — це перший загальноукраїнський ендоетнонім з широкою традицією вживання [1: 197–198], що підтверджує словник староукраїнської мови XIV–XV століття: *русинь* «назва українця феодальної доби» [ССУМ II: 308]. Характерний і полемістів контекст уживання цього етноніма з виразним етносоціальним навантаженням гострого оскарження русько-польських взаємин: «...**и ни до единого**

достоинства и преложества, если до латыни не приложатся, русский народ припущен не был» [Виш.: 165]. Близько 40-а разів автор уживає хоронім *Русь*, який подекуди важко відрізнити від традиційного збір-ного етноніма *русь*: «...не дадѣте Руси ни едино пространство в жизни их, в судѣх по Руси не поборяйте...» [Виш.: 149]. Серед атрибутивних окреслень Руси (руси): *дурная, любимое, богатшая, миролюбная, глупая, проста, неучена* [Виш.: 74, 160, 165, 170, 224, 213, 233]. Майже порівно вжито хоронім *Мала Русія* (5 р.) [Виш.: с. 55, 56, 71, 82, 232] і *Мала Росія* (4 р.) [Виш.: 41, 49, 197, 198]. Наприкінці «Глави 4. Тобѣ, в земли, зовемой полской...» автор робить характерне етнонаціональне поточнення: «...от Лядское землѣ, сиреч з Малое Руси» [Виш.: 82]. Зрідка вжито етноатрибутиви *росийского краю, род росийский, росийский благочестивый народе, над росскими овцами* [Виш.: 197, 218, 103, 99] — грецькі фонетичні варіанти наших назв *Русь, руський*, що вживані здебільшого у церковнослов'янських текстах.

Натомість полеміст послідовно послуговується етнонімною сполукою *руський народ* (чи *род*) (понад 20 разів), що в одному з контекстів є епіцентром вияву його пристрасного патріотизму: «...наче же естественною любовию вас, братии **русского народа**, палим, боячися до негдѣнѣкий брат от моей любимое Руси в сети того писания, которого и «ловом» Скарга назвал не увязнет и от бога живого вѣчно не отпадет...» [Виш.: 160]. Атрибутивний етнонім *руський* узгоджується також з такими іменниками: *пѣснию, князеве, простота, змѣнников, вѣра, паны, младенцем, детино, правильця, край, философы, инок, язык (мова)* [Виш.: 55, 66, 67, 73, 121, 152, 170, 190, 219, 231, 244], за якими легко укласти стурбований і перейнятий внутрішній стан автора і зовнішні загрозливі суспільні обставини. Зауважимо, що саме на кінець XVI — початок XVII століття припадає поширення складних етнонімних утворень у найтиповішій валентності з лексемою *народ*: *народѣ роси(і)йский* (1594, 1599, 1605, 1609, 1622, 1625, 1647); *родѣ росіиский* (1598), *народ росский* (1621), *росский родѣ* (1621) [13: 677]. Зокрема, таку словосполуку використано у назві відомої граматики «Адельфотес. Грамматика доброглаголиваго еллино-словенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова. Ко наказанію многоименитому *Російскому роду*» (1591). У 20-х роках XVII ст. етноатрибутиви *роский, російський* набувають ширшої валентності і стають типовими: *російскую нашу церковѣ* [КІС, 1621], *пастырѣ Російского* [КІС, 1625], *Героевѣ Росскихѣ* [КІС, 1615], *монархо(в) Росскихѣ* [КІС, 1623], *княжатѣ Росскихѣ* [КІС, 1623], *російский учитель* [УЛ XIV–XVI: 497]. Двічі етноатрибутив *росский* сполучено з лінгвономеном *язык*, відтак *бесіда, діалект*. Зокрема, у «Граматиці Славенски-» М. Смотрицький уживає термін «*роски*» і, звичайно, наскрізним є цей етноатрибутив у «Лексиконі» П. Беринди, де він окремо від *словенських* у правій частині словника паспортизує «*роські*» слова, деякі з яких виділяючи ремарками: «*Російски, Рω(с): Руски; Росским(ѣ) ѡзыка(м); Вольнски, литовки*» [ЛСБ: 48, 61, 104, 225], або застосовує додаткові тлумачення:

«в(ѡ) Россійско(м) языцѣ» [ЛСБ: 35]. У післямові до «Постной Тріоди» 1627 року П. Беринда зауважує на перекладі синаксарі з грецької, який здійснив Т. Земка: «А еже ѡ Свнаѣарех [...] на російскѣю бесѣду общѣю [...] преложены(х)...» [ТМ: 174].

Натомість І. Вишенський, наскрізно вживаючи етноатрибутив *руський*, етноніми *русь*, *русин*, *русинці* та хороніми *Русь*, *Мала Русія* (поряд із *Мала Росія*), засвідчував послідовну перевагу народнорозмовних форм у знаковій ономастичній лексиці, що підтверджує його орієнтацію на «простоту» та природність. Крім того, колективна назва, зокрема її фонетико-морфологічна та словотвірна форма, має важливе значення для етнічного і національного самовизначення і водночас є фокусом етнонаціональної свідомості. Відомий історик І. Крип'якевич поширення назви «*руський народ*» називає «*новим явищем у кінці XVI ст.*»: «*Цей термін, як це не дивно, до того часу взагалі не вживався. Вперше, за нашими відомостями, зустрічається він у перекладі євангелія Василя Тяпинського. Ця назва набула зокрема значного поширення в документах Львівського братства наприкінці XVI і на початку XVII ст.*», що переконливо доводить праця М. Худаша «*Лексика українських ділових документів кінця XVI — початку XVII ст.* [4: 82; 12: 94]. Історик трактує це як переконливий факт існування національної самосвідомості українського народу у зазначений період. Отож І. Вишенського можна вважати фактичним локомотивом у широкому впровадженні цього терміна в українське національне буття (попри те, що, крім В. Тяпинського, цей термін п'ять разів ужив Г. Смотрицький у передмові до Острозької Біблії (1581): «*в народѣ руском*» та у «*Ключі царства небесного*» (1587): «*до народѡв руских*», «*народѡве рускіє*», «*правѡвѣрныє народѡве рускіє*» [УЛ XIV–XVI: 200, 215, 217, 220], маючи на увазі українців та білорусів; Христофор Філалет в «*Апокрисисі*» (1598): «*до руского народу*», «*народу руского и литовського обывателѣ*», де чітко розмежовано українців та литовців (чи литвинів), тобто білорусів [УЛ XIV–XVI: 292, 296], а також у віршах «*Загоровського збірника*», створених наприкінці XVI ст.: «*русскій роде*», «*племени русскому наказаніє*» [УЛ XIV–XVI: 487, 499].

Як засвідчили контексти, поза акцентом І. Вишенського залишається ідентифікація мови як власне *руської* (не йдеться про отожднення зі слов'янською — див. Виш., с. 219), крім побіжного зауваження, де автор дошукує питомий відповідник до латинізма: «*...на два артикулы, а по руску молвячи стихи*» [Виш.: 217], хоч насправді це старослов'янська лексема: *стихъ* «рядок; вірш» [СУС: 239], а також у підзаголовку «*Сие писание зовется зачепка мудраго латынника з глупым русином в диспутацию...*», де автор перекладає латинізм «*диспутация*», «*а попросту глаголющи, в гадание или бесѣду*» [Виш.: 180]. Підтвердженням синонімності *простого* — *руського* є промовисте рішення автора: «*Сего ради аз вам о себѣ безчестия слову (в вѣшинѣм наказании) нашему, яко не знаю ничтоже, ко вам хитро мовити или*

писати» [Виш.: 199] («Через це я вам писатиму **нашим простим словом**, яким миряни розмовляють, бо не вмію зовсім до вас хитро казати чи писати» [2: 182]). Водночас у тому самому творі він уже нашою називає «словенську» мову, «еже аще глаголю» («якою розмовляю»): «...**но от простоты и нашего языка словянскаго, еже аще глаголю, вѣщаю и мудрствую...**» [Виш.: 198-199]. Себто роздвоєність так званої аксіологічної осі — наскрізна ознака мовної компетенції письменника. І. Франко зауважував, що полеміст «добре почував різницю між язиком «словенським», то єсть церковним, спільним тоді всім православним церквам слов'янським, а своїм рідним «простим руским язиком» народним» і з досвіду знав, «що простий народ не розуміє «словенського» язика, і для того радить допустити народний язик в проповідь і катехізацію. Перекладування книг церковних і богослужбних на той простий язик уважав він не так, може, профанацією богослужіння, як радше небезпечним наслідуванням протестантизму, котрий, як звісно, впровадив язики народні в богослужіння, а і у нас розпочав свою пропаганду від перекладів Письма Святого на мову досить близьку до народної...» [10 ХХХ: 207].

В ідентифікації *руської мови*, як, до речі, і слов'янської, публіцист уживає свій наскрізний атрибутив «простий», виявляючи неоднозначне ставлення до цієї мови: використовувати лише у проповідях, а не у перекладах церковної літератури [Виш.: 56]. Цей погляд публіциста сповна вписувався у рішення Тридентського собору, який 1562–1563 року, даючи відповідь протестантам щодо мови Меси, провів межу між мовою літургії і проповіді, між мовою культури і простою мовою [11: 221], однак і на ту пору, і раніше у Західній Європі, і зокрема Польщі, прості мови невпинно завойовували місця у релігійній царині, а ХVІ століття — загальноновизнана епоха становлення національних літературних мов. Нелогічним видається і те, що І. Вишенський не акцентує на мовних порадах свого рясно цитованого учителя апостола Павла проповідувати «ясними словами» як головним ідентифікатором свого — чужого: «...коли ваша мова не має в собі ясних слів, як зрозуміти те, що ви говорите? Ви будете на вітер говорити! Є їх чимало, тих усіляких мов на світі, і ні одна з них не позбавлена значення. Та коли я не розумію значення слів, я буду тому, хто говорить, чужинцем, і той, хто говорить, буде мені чужоземцем» [Св. П.: 219]. Натомість сучасники І. Вишенського брали до уваги міркування апостола Павла. Відомий польський письменник, зачинатель польської літератури польською мовою кальвініст М. Рей, захищаючи використання польської мови, покликався у своїй «Postyll-i» (Краків, 1577) на такі рядки з Першого послання до коринтян: «...в Церкві волю п'ять слів розумом моїм сказати, щоб навчити й інших, ніж десять тисяч слів мовами», — до чого письменник додає: «І я також не можу збагнути, як може християнин казати амінь, коли він не розуміє, що саме я казав» [Св. П. : 219-220; 11: 222]. Цитує апостола Павла і М. Даукша у польській передмові до свого литовського перекладу твору Я. Вуека «Ро-

stylła mniejsza», констатуючи, що невігластво, важкі гріхи і поганські забобони у Великому князівстві Литовському викликані «*тільки через занедбання рідної батьківської мови* (йдеться про литовську мову — І.Ф.). *Бо як прості люди можуть зрозуміти добрі і спасенні діла, коли ті, хто повинен научати, або не знають їх мови, або ж нехтують нею?»* [11: 222].

У часопросторі І. Вишенського вже були ті, що переклали (себто «*виворотили*») простою руською мовою (у супротиві до слов'янської як уже незрозумілої) і Євангеліє, і Апостол. Серед найвідоміших — Крехівський Апостол (1563–1572), знамените Пересопницьке Євангеліє (1556–1561), протестантське Євангеліє В. Негалевського (1581), Євангеліє В. Тяпинського (бл. 1580) зі знаковим акцентом про потребу «*слово Боже із латинських та інших писъм [...] перекладати й читати своєю-таки природженою мовою*» [УСПД XVI: 269], позаяк це відповідає засадам апостольської науки. На цьому тлі ретроградність поглядів І. Вишенського очевидна, про що зауважував І. Огієнко, слушно називаючи І. Вишенського в одній упязі з осілим на Волині московським князем А. Курбським та московським утікачем друкарем І. Федоровим, що категорично виступали проти вживання народної мови у релігійних пам'ятках, таким способом негативно впливаючи на реформістські процеси емансипації народної мови. «*І все це спричинилось до того, що в нас ані один старий переклад Святого Письма, — а було їх рясно! — видрукуваний не був, а це сильно затримало розвій літературної мови в масах*» [5: 103, 105].

Серед попередників І. Вишенського, що вживали атрибутів «проста» у контексті руської, а не слов'янської мови, — Ш. Будний з його працею «*Катехисісь... для простыхъ людей языка руського въ питанняхъ и отказѣхъ*» (1562), передмова до Учительного Євангелія (1569), де гетьман Г. Хоткевич зізнається про бажання «*виразумѣнія ради простыхъ людей переложити на просту молву*» [14: 80], Г. Смотрицький, який у полемічному трактаті «*Ключ царства небесного*» (1587) начебто виправдуючись, зазначає: «*А иж в тоє писанє за великим мушенєм, а на болше за росказанєм нѣкто от худых простаков вдался от вас, о богохвальные, [...] народове рускіє [...]. Што ж дѣлати, коли сами не дбаєте, на простака не дивуйте. Так ся написано, як ся розумѣло*» [УЛ XIV–XVI: 217], а також у назвах перших лексикографічних праць русинів: «*Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто*» (1596); «*Лексис [...] из словє(н)скаго языка, на просты(й) Рускій Діалє(к)тѣ Истол(ѣ)кованы*» Л. Зизанія-Густановського (1596). Побутує цей атрибутів і в поляків. Я. Вуек, полемізуючи з М. Реєм, публікує у Кракові 1573 року розвідку «*Świętych słów a spraw Pańskich ...kronika albo postylla, polskim językiem a prostym wykładem też dla prostaków krótce uczyniona*» [11: 214]. У першій чверті XVII століття цей атрибутів стає звичним, про що яскраво свідчать праці українських книжників Львова, Острога, Києва, зокрема М. Смотрицького, К. Ставровецького, П. Беринди та ін. [9: 518–519].

Отже, можна стверджувати, що насправді І. Вишенський крокував у ногу з несміливою, половинчастою і суперечливою українською реформацією: уникнути «простоти» вже було неможливо, натомість упровадити її у всі царини життя було не під силу інерційній несекуляризованій суспільній ментальності, закутій стереотипами середньовічних релігійних приписів та універсалістськими науковим підходами у мовознавстві. Лінгвістична концепція І. Вишенського з центральною містичною апологією *слов'янської мови* як історичного минулого і наскрізним уживанням поняття «простий» як неминучого майбутнього *руської мови* є кульмінацією цієї суперечності. Відомо, що першим кроком до зруйнування універсалізму є «розщеплення вербально-мовного рівня ментальності» [8: 104]. Саме І. Франко звертає увагу на цю аксіологічну роздвоєність І. Вишенського, найяскравішою маніфестацією якої є мовна свідомість автора: «*Зі свого церковно-консервативного становища він противиться перекладуванню письма святого на «простий язык», але в проповіді і толкуванню уснім «для вырозумѣня людского» велить таки говорити попросту. Видно тут страх перед Реформацією, котра почала свою пропаганду від перекладу Святого Письма на простий язык (Скорина, Будний, Євангеліє Тяпинського, Негалевський), але видно також і концесію новому духові часу — допущення языка народного в усну проповідь церковну, що, властиво, було condition sine qua non постановля справді живого, національного проповідництва, котре розвивається у нас в XVII в. до значної висоти»* [10 XXX: 163-164].

Називання *простими* двох ієрархічно різнорядних мов — *слов'янської* та *руської*, себто, за термінологією церковної доктрини, ритуальної та апостольської — впливає передусім з роздвоєння «аксіологічної осі» самого полеміста. У його сприйнятті *слов'янська мова* має божественну, рятівну, освячувальну та зцілювальну силу, що, на його думку, відповідає поняттю *простоти*, і водночас саме *просту руську мову* він обирає для написання своїх творів. І не випадково, адже жанр послання розрахований на якнайширший відгомін, а полеміст добре усвідомлював і зовсім не схвалював, що «*тепѣрешние наши новые руские философы не знают в церкви ничтоже читати, — ни тое самое Псалтыри, ни Часослова»* [Виш.: 190], отже, слід писати доступною мовою.

Диференційованість *руського* та *слов'янського* відбувається на тлі розрізнення і протиставлення інших народів, зокрема, полеміст зазначає, що у знанні *слов'янської мови* перебуває сербин і болгарин [Виш.: 217]. І. Франко робить слушний висновок, що «*Вишенський почуває себе слов'янином, ближчим, наприклад, до сербів і болгарів, ніж до інших православних народів. Він почуває себе малорусом, окремим від великорусів, хоч ближчим до них, ніж до других слов'ян. Значить, основою народності не була у нього сама віра...*», про що свідчить передусім диференційованість *руської* та *слов'янської мови*, однак інші характеристики окремої нації, на зразок «традиції історичної», звичай

та фольклору — «в очах аскета-християнина є «поганським квасом» і «бісовськими руганями» [10 XXX: 207].

Наводячи перелік різних народів, полеміст серед перших уживає поширений у латинських джерелах термін «нація»¹, кладучи в основу розрізнення націй передусім мовний чинник: «*Не зовутся вси языки, крещенные в имя отца и сына и святого духа, иным именем, наченши от восходных сторон и до западных не доходячи, где православнии со папешники смѣшуются, яко у Венеции, Крытѣ и других нациях, и на полудне и полночи кождый отмѣнный своим голосом зовомый язык, а меновите греци, арапи, сѣверани, серби, болгаре, словяне, арабанаши, мултяне, богданци, москва и наша русь, — толко «християнин»* [Виш.: 72]. Услід за М. Возняком [3: 422], зазначимо, що І. Вишенський окремо називає *руський народ* від *московського*, вживаючи типові на той час форми збірних етнонімів: «*москва и наша русь*», на зразок збірних етнонімів *литва, жидва, татарва, чудь*, а також хоронім *Велика Россия* у протиставленні до Києва та Речі Посполитої: «*А навет, если не хочеш плодоносия спасительнаго языка словенскаго от Великой России доведоватися, доступи в Киевѣ в монастырь Печерский, а ту же у тебѣ дома, в державѣ короны Полской, не ленися и выпрашивай о святых оных...*» [Виш.: 218].

Отже, попри те, що в центрі теоретичної мовної концепції І. Вишенського перебувала слов'янська мова, наділена містично-креативними властивостями, полеміст практично обирає для вислову своїх думок *просту руську мову*, хоч і насичену церковнослов'янськими на всіх рівнях, однак з виразним переважанням питоми руської ономастичної лексики етнонаціонального спрямування і постійному провадженні полеміки у протиставному мовно-ідейному дискурсі. Його мовна аксіологічна роздвоєність є дзеркалом реформаційного часу хоч і з гіперболічним відображенням мертвої традиції, але і з прийняттям фундаментального поняття ренесансу — простоти і доступності. Його мовний світогляд — логічне фокусування теоретичної рефлексії на слов'янській мові і практичного застосування руської, що залишається поза межами теоретичного обґрунтування як ще свідомо не сприйнята рівноправна мовна система.

¹ Термін «нація» походить від латинського слова *nation*, а значить від *nasci* «бути народженням» і сягає античних часів. Його тріумфальна хода світом почалася з поданих у Біблії (Вульгаті) латинських перекладів текстів Старого і Нового Заповіту, а також із творів отців церкви, які протиставляли юдеїв і християн усім іншим націям, об'єднаним збірною назвою *ta ethne*. У середні віки це слово вживали у тому самому значенні, що і в латинському перекладі Вульгати, тобто стосовно народів з окремими «*мовою, законами, звичками, системою поглядів і звичаїв*», — як буквально зазначив перший норманський єпископ 1140 року в описі Папі Римському валлійців як нації [6: 88-89; 7: 33]. Термін «нація»: «Для своєї нації людей» (йдеться про «славний народ руський»), — вжив анонімний автор у передмові до книги «Унія» 1595 року, трапляється він і у львівських міських книгах 1599 року: «*руська нація*» (*nation Ruthenica*) та в «Інструкції для делегатів львівського ставропігійського братства до польського короля» за 2 січня 1609 року: «*абы презъ и(н)ши(х) наций людей...*» [15: 12; 4: 83; 12: 94-95].

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

Виш. — Вишенський Іван. Твори. — К.: Держ. вид-во, 1959. — 267 с.

КІС — Картотека Історичного словника української мови XVI — першої половини XVII століття, що зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України м. Львова.

ЛСБ — Лексикон словеноросійський Памви Беринди // Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука. — К.: Вид-во АН Української РСР, 1961. — 271 с.

Св. П. — Послання апостола Павла. Перше послання до коринтян // Святе Письмо старого та нового завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами. За дозволом Церковної Влади. — Ukrainian Bible 63 DC, United Bible Societies, 1991.

ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У двох томах. — К.: Наук. думка, 1977–1978.

СУС — Белей Любомир, Белей Олег. Старослов'янсько-український словник. — Львів: Свічадо, 2001. — 318 с.

ТМ — Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в 16-18 вв. Всебірна збірка передмов до українських стародруків. — К.: Друкарня Української АН, 1924. — 546 с.

УСПД XVI — Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. / Упор., передм., приміт. В. Шевчука. — К.: Дніпро, 2001. — Т. 2. — Кн. 1. — XVI ст. — 557 с.

УСДП XVII — Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. / Упор., прим. В. Шевчука. — К.: Дніпро, 2001. — Т. 2. — Кн. 2. — Перша половина XVII ст. — 536 с.

УЛ XIV–XVI — Українська література XIV — XVI ст. / Авт. вступ. ст. і ред. тому В.Л. Микитася; Упоряд. і приміт. В. П. Колосової та ін. — К.: Наук. думка, 1988. — 600 с.

1. *Балушок Василь*. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. — Біла Церква; Вид. Пшонківський О. В., 2008. — 304 с.
2. *Вишенський Іван*. Твори / З книжної української мови перекл. В. Шевчук; передм. і приміт. В. Шевчука. — К.: Дніпро, 1986. — 247 с.
3. *Возняк Михайло*. Історія української літератури. У 2 книгах: Навч. вид. — Вид. 2-ге, перероб. — Львів: Світ, 1992. — Кн. 1. — 696 с.
4. *Крип'якевич І. П.* До питання про національну свідомість українського народу в кінці XVI і на початку XVII ст. // Український історичний журнал. — 1996. — № 2. — С. 82–84.
5. *Огієнко Іван*. Історія української літературної мови. — К.: Либідь, 1995. — 293 с.
6. *Сміт Ентоні Д.* Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Перекл. Роман Фещенко. — К.: Вид-во «К.І.С.», 2004. — 168 с.
7. *Сміт Ентоні Д.* Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. — К.: Темпора, 2010. — 312 с.
8. *Собуцький М. А.* Мовна і культурна свідомість західноєвропейських «ренесансів» і динаміка альтернативних ментальностей // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 4. — С. 101–111.
9. *Фаріон Ірина*. Лінгвономен проста мова як символ нового часу // Правдиве українське серце. Олександр Рибалко / Упор. І. Гирич та К. Рибалко; заг. ред. К. Рибалко. — К.: Видавничий дім «Простір», 2010. — С. 510–521.
10. *Франко Іван*. Іван Вишенський і його твори // Іван Франко. Зібрання творів: У 50 т. — К.: Наук. думка, 1981. — Т. 30. — С. 7–211.
11. *Фріх Девід*. Мелетій Смотрицький і руське мовне питання // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці філологічної секції. Львів: Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 1992. — Т. СХХІV. — С. 210–229.
12. *Худащ М. Л.* Лексика українських ділових документів кінця XVI — початку XVII ст. — К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. — 162 с.

13. *Худаш Михайло*. Як, чому і відколи Русь стала Україною? (до питання генези хороніма Україна та етноніма українці) // Народознавчі зошити. — 2005. — № 5–6. — С. 653–681
14. *Ченіза Ніна*. Концепція літературної мови староукраїнських книжників XVI — першої половини XVII ст. // Жанри і стилі в історії української літературної мови. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 79–130.
15. *Шевчук Валерій*. Суспільно-політична думка в Україні в XVI — першій половині XVII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. / Упор., передм., приміт. В. Шевчука. — К.: Дніпро, 2001. — Т. 2. — Кн. 1. — XVI ст. — С. 7–108.

Iryna Farion (Lviv)

THE ROLE OF THE SIMPLE RUTHENIAN LANGUAGE IN THE LANGUAGE CONCEPTION BY IVAN VYSHENSKYI

The role of the *simple Ruthenian language* in the language conception by I. Vyshenskyi is researched in this article. The main topic of the article is Slavic (Church Slavonic) Language. With the help of the word-concept *simple* and endo-ethnonym *ruthenians*, *ruthenian* and khoronim *Small Ruthenie*, the language and ethno-national conscience of the polemist are analyzed.

Key words: I. Vyshenskyi, simple Ruthenian language, Slavic language, endo-ethnonym.

Мовна мозаїка

КЕРІВНА ПАРТІЯ ЧИ ПАРТІЯ ВЛАДИ ЗАМІСТЬ ПРАВЛЯЧОЇ ПАРТІЇ

Із 90-х років минулого століття в українській мові спостерігаємо дедалі ширше вживання таких словосполук, як **правляча партія, правляча коаліція, правляча верхівка, правляча олігархія, правлячі кола** та ін. Напр.: *Якщо не буде примату права над державою та її органами, ми знову прийдемо до тоталітарного режиму, незалежно від того, яка партія в країні буде правлячою* (Вечірній Київ, 4.03.1991); *Криза штучного походження (комплексна), коли перевиробництво і надвиробництво використовують правляча верхівка, мафія, потужні монополії і корпорації для створення надприбутків за рахунок більшості населення* (Вечірній Київ, 16.09.1998); *...перехід на нові методи господарювання в Україні потребує не лише виважених роздумів, але й клімату, здатного привести до нарощення дій, які складали б не нормативні акти правлячої олігархії...* (Вісник НАН України. — 1994. — № 9–10); *Уперше за всю нашу історію розвиток політичного процесу почався у протиборстві правлячих кіл і опозиції* (Голос України, 2.02.1991). У згаданих словосполучах **правлячий** є буквальною перекладом дієприкметника російської мови **правлящий**, якому в українській мові відповідають прикметники **керівний** (“який керує державою”) і **панівний** (“який має владу, панує”).

Отже, якщо йдеться про політичну силу або найвпливовіших представників великого монополістичного капіталу, що взяли владу у свої руки в державі і керують нею, правильно вживати **керівний**, пор.: **керівна партія, керівна коаліція, керівна верхівка, керівна олігархія**. Керівну партію ще називають **партією влади**. **Панівний** може стосуватися **верхівки, олігархії** та інших груп багатих людей, бо вони мають економічне, а нерідко — й політичне панування в державі.

Катерина Городенська

УДК 81'01 + 811.161.2

Любомир Белей (м. Ужгород)

„СТОРИНКИ МИНУЛОГО” ОЛЕКСАНДРА ЛОТОЦЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Статтю присвячено опису джерелографічного потенціалу споминів Олександра Лотоцького „Сторінки минулого”, який має важливе значення для історії української літературної мови завдяки багатому та маловідомому фактажові щодо утвердження української літературної мови на теренах Російської імперії в кін. XIX — поч. XX ст. та ролі у цьому процесі Ф.Є. Корша та О.О. Шахматова.

Ключові слова: історія української літературної мови, український переклад Євангелія, О.О. Шахматов, Ф.Є. Корш, К. Михальчук.

Ім'я Олександра Лотоцького, затабуване та вилучене з наукового обігу в часи тоталітаризму, й досі перебуває на маргінесі україністичних студій: імперія та імперіалізм у культурній сфері, боротьба з якими стали чи не головною справою його життя, домоглися-таки свого — покарання забуттям невтомного, нескореного та безкомпромісного свого супротивника.

Олександр Лотоцький народився у 1870 р. у священичій сім'ї на Поділлі. У 1896 р. закінчив Київську духовну академію, проте через „неблагонадійність” педагогічна кар'єра стала недоступною і тому за порадою О. Кониського О. Лотоцький знайшов місце праці у Київській контрольній палаті. З 1900 по 1917 рр. — високопоставлений службовець Контрольної палати в Петербурзі. З травня 1917 р. на запрошення тогочасного крайового комісара Галичини і Буковини Д. Дорошенка обіймає посаду губерніального комісара Буковини. В адміністрації УНР працює генеральним писарем, очолює державний контроль, а згодом і міністерство ісповідань, коли і було проголошено автокефалію Української православної церкви (1 січня 1919). Протягом 1919—1920 рр. — Надзвичайний і Повноважний посол УНР у

© Л.О. БЕЛЕЙ, 2010

Туреччині та Посол з особливих доручень зі спеціальною місією вести переговори зі Вселенським патріархом щодо визнання української автокефальної церкви. У 1922–1929 рр. — доцент, а згодом професор Українського вільного університету. 1929–1939 р. звичайний професор історії православної церкви Варшавського університету. У 1930 р. засновує та очолює Український науковий інститут. За визнанням проф. С. Смаль-Стоцького, О. Лотоцький до смерті залишався одним з моральних авторитетів еміграції УНР [див. 1: 1379–1340].

Глибокий науковий інтерес О. Лотоцького до української духовної культури зародився задовго до того, як він цілком присвятив себе викладацько-дослідницькій праці. Ще студентом Київської духовної академії під керівництвом Михайла Грушевського він реферує та рецензує матеріали україністичної тематики, що публікувалися у тогочасних тижневиках „Епархияльные ведомости”, які виходили у більше десяти епархіях на українських етнографічних теренах. Під впливом іншого славного наставника — Олександра Кониського — О. Лотоцький публікує статті у „Правді”, „Зорі”, „Кіевской старине”, а також київських та подільських „Епархияльных ведомостях”. На студентські роки припадають також перші і загалом успішні проби пера і в царині красного письменства, однак згодом, як пише сам О. Лотоцький, „в дальшому я не повторював таких і взагалі белетристичних спроб” [2 I: 268].

Наукова спадщина О. Лотоцького постстудентського періоду дуже багата, різностороння, як і сама діяльність видатного сподвижника українства, та, на превеликий жаль, ніким системно не описана та неопрацьована. Це і переклади українською мовою, наукові розвідки з економіки, фінансів, шкільництва, історії церкви та церковного права. Невтомним був О. Лотоцький і як громадський діяч, починаючи з рутинної та марудної праці з „прошттовхування” чи проведення української книжки крізь лабету російської цензури аж до головування в Українській національній раді, яка діяла в революційному Петербурзі. Особливе місце у доробку О. Лотоцького посідають його тритомні мемуари „Сторінки минулого” (Варшава, 1932 — 1934), обсягом понад 70 друкованих аркушів.

Величезна цінність „Сторінок минулого” О. Лотоцького у тому, що їх авторові завдяки ретельно зафіксованим численним маловідомим або й зовсім невідомим фактам та подіям кінця XIX — поч. XX ст. вдалося відтворити вельми детальну картину українського буття в Києві і Петербурзі та переконливо зобразити суспільно-політичні умови, в яких розвивалася українська культура, українська літературна мова в останні два десятиліття Російської імперії. Так, наприклад, саме О. Лотоцькому досі належить найдокладніший опис обставини появи записки „Об отмене стеснений малорусского печатного слова” та її першого варіанта — „Исторической записки К.А. Военского по вопросу обь ограничительных распоряженіяхъ, касающихся малорусской письменности [представлена Начальнику Главнаго Управления

по делам печати 12 ноября 1900 года”] [див. дет. 2 II: 246–250; 365–400], а також перипетій, пов’язаних з публікацією українського перекладу Євангелія [пор. 3: 101–113].

Фактографічну цінність має докладний опис Олександра Лотоцького заходів організатора IX Археологічного з’їзду в Києві проф. В.Б. Антоновича, спрямованих на подолання абсурдної заборони виголошувати доповіді українською мовою навіть для галицьких українців (для українців наддніпрянських така можливість навіть не розглядалася): „напередодні з’їзду було одержано дозвіл читати реферати українською мовою, але під конечною умовою — в присутності не більш як 25 слухачів. Певна річ, що такий дозвіл був гірший за саму відмову, тому на його умови, шануючи свою гідність, не могли пристати ні організаційний київський комітет, ні галицькі доповідачі” [2 I: 249].

У мемуарах О. Лотоцького вкрай несприятлива для українства суспільно-політична атмосфера в Росії кін. XIX — поч. XX ст. переконливо відтворюється крізь призму не подібних одна на одну життєвих історій десятків сподвижників українства так званого другого ешелону, які сповідували принцип „малих діл”, або мурашиної праці, що давала життєвий ґрунт українській ідеї. Показовою у цьому плані є, наприклад, історія Юхима Грибінюка, петербурзького доктора медицини, який добровільно узяв на себе обов’язок „доправлення українських видань зі складу та їх продаж; він і торгував, і провадив експедицію та бухгалтерію. На українські урочистості та інші збори приходив звичайно з пакунком книг, увесь час простоював з своїм товаром біля порогу у залі чи у вестибюлі, а потім знову спаковував неспроданий товар та тягнув його додому. Таким способом поширив він близько 40 тис. книжок” [2 II: 56].

Дуже переконливе, на нашу думку, узагальнення щодо стану української культури в російській імперії кін. XIX — поч. XX ст. та трагізм „героя по неволі”, що віддав себе праці на полі чужої культури, міститься у заключному слові Д. Мордовця на святкуванні 50-ліття його літературної діяльності, яке відбулося в Петербурзі 24 квітня 1905 р.: „За дякою до Вас, земляки-українці, несуче й жаль мій пекучий, мою пекучу покуту: горенько моє велике я оце перед вами спокую, нехай не вмру я без цієї „святої сповіді”. А сповідь моя буде така: не один голос і не раз гукав до мене з України і з далекої, але рідної Галичини: „Цілий вік орав еси, чоловіче, чужу ниву, на чужій ріллі сіяв еси жито, пшеницю й усяку пашницю, а свою рідну материзну зоставляв еси пустокою...” Хіба не правда цьому, панове добродійство? Правда, жорстока правда!.. Гай, гай!..

Але й Ви самі добре знаєте тяжкі обставини нашої рідної нивиматеризни, — знаєте, що усяке найкраще зерно, що кидав я та й ви — здорові були — кидали на рідну нивку, — що усе те найкраще зернятко хижі птиця ще до зросту, мало не доценту — чисто усе викльовувала, мов ті орли-сизокрилці, що колись в наших батьків-козаків мертві очі з лоба видовблювали-висмикали” [2 II: 32].

О. Лотоцький був близько знайомий з рядом видатних слов'янських мовознавців кін. XIX — поч. XX ст. — О.О. Шахматовим, Ф.Є. Коршем, Я. Бодуеном де Куртене — і вельми докладно описує їхнє ставлення до українства загалом та діяльність, спрямовану на легалізацію української мови в Російській імперії, наводячи при цьому чимало невідомих широкому загалу фактів [пор.: 4].

Спомини про академіка Ф.Є. Корша О. Лотоцький розпочинає дуже високою оцінкою діяльності російського вченого, за його словами, серед росіян він не знав такої людини, що так глибоко була б перейнята українською національно-визвольною ідеєю [2 II: 330]. Вихідною точкою поглядів Ф.Є. Корша в українській справі, за словами О. Лотоцького, була теза наявності окремої національної культури українського народу. Відповідаючи на анкету „Укранской Жизни”, Ф.Є. Корш зазначив „Отличия украинцев от прочих славянских народов так очевидны, что о них не стоит говорить. Что же касается их отличий от „державной народности”, то они обнаруживаются: 1) в языке, который относится к великорусскому приблизительно так же, как кашубский к польскому или словинский к сербо-хорватскому, и распадается на наречия и говоры независимо от разветвлений великорусского языка; 2) физическим складом, точнее определение которого есть дело антропологов, но достаточно типичным для того, чтобы можно было отличить украинца от великоросса с первого взгляда; 3) особенностями духовными: своеобразным юмором, впечатлительностью, чувствительностью, живым воображением, предпочтением образов умозрению; 4) бытовыми чертами, настолько резкими и устойчивыми, что они сохраняются и там, где украинцы живут среди великорусского населения /.../” [2 II: 343].

О. Лотоцький вказує на об'єктивність та глибину розуміння Ф.Є. Коршем упослідженого стану української мови в Російській імперії. Ф.Є. Корш один із набагатох дослідників, які не складають усю провину на переслідування української мови лише на царський уряд, а й цілком справедливо вбачають провину й тогочасної російської ліберальної еліти. На жаль, окремі російські ліберали і досі не дуже змінилися у ставленні до українства, тому слова Ф.Є. Корша звучать вельми актуально і сьогодні: „Сваливать всю вину в этом на правительство было бы клеветой: к сожалению, многие из наших либералов, готовые всегда заступиться за права любой нерусской народности в российском государстве, словно не могут признать такие же права за народностью украинской...” [2 II: 345]. Ці та інші проблеми, пов'язані з утвердженням української мови та культури або викликані численними проявами великоруського шовінізму, Ф.Є. Корш порушує у десятках статей, які публікує як російською, так і українською мовами у авторитетних періодичних виданнях („Газета А. Гатцука”, „Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка”, „Літературно-науковий вісник”, „Україна”, „Рѣчь”, „Голосъ Москвы», «Утро Россіи», „Русскія Вѣдомости”, „Украинская Жизнь”, „Новое Звѣно”, „Биржевые Вѣдомости” та ін.).

Прикметно, що дуже тісні приятельські взаємини зав'язалися між Ф.Є. Коршем та Симоном Петлюрою. Ф.Є. Корш не лише активно дописував до часопису „Украинская Жизнь”, який редагував, як відомо, С. Петлюра, а й часто брав участь у засіданнях редакційної ради. Саме С. Петлюра від імені української нації прощався з Ф.Є. Коршем над могилою великого вченого і незрадливого приятеля України: „Ты знал душу души нашей — наш родной язык. На языке этой души прими последнее «прости» от украинского народа: „За щирю порадоньку, за слово сердечне, за добрий привіт і дружню допомогу прийми щире спасибі і земний поклін” [2 II: 348] .

Багато уваги в „Сторінках минулого” О. Лотоцький приділяє висвітленню ролі академіка О.О. Шахматова у розвитку української духовної культури та у справі українсько-російського порозуміння перших десятиліть ХХ ст. Незважаючи на те, що про сподвижництво акад. О.О. Шахматова в українській справі написано чимало, зокрема про його значні заслуги у складанні записки „Об отмене стеснений малорусского печатного слова” та публікації українського перекладу Євангелія, проте О. Лотоцький подає чимало невідомих фактів, що глибше розкривають характер та переконання великого російського мовознавця. Так, наприклад, за свідченнями О. Лотоцького, О.О. Шахматов керував лінгвістичною секцією „Студенческого кружка украиноведения” у Петербурзькому університеті, де розпочинали свою наукову діяльність В. Ганцов, Г. Голоскевич, В. Ярошенко: засідання секції відбувалися щотижня, О.О. Шахматов учив членів секції науково записувати народну мову та давав їм на літо роботу — проводити наукові записи за певною програмою, розробленою на підставі анкет А. Кримського та К. Михальчука [2 II: 108]. Саме О.О. Шахматов у 1911 р. з власної ініціативи запросив до себе додому на зустріч з професором Т. Масариком, майбутнім президентом Чехословаччини, чільних представників петербурзької української громади — О. Лотоцького, П. Стебницького, О. Русова, — що, очевидно, спричинилося не лише до засудження Т. Масариком антиукраїнських поглядів др. К. Крамаржа, а й позитивно вплинуло на долю української еміграції в Чехословаччині міжвоєнної доби. За ініціативи О.О. Шахматова Російська академія наук домоглася, що у лютому 1915 р. було змінено місце заслання проф. М. Грушевського з Томської губернії на Сибірськ [2 II: 158]. Завдяки енергійним діям О.О. Шахматова у лютому 1917 р. було врятовано від розграбування родинні цінності Андрея Шептицького: три скрині з майном митрополита були перевезені з поліційної дільниці у будівлю Академії наук, а потім через Ригу відправлені до Львова. О. Лотоцький наголошує на заслугах О.О. Шахматова в організації комісії академіка Покришкіна, яка покликана була перешкодити розграбуванню російськими військами культурно-історичних цінностей Галичини та Буковини під час першої світової війни. Високо оцінює принципову позицію академіка О.О. Шахматова, що стала на перешкоді обранню київського професора та цензора Т. Флорин-

ського, відомого своїми войовничими українофобськими перенконтаннями, членом Російської академії наук. Треба наголосити, що проти кандидатури Т. Флоринського О.О. Шахматов виступав незважаючи на активну її підтримку його вчителем — О.І. Соболевським. Своєрідним штрихом до портрета О.О. Шахматова у „Сторінках минулого”, що розкриває глибоку душевну шляхетність, людяність відомого мовознавця, є історія із записом діалектного матеріалу: О.О. Шахматов шукав автентичного носія подільських говорів, то О. Лотоцький запрошував у ролі інформатора для запису діалектного мовлення бабу Євгенію, яка була нянею у сім’ї Лотоцьких. Баба Євгенія приїхала на помешкання до О.О. Шахматова, той з’ясував усе, що його цікавило, та „коли відходила, то Шахматов, прощаючись за руку, залишив їй у руці трьохрубльову бумажку.

— Я не лікар, — відповіла йому няня. — Я дуже рада вам служити, але се мені приємність і без грошей.

— Тож вам на візника потрібно, — замішався той.

— Хіба що на візника, як ваша ласка, візьму двадцять копійок, бо справді сніг іде...” [2 II: 197].

О. Лотоцький не обмежується лише оприлюдненням біографічних фактів О.О. Шахматова, але також вдається до цікавого аналізу його мовознавчих праць, відшукуючи в біографії російського вченого пояснення його мовознавчих поглядів. Зрештою на тлі численних фактів, що засвідчують вельми прихильне ставлення О.О. Шахматова до української справи, єдиний О. Лотоцький наважився оприлюднити інформацію про ставлення акад. О.О. Шахматова автономізації України [див. 5: 33]. У „Сторінках минулого” О. Лотоцький пише, що у 1915 р. на О.О. Шахматов на квартирі акад. В. Вернадського за участю академіків Ф.Є. Корша, С.Ф. Ольденбурга, проф. Ф. Вовка, політиків Ф.Ф. Кокошкіна, О.М. Корнілова, П.М. Мілюкова, а також П. Стебницького та О. Лотоцького скликав українсько-російську політичну нараду. На цій нараді „Шахматов, який так щиро і віддано прислужився нам у справах національно-культурних, зовсім інакше заговорив, коли мова зайшла про мінімум політичних вимог для України. З приводу, наприклад, автономії України він так висловився: До сього часу я був з вами. Коли ж мова йде про автономію України, то я застібаюсь на всі гудзики. Бо тут справа йде про життєві інтереси великоруського народу, який ви одділяєте від теплого моря” [2 III: 305–306]. Ще рішучіше московський учений поставився проти політичних українських перспектив, коли українська справа у розпалі революції ставала вже зовсім реально, коли Україні для забезпечення своїх прав треба було боронитися од тих замахів московського уніфікаційного націоналізму, проти яких сам-таки академік О.О. Шахматов так шляхетно обурювався. Коли з революцією постала на Україні виразна самостійницька течія, а Центральна рада почала з Тимчасовим урядом переговори про утворення Генерального секретаріату, академік був цим дуже збентежений та у розмові з П.Я. Стебницьким /.../сказав з обуренням:

— Коли б я передбачав щось подібне, я б раніше казав те, що тепер каже рішуче: Non possumus” [2 II: 359].

Спомини О. Лотоцького „Сторінки минулого” — авторитетне, надійне джерело, що відтворює у подиву гідній повноті та деталях вельми складний процес утвердження української мови в Російській імперії на поч. ХХ ст. Сумніви, суперечності, конфлікти, які супроводжували цей процес і які так скрупульозно зафіксував О. Лотоцький, не раз відігравали вирішальну роль при розв’язанні різних підпитань „українського вопроса” упродовж усього ХХ ст., їх рецидиви відчутні й нині, а тому про їх генезу та природу українська громадськість має бути поінформована.

1. Енциклопедія українознавства / Перевид. в Україні. — Т. 4. — Львів, 1994. — ?? с.
2. *Лотоцький Олександр*. Сторінки минулого. — Варшава, 1932 — 1934. — Ч. I–III.
3. *Стріха Максим*. Український художній переклад: між літературою і націєтворенням. — К., 2006. — 342 с.
3. Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — 750 с.
4. *Шевельов Юрій*. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. — Чернівці, 1998. — 208 с.

Liubomyr Beley (Uzhgorod)

OLEXANDER LOTOTS'KYI'S „STORINKY MYNULOHO” AS A SOURCE OF THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE HISTORY

The article is dedicated to the description of Olexander Lototskyi’s memoirs “Pages of the Past” (“Storinky Mynuloho”) from the point of view of Ukrainian literary language history. The factual richness of the memoirs presents the history of the Ukrainian language status in the Russian Empire in the end of 19th and beginning of the 20th centuries and roles of A. Shakhmatov and F. Korsh.

Key words: the history of the Ukrainian literary language, A. Shakhmatov, F. Korsh, K. Mykhalchuk.

Мовна мозаїка

ДОКУМЕНТ ПОКАЗУЮТЬ, А НЕ ПРЕД’ЯВЛЯЮТЬ

Для багатьох, на жаль, уже стало звичним уживання дієслів **пред’являти / пред’явити** в словосполучах на зразок **пред’являйте квитки, пред’явіть документи, пред’явити претензії до якості виконаної роботи, пред’являти високі вимоги до знань, пред’явити рахунок за надану послугу** і т.д., утворених подібно до російської мови. В українській мові ці російські дієслова в поданих словосполучах мають різні відповідники, пор.: **предъявите билет (документ) – покажіть** квиток (документ); **предъявить претензии к качеству выполненной работы – висунути** претензії до якості виконаної роботи; **предъявляют высокие требования к знаниям – висувати** високі вимоги до знань; **предъявить счет за предоставленную услугу – виставити** рахунок за надану послугу.

Отже, в українській мові замість **пред’являти / пред’явити** потрібно вживати **показувати / показати (квиток, документ), висувати / висунути (претензії, вимоги), виставляти / виставити (рахунок)**.

Катерина Городенська

УДК 811. 161. 2'374.73

Малиновська Галина (м. Львів)

КОНЦЕПТ “ГРОШІ” В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

У статті розглянуто концептуалізацію поняття “гроші” у паремійному фонді української мови. Виявлено когнітивні ознаки паремійного представлення концепту “ГРОШІ”. Шляхом інтерпретації відповідних когнітивних ознак сформульовано основні твердження про концепт. Представлено структуру паремійного поля концепту “ГРОШІ” в українській лінгвокультурі.

Ключові слова: паремійна зона концепту, когнітивна ознака, твердження, паремійне поле концепту, концептуалізація.

Загальновідомо, що паремійний фонд, або фольклорна фразеологія [4: 242], є інтегральною частиною фразеологічного фонду (в широкому розумінні), особливою частиною мовної картини світу — паремійною картиною світу, у якій знаходить яскраве вираження уявлення народу про себе й довкілля на певному етапі розвитку. Вивчення уявлень про дійсність, зафіксованих у значеннях мовних знаків певного періоду, дозволяє опосередковано зробити висновки про те, яким було мислення народу, зрозуміти національну логіку та певною мірою реконструювати мовну картину світу [9: 54, 113].

Концепт “ГРОШІ” та мовні знаки, що його репрезентують, посідають у мовній картині світу пріоритетні позиції як носії значущих для особистості цінностей. Паремії утворюють особливу зону в структурі концепту, оскільки вони відображають історичне осмислення етносами того чи того концепту, що “витікає із ментально-мовної культури народу” [8]. Оскільки картини світу, а отже, і паремійні картини світу національно-специфічні, й носії різних мов у результаті своєї пізнавальної діяльності сприймають світ крізь призму своєї мови та культури, то виникає необхідність у їхньому дослідженні й зіставленні.

У сучасних мовознавчих працях знайшли відображення лише деякі аспекти вивчення концепту “ГРОШІ» [2; 3; 7; 11]. Водночас процес концептуалізації поняття “гроші” (одного з ключових концептів будь-якого суспільства) не був описаний як мовний, когнітивний та культурний феномен в українській лінгвокультурі.

Отже, **актуальність роботи** визначається загальною спрямованістю сучасних лінгвокогнітивних студій і зумовлюється потребою в аналізі лінгвокультурного концепту “ГРОШІ” на матеріалі паремійного фонду української мови з урахуванням сучасних семантико-когнітивного, лінгвокультурологічного та антропоцентричного підходів, що донині ще не було об’єктом спеціального дослідження як в українському, так і зарубіжному мовознавстві.

Мета дослідження полягає у з’ясуванні концептуалізації поняття “гроші” у паремійному фонді української мови та виявленні когнітивних ознак паремійного представлення концепту “ГРОШІ”, що дасть змогу описати структуру паремійного поля в українській лінгвокультурі та створити наукове уявлення про місце й роль грошей у суспільному житті українців.

Джерелом дослідження паремійного представлення концепту “ГРОШІ” в українській мові слугували паремійні збірки [ПП; СНМ; УПП] (див. Список). Із зазначених джерел шляхом суцільної вибірки відібрано 583 паремії.

Когнітивна лінгвістика, зазначають З.Д. Попова та І.А. Стернін, досліджує ментальні процеси, що відбуваються при сприйнятті, осмисленні й усвідомленні дійсності, а також види і форми їхньої ментальної репрезентації [9: 12]. Семантико-когнітивний напрям дослідження мовних одиниць передбачає з’ясування співвідношення семантики мови з концептосферою (інформаційною базою когнітивної свідомості народу, яка певною мірою визначає менталітет народу, особливості його сприйняття і розуміння дійсності), тобто співвідношення семантичних процесів із когнітивними [9: 18, 60].

Концепт як ментальну одиницю можна описати, аналізуючи засоби його мовної об’єктивації. Отже, номінативне поле концепту — це мовний матеріал, який є об’єктом лінгвокогнітивного дослідження. Предметом дослідження є семантика одиниць номінативного поля концепту, що відображає досліджуваний концепт у мовній свідомості носіїв мови.

Номінативне поле концепту неоднорідне, оскільки воно містить як прямі номінації концепту, так і номінації його окремих когнітивних ознак, які розкривають зміст концепту й відношення до нього у різних комунікативних ситуаціях [9: 68]. Віднаходження сем, що утворюють значення різних мовних одиниць, які номінують концепт, дозволяє виявити їх повний набір, що утворює семантичний простір номінативного поля і, отже, відображає когнітивні ознаки досліджуваного концепту.

Когнітивна ознака (або когнітивна диференційна ознака) — це окрема ознака об'єкта, усвідомлена людиною і відображена у структурі відповідного концепту як окремий елемент його змісту [9: 128; 10: 59-62; 5: 112]. Когнітивні ознаки формують досліджуваний концепт як ментально-мовну одиницю.

Концепт «ГРОШІ» в українській мові репрезентують різні номінації як засіб матеріалізації мовної свідомості українців, демонструючи різну концептуалізацію поняття “гроші”, де **концептуалізація** — це процес утворення й формування концептів у свідомості [1], усвідомлення нової інформації, що веде до утворення концепту [6: 93-94].

Особливе місце серед мовних одиниць, що репрезентують процес концептуалізації певної області, займають паремії. Ці стійкі одиниці передають знання етносу про той чи той фрагмент дійсності та його відношення до нього й демонструють мовні способи репрезентації цих знань. Аналіз семантики паремійних одиниць, що концептуалізують поняття “гроші”, а саме: паремій із ключовим словом (лексичним компонентом) *гроші*, паремій, у лексико-семантичній структурі яких є найменування грошових одиниць і/або їхніх номіналів, а також паремій, у яких сема *'гроші'* представлена імпліцитно, — дозволив реконструювати паремійні смисли, закодовані в мовній свідомості українців.

Важливим етапом семантико-когнітивних досліджень є когнітивна інтерпретація цих смислів, тобто зведення паремійних смислів (семантичних ознак), які виявляються шляхом аналізу семантики мовних одиниць, до одного узагальненого смислу та формулювання відповідних **“тверджень про концепт”** — настанов свідомості, що формують у тій чи тій культурі зміст концепту [9: 202; 10: 59–62]. Здебільшого твердження репрезентують типові аксіоми поведінки, які мають переважно морально-дидактичний характер і розкривають сутність паремійних смислів, тобто дають доступ до когнітивної структури мовної свідомості.

Реконструкція паремійної зони концепту як польової структури передбачає опис виявлених когнітивних ознак, що об'єктивують певне когнітивне твердження. Отже, емпіричний матеріал індуктивним шляхом згруповано в 15 тверджень про концепт за схожістю висловлених у пареміях дидактичних сентенцій, які демонструють способи концептуалізації поняття “гроші” в ареалі української культури. Моделювання паремійного представлення концепту проведено за методикою групування паремій за ступенем вираження когнітивних ознак, об'єктивованих у тих чи тих смислах-твердженнях про концепт «ГРОШІ», що дозволило виділити ядро, ближню, дальню та крайню периферію паремійної зони. Чіткої межі між зонами не існує. Ієрархія паремійних ознак будується на підставі статистичного аналізу кількості паремій, які входять у ту чи ту зону паремійного поля концепту (див. рис.).

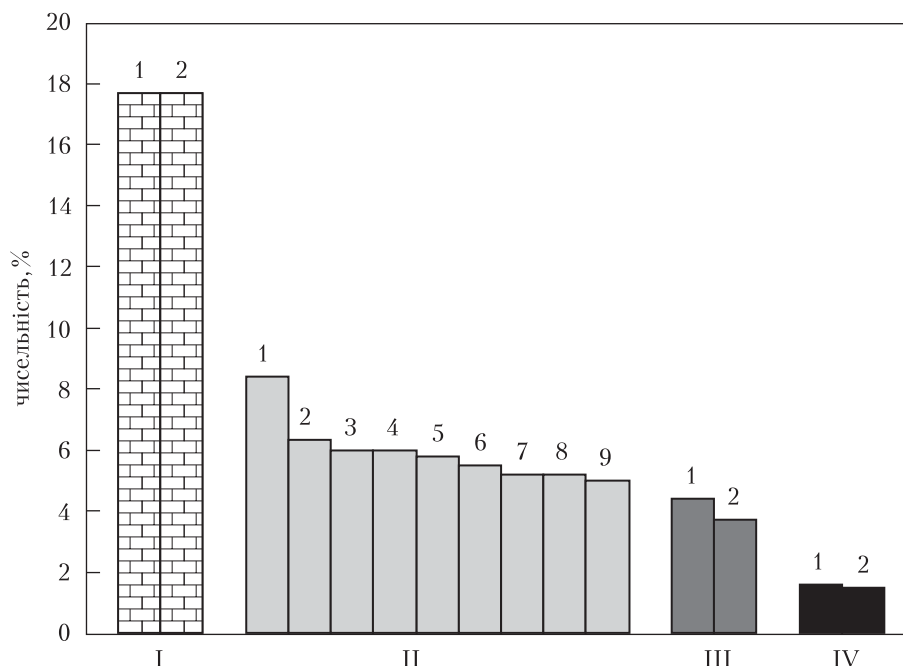

Рис. 1. Конфігурація паремійного поля в українській мові. Умовні позначення: I – ядро; II – ближня периферія; III – дальня периферія; IV – крайня периферія. 1, 2... – твердження у зоні паремійного поля.

I. До ядра українського паремійного поля (35,4 % загальної кількості українських паремій, які репрезентують поняття “гроші”) входять два твердження:

1. **Від самої людини залежить її добробут. Важка, наполеглива праця приносить винагороду** (17,7 %). Це твердження відбиває морально-ціннісні орієнтири українського етносу, що склалися впродовж тисячоліть його становлення і розвитку. Для української нації характерне позитивне ставлення до набутих важкою, чесною працею грошей (“важкі гроші”) та схвалення праці ремісників, оскільки, на думку українців, ремесла “годують”: *Без праці не будуть калачі* (ПП: 276); *В кого віл та коса, в того й грошей киса —...в кого ж немає вола, в того паністарочка гола* (УПП: 454); *Ремесло має золоте дно* (СНМ: 132); *У коваля що стук, то гривня* (СНМ: 134).

2. **Ставлення до грошей викриває людські якості** (17,7 %). Паремії, що ілюструють це когнітивне твердження, висвітлюють не лише особливості поведінки людини, але й психологію, ментальність усього українського етносу. До цієї категорії увійшли й прислів'я та приказки, у яких за допомогою властивості / номіналу грошей описується характер людини, наприклад: *На грош амуниції, на десять амбиції* (УПП: 77). Українські паремії описують такі позитивні людські якості:

• **доброчинність, некорисливість** (4,7 % від загальної кількості паремій цієї групи): *Бог нам дав, и людям вділяймо!*; *Хто дає, той и має* (УПП: 223). Проте існують також одиниці, які засвідчують інший погляд на доброчинність: *Чужих злиднів не наситиш* (УПП: 234);

• **розум, мудрість** (4,7 %). Одні паремії стверджують, що розум — запорука багатства, а інші констатують: розум не приносить матеріального благополуччя: *Мудра господиня, як є повна скриня* (ПП: 130); *Розуму багато, а грошей мало*; *Багато ума, та в кешені катма* (УПП: 108).

Стійкі вислови, що засуджують людські вади характеру, становлять 90,6 % від загальної кількості паремій, які ілюструють це твердження, що можна пояснити їхньою дидактичною сутністю. Для української ментальності характерна відсутність менторського надокучливого повчання, моралізаторства. Аналізовані одиниці з гумором та іронією висміюють такі негативні риси та вади людей, як:

• **марнотратство** (25,6 % від загальної кількості паремій цієї групи): *Гроші пішли до роскоші* (УПП: 479); *Латку на латці сажу, шаг за горілку держу* (УПП: 515); *Вітер гуде у кишенях* (ПП: 63);

• **лінощі** (20,2 %): *У лінивого слід по золотому* (УПП: 480); *У нехая торба лихая* (нехай — байдужий до роботи) (ПП: 301);

• **скупість** (18,4 %): *За копійку аж труситься* (СНМ: 35); *У людей шаг скаче, а в скупого руб плаче* (УПП: 230);

• **жадібність, захланність, корисливість** (14,6 %): *Великий кусок дере роток* (ПП: 316); *Продасть и викупить и гроші почитає* (УПП: 597); *Убогому мало що бракує, а захланному всего* (УПП: 108); *Від користі серце нам'яте* (СНМ: 35);

• **заздрощі** (4,6 %): *В чужих руках завше більший шматок*; *Бабина гривня всім людям дивна* (УПП: 236);

• **зрадництво / підступність** (1,8 %): *Москаль и Лях — оден шеляг* (УПП: 697);

• **брехливість** (1,8 %): *Стільки правди, як в шелягу сребра* (УПП: 319);

• **вередливість** (1,8 %): *Купив би село, та грошей голо/мало. — ...купив би к тому ище и другое, та не платив и за тоє* (УПП: 257);

• **зарозумілість** (1,8 %): *На грош амуниції, на десять амбиції* (УПП: 77); *Гуку-пуку за таляр, а чоботи за шостак* (УПП: 548).

II. Ближню периферію (53,4 %) становлять паремії, що підпадають під такі твердження:

1. **Гроші — могутня сила, яка править усім світом** (8,4 %). В українському паремійному фонді особливе місце посідають одиниці, у яких демонструється всемогутність грошей. Так, відомо, що за хабар (“*мастило*”) можна купити і суд, і чиновника, і правду: *Сіттю птиці, сребром людей ловлять* (ПП: 212); *Де гроші говорять, там правда мовчить* (СНМ: 146); *Золотий ключ кожний замок отворить* (СНМ: 66).

2. **Праця не допоможе вийти з бідності** (6,3 %). Паремії, які ілюструють це твердження, заперечують, що від людини, її праці залежить

її добробут (див. ядро): *Від роботи не будеш багатий, а будеш горбатий* (ПП: 276); *Три дні молотили — шеляг заробили* (УПП: 461); *Більше ремесла — більше і злиднів* (ПП: 247).

3. **Не варто позичати гроші** (6 %). В українському паремійному фонді позичання грошей та давання їх у борг оцінюється негативно: *Коли хоч приятеля позбутися, то му позич грошей* (УПП: 423); *Довжник весело бере, а смутно віддає* (УПП: 471); *Позичене не зidane. — ...все треба віддати* (УПП: 472).

4. **Матеріальне благополуччя оманливе; будь задоволений тим, що маєш** (6%). Паремії цієї групи нагадують про плинність, оманливість грошей/багатства: *Часом густо, а часом пусто* (ПП: 355); *Почав на золоті, а кінчив на болоті* (СНМ: 20); *Сьогодні з мішком, а завтра з торбинкою* (ПП: 78); а також паремії, які радять задовольнятися тим, що людина має: *Не той убогий, що мало має, а той, що багацько жадає* (УПП: 110).

До цієї категорії входять і паремії, які засвідчують **оптимізм** українців “немає злого, щоб на добре не вийшло”: *Що буде, то буде, а більш копи лиха не буде. — Більш копи лиха не буде! — ... хай з копу! — ...не буде, а рублем чорт ёго відбуде* (УПП: 252); *Дождусь и я тії години, що будуть по шелягу/по шагу дини* (УПП: 239) та їхній **песимізм** “від долі не втечеш”: *И шаг пропав, и дитина дурна* (УПП: 343) (песимізм з гумором); *Багацтво дочасне, а злидні довичні; Тоді він буде багатий, як пес — рогатий* (УПП: 104, 105).

5. **Гроші не такі могутні, у житті є речі важливіші за гроші** (5,8 %). Це твердження представлено пареміями, які дають уявлення про моральні якості українського народу, його соціальні настанови, духовні цінності. Для української ментальності характерно оцінювати значущість грошей нижче значущості таких речей, як (подається за зменшенням кількості паремій): воля, розум, батько, матір, родина, здоров’я, честь, час, братство, добре ім’я, добре слово, правда, щастя, доля, душа, домовленість: *Золота клітка солов’я не тишить* (ПП: 213); *За гроші не купиш ні батька, ні матері, ні родини* (УПП: 104); *Добре слово краще, ніж готові гроші; Найбільше багатство — здоров’я* (СНМ: 25, 31); *Бережи час, час за гроші не купиш* (ПП: 71); *Добре ім’я — найкраще багатство* (СНМ: 27); *Не май сто кіп, як сто другів. — ... рублів, але май сто друзів. — Не май и сто рублів, як одного друга; Уговор паче грошей* (УПП: 422, 473); *Розум за гроші не купиш* (СНМ: 13).

6. **Гроші (статки) або їхня відсутність випробовують людські стосунки** (5,5%). Для українського світогляду характерне чітке розмежування суспільства на два класи — багаті і бідні; із багатими всі хочуть “брататися”, а бідного всі уникають: *Брат братом, сват сватом — а гроші не рідня* (УПП: 433); *Збагатів Кіндрат — забув, де його брат* (СНМ: 143); *Побратався, копу видячи* (УПП: 422); *Без хліба і любов гине* (ПП: 309); *Як багатий, так «здоров був!», а як бідний — «бувай здоров!»* (СНМ: 143).

7. **Гроші і вірування: Бог допомагає бідним, а нечиста сила — багатим** (5,2 %). У цих твердженнях крізь призму християнського світобачення осмислюються загальнолюдські істини. Українській нації притаманна віра в те, що добробут людини залежить від Бога. Творець допомагає бідним, а нечиста сила — багатим, але потрібно і самому докласти зусиль для досягнення власного добробуту: *Голенький — ох, а за голеньким — Бог; Багатому и чорт гроші носить* (УПП: 103, 105); *За багачем и сам чорт з калачем* (СНМ: 143); *Дав Бог роток, дасть и кусок; Боже помози, а сам не лежи!* (УПП: 42); *Роби, небоже, то й Бог поможе* (ПП: 285). Засвідчено паремію, яка ілюструє віру українців у те, що для Бога всі єдині: *Що вбогий, що багатий — у Бога все рівно* (УПП: 42); і паремію, яка висловлює прагнення народу до справедливості: *Бог нерівно ділить: жде, щоб сами ділилися* (Там само). Попи сприймаються українським народом як практично відділена від Бога каста, відома своєю захланністю та поборами: *Як вродиця, без бариша не обходиця; и як вмре, то все піп дере* (УПП: 694).

8. **Не всі шляхи збагачення прийнятні: “легкі гроші” — спадок, придане, “брудні гроші” — крадіжка** (5,2 %). Етнокодекс моральних заповідей українського народу засуджує несправедливі шляхи набуття грошей та застерігає від зазіхань на чуже: *Дарований хліб скоро черствіє; Зароблена копійка краще краденого карбованця; Чужий кусочок дере роточок* (ПП: 279, 309, 317); *Нажите махом — піде прахом* (СНМ: 29); *Легко прийшло — легко пішло* (УПП: 461).

9. **Необхідно економно витратити гроші** (5 %). Паремії, що ілюструють це твердження, вчать бути ощадливим, запасливим, що є характерною рисою психології українського народу, а також берегти гроші “про чорний день / лиху годину”: *Осмак копи стереже; Хто не стоїть о гріш, той и шеляга не варт; Всякі гроші хороші, та бережи їх про чорний день, та про лиху годину* (УПП: 441, 442).

III. Дальня периферія (8,1 %) представлена такими твердженнями:

1. **Безгрошів’я одних людей змушує працювати** (60 % паремій цієї групи), **а інших штовхає на нерозважливі вчинки** (40 % паремій) — 4,4 %: *Як часто не доїси, то й святих продаси; Нестатки гонять з хатки* (СНМ: 59, 64); *Пустий мішок введе в грішок; Проголодаєшся — хліба дістати догадаєшся* (ПП: 145, 305).

2. **Наявність грошей — запорука добробуту, щастя** (3,7 %). Паремії, що входять до цього твердження, розглядають гроші як джерело, що забезпечує соціальний захист, добробут і благополуччя людини: *З золотом, як з вогнем, і тепло з ним, і небезпечно* (СНМ: 143); *Достаток чинить статок; Де густо, там не пусто; Тоді чоловік весело співає, як п’ятериком поганяє* (УПП: 101, 103).

IV. До крайньої периферії українського паремійного поля (3,1 %) належать два твердження:

1. **Гроші — лиха, руйнівна сила** (1,6 %). Це твердження розкриває негативне ставлення українців до грошей (як до їх значної кількості,

так і до безгрошів'я): *Срібло-золото тягне чоловіка в болото* (СНМ: 143); *Без грошей чоловік не хороший; И чорт багато грошей має, а в болоті сидить; Що з тих кубків, як повні сліз!; Гроші то и роблять біду на світі* (УПП: 102, 104). Як бачимо, здебільшого наш народ сприймає гроші як лиху, руйнівну силу, яка може занепасти людину.

2. **Задурно нічого не буває, за все треба платити (1,5 %)**. Паремії цієї групи показують таку рису національного характеру українців, як практичність, матеріальний розрахунок: *Минулася барма, що давали дарма; Ми без грошей нікому не граєм; Де не дав гроша, так не пхай носа; Спасибі в кишеню не кладуть* (УПП: 229, 467).

За результатом когнітивної інтерпретації паремійних смислів ми виділили 15 тверджень. У паремійному фонді української мови поняття “гроші” концептуалізується різними шляхами, подекуди складними опозиціями та взаємосуперечливими твердженнями. З одного боку, гроші — могутня сила, вони мають величезний вплив у суспільному житті, за них можна все купити, навіть людські стосунки; з другого — існує багато речей, які неможливо купити за гроші і які оцінюються як справжній скарб — воля, дружба, родина, здоров'я, кохання, честь тощо. В одних пареміях гроші розглядаються як інструмент для досягнення матеріального благополуччя, добробуту, а люди, які володіють грошима, вважаються розумними, дбайливими господарями. В інших пареміях гроші оцінюються, як лиха, руйнівна сила; багатії здебільшого здобувають гроші гріховним шляхом (культурологічно цінний компонент “гріховності” грошей, притаманний українській ментальності), вони ледарі, експлуатують бідних, підступні, лицемірні й зажерливі; тоді як бідні — працьовиті, мудрі та вміють перехитрувати багатія.

В українських прислів'ях і приказках стверджується, що існують різні шляхи отримання грошей: праведний — тяжка, чесна праця — “важкі гроші” (але існують і паремії, які говорять про те, що не завжди завдяки чесній праці людина досягає матеріального благополуччя, що подекуди штовхає її на нерозважливі вчинки) і неправедні шляхи — сподівання на спадок, придане — “легкі гроші” та крадіжка, хабар тощо — “брудні гроші”. Одні паремії схвалюють благодійність, інші стверджують, що “чужих злиднів не наситиш” та радять заощаджувати гроші.

Отже, можна зробити висновок, що в українських пареміях простежується характерна для української народної творчості (наївної картини світу) традиція проводити чіткий поділ: чорне / біле — позитив / негатив, тобто система ціннісних координат чітко розмежована +/- . Водночас помітне зміщення вектора + → - і навпаки - → + залежно від того, як здійснюється оцінка суспільного феномену грошей: матеріальна (прагматична) оцінка чи оцінка моральна. Так, матеріальний підхід дозволяє оцінити знаком “+”: а) будь-яке джерело походження грошей: “важкі”, “легкі”, “брудні” гроші; б) багатіїв, які володіють грошима / статками, отриманими

неправедним шляхом; в) те, що за гроші можна купити все: правосуддя, правду, кохання, дружбу та ін.

Проте, згідно з опрацьованим паремійним матеріалом, можна зробити висновок, що народна ментальність і психологія, яка склалася під впливом історичних, соціально-культурних, релігійних та ін. чинників, тяжіє до моральної оцінки як джерела надходження грошей, так і людей, які володіють великими грошима чи не мають грошей. Так, зі знаком “+” в українських пареміях оцінюються: а) гроші, набуті чесною, наполегливою працею (“важкі гроші”); б) працююча, але бідна людина, якій важка праця не допомагає вийти з бідності; в) благодійність; г) мудрість; д) ощадливість тощо. Зі знаком “-”: а) гроші, які “впали з неба”, наприклад придане, спадок (“легкі гроші”); б) гроші, які дісталися неправедним шляхом, наприклад крадіжка, обман (“брудні гроші”); в) марнотратство; г) скупість; д) жадібність; е) корисливість тощо. Народна психологія чітко розрізняє багатство матеріальне — гроші, статки — і багатство моральне, тобто духовні цінності етносу — родина, воля, честь, кохання та інші, які здебільшого оцінюються вище за матеріальне багатство.

Людина оволодіває моделями поведінки завдяки досвіду, характерному для того контексту, у якому вона живе. Значна частина українських паремій походить із народної творчості, тому останні зберігають свій неповторний колорит, відображають багатовіковий досвід стосунків між людьми, що містить моральні орієнтири. Для українців високі моральні якості людини мають величезне значення, тому вони, показуючи її ставлення до грошей або переносючи властивості грошей (їхнього номіналу) на людські якості (антропоцентрична характеристика), учать не бути марнотратним, лінивим, скупим, корисливим тощо.

Отже, концепт «ГРОШІ» в українському паремійному фонді формує ціннісну картину світу, оскільки оцінює дії, певні якості людей та прояви особистості за морально-етичними та естетичними нормами, усталеними в народі. Загалом поняття “гроші” в українській ментальності оцінюється позитивно і доволі практично.

Перспектива подальших семантико-когнітивних досліджень полягає в дослідженні паремійного представлення концепту «ГРОШІ (MONEY)» в англійській мові та зіставлення польових структур паремійної зони концепту в українській і англійській лінгвокультурах, що дозволить реконструювати когнітивну свідомість двох етносів на певному етапі розвитку.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ МОВНОГО МАТЕРІАЛУ

ПШ — Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського; Упоряд. М. М. Пазяк; Відп. ред. С.В. Мишанич. — К.: Наук. думка, 1989. — 480 с. — (Українська народна творчість).

СНМ — Скарбниця народної мудрості / Упоряд. Т. М. Панасенко. — Харків: Фоліо, 2009. — 286 с. — (Перлини української культури).

УІІІ –Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О.В. Марковича та інших; Уклад М. Номис; Упорядкування, примітки та вступна стаття М.М. Пазяка – К.: Либідь, 1993. – 768 с.

1. *Болдырев Н. Н.* Концептуальное пространство когнитивной лингвистики / Николай Николаевич Болдырев // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1. – С. 18–36.
2. *Голубовська І. О.* Етноспецифічні константи мовної свідомості: Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.15 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 38 с.
3. *Городецька О. В.* Національно-марковані концепти в британській мовній картині світу ХХ століття: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04. – К., 2003. – 21 с.
4. *Жайворонок Н.В.* Українська етнолінгвістика: Нариси: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
5. *Карасик В. И.* Языковой круг: личность, концепты, дискурс / Владимир Ильич Карасик. – М., 2004. – 290 с.
6. Краткий словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 248 с.
7. *Майоренко И. А.* Концептуализация понятия «деньги» в лексической системе и фонде устойчивых единиц русского, английского и французского языков: Дис. ...канд. филол. наук: 10.02.19. – Краснодар, 2005. – 258 с.
8. *Палутина О.Г.* К проблеме изучения архитектоники концепта (на примере концепта земля в русской концептосфере) / О. Г. Палутина // III Международные Бодуэновские чтения: И.А.Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания (Казань, 23–25 мая 2006 г.): Труды и материалы: В 2 тт. / Казан. гос. ун-т; под общ. ред. К.Р. Галиуллина, Г.А. Николаева. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2006. – Т. 2. – С. 16–18.
9. *Попова З. Д., Стернин И. А.* Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314, [6] с.
10. *Стернин И.А.* Методика исследования структуры концепта / И.А.Стернин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание. – Воронеж, 2001. – 182 с.
11. *Штешина Е. Г.* Концепты богатство и бедность в молодежном языковом сознании русских и англичан: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – Саратов, 2008. – 267 с.

Halyna Malynov's'ka (Lviv)

FIELD STRUCTURE OF THE PAROEMIA ZONE OF THE CONCEPT “MONEY”
IN THE UKRAINIAN LINGUACULTURE IN THE WORLD MAP

The ways of the concept MONEY verbalization in the paroemia fund of Ukrainian language have been considered in the article. The cognitive attributes of paroemia representations of the concept MONEY have been revealed. By means of cognitive interpretation of the proper cognitive attributes, the main ideas – statements on the concept have been formulated. The structure of paroemia fields of the concept MONEY in the Ukrainian linguaculture has been presented

Key words: paroemia zone of the concept, cognitive interpretation, cognitive attribute, statement, structure of paroemia field of the concept, ethically valuable conceptualization.

УДК 81'375.45

Григорій Халимоненко (м. Київ)

ПОХОДЖЕННЯ СЛОВА ЧУМАК

Запропоновано етимологію укр. чумак — це тюрк. çıtaq / çıtuqaq "той, що занурюється; пірнальник" від тюркського дієслова çıttaq "пірнати, занурюватися". У процесі адаптації тюркізма чумак могла відбутися контамінація слів чумак та тумак / тума < тюрк. tutaq / tuta "людина-метис".

Ключові слова: епонім, власна назва, епонімічні терміни, термінологія.

Єутність інституту чумацтва в українських істориків завжди викликала велике зацікавлення, що й стимулювало досить активне й плідне дослідження цього стічно-соціального руху, особливо у ХІХ ст. Неодноразово на з'їздах сходознавців порушували й питання походження терміна **чумак**, але завжди воно відлунювало тим самим висновком: «етимологію слова визначити важко, але ясно, що то орієнталізм». Одначе скрупульозного дослідження етимології слова з боку науковців тюркського світу не було з однієї причини: і саме слово, й поняття, означуване ним, для тюрків було чуже десь за межами їхнього світу. Це й справді так, чумацтво — явище, можна сказати, винятково українське, як і козаччина та гайдамацький рух. Усі ці три етнічно-соціальні рухи зароджувалися в тюркському суспільстві, де хутко й згасали, і лише в Україні набрали потуги на міцному економічному й політичному підґрунті. Етимологізувати слово **чумак** на ґрунті слов'янських мов не вдається. Небагато матеріалу віднайде дослідник, удавшись й до тюркських мов, але ж у подібному стані опинилися були науковці, коли заходилися пояснювати походження слова **козак**.

Отже, яку джерельну базу має у своєму розпорядженні тюрколог, щоб поставити крапку на проблемі походження терміна **чумак**? По-перше, його структура дозволяє змодельовати тюркський етнізм — це çıtuqaq. де **çım** — корінь, а **-yaq-** — суфікс, той самий, що й у сло-

ві qazyaq > укр. козак. Те, що у пізнішій формі çumaq, як і в qazaq, увулярний **-у-** зник, свідчить: тюрк, çumaq в українську мову було запозичене не раніше XIII ст., принаймні у словнику половицької мови XIII ст. "Codex Cumanicus" слово cossaq „козак чатовий, охоронець“ засвідчується вже без приголосного **-у-**.

Тюркський мовний матеріал дозволяє віднайти дієслово, семантичне значення якого більш чи менш точно дозволяє реконструювати тюркський іменник, що його можна зіставити з укр. **чумак** „візник і торговець, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу“ [1 XI: 382] — це **çomtaq**, засвідчене вже в пам'ятках XII ст. мовах тюркських народів Сибіру, Далекого Сходу, а також кримсько-татарській, караїмській та турецькій мовах з тим самим значенням: „занурюватися, пірнати, плавати“, також пор. çomaq „занурення“; çomuç, çomuç „ківш, ополоник“ > рос. „чумычка“; çomuq > çomıq „пташка чомга (очевидно, пірнає у воду, щоб знайти поживу)“ [2: 153; 3: 345; 4: 631; 5: 2031]. Слово знайшло відображення в українських пам'ятках як гідронім — йдеться про назву річки Чумгак / Чугмак, притоку Оржиці: ще одне красномовне свідчення на користь «водного» походження слова чумак. А в документі 1888 р., що його опублікував Д. Яворницький, засвідчується тюркський (ногайський) антропонім **Чумак**: «Джамбуїлуцького народа авула Акыр Хаджи Чюмак называемого татарина» [6: 25].

Отже, укр. **чумак** < тюрк, **çomaq** „пірнальник: той, що занурюється (у воду)» < çom- „занурюватися, пірнати“ + афікс **-aq** < **-yaq**. У наведеному вище (СУМ) визначенні українського терміна *чумак* наголос робиться на значеннях «візник і торговець», насправді ж нівелюється важлива ланка процесу добування солі та вилову риби, невід'ємного від занурювання та пірнання у море чи річку. Очевидно, діяла певна корпорація людей, які добували сіль, ловили рибу, серед них могли бути й українці, наприклад, з колишніх невід'ємників чи так звані *туми* «особи, в котрих один з батьків турок чи татарин, а другий українець» [7 IV: 294]. Наледве чи українські чумаки не брали участі в таких процесах. У зв'язку з цим доцільно порушити ще й таку проблему: наскільки безпечна була робота чумака, коли потрібно було перейти чималі терени (недарма ж Чумацький Шлях!), де кочували, вдаючись до здобишництва, грабунку, а вряди-годи й убивства представники етносів, що лишилися в українським степу з доби Золотої Орди. Певна річ, якимось чином чумаки мали пільгові умови для безпечного пересування, мабуть, котрась частина з них володіла тюркською мовою, отже, було розуміння взаємної вигоди. У зв'язку з цим необхідно звернутися до етимології слова **тумак/тума**. У своєму «Літописі» Самійло Величко описує епізод визволення з татарської неволі семи тисяч українців: «...а до християн, яких було чоловічої й жіночої статі сім тисяч, випробовуючи, сам Сірко сказав таке слово: «Хто хочете, ідіть з нами на Русь, а хто не хоче, вертайтеся до Криму». Коли християни й **туми** з християн, що народились у Криму, почули

це, то дехто з них, а саме три тисячі, зволили краще повернутися до Криму... [Сірко] запитав їх, чого б то вони квапилися до Криму? Вони відповіли, що мають уже в Криму свої осідлиська й господарства і через це краще там бажають жити, ніж у Русі, нічого свого не маючи [8: 191]. Виникає питання: а чи не оті **туми**, працюючи на соляних промислах, ставали чумакам у нагоді як постачальники солі й тараньки, та, що особливо важливо, були основною ланкою у взаєминах з мусульманським населенням Криму, коли йшлося про безпеку пересування. Врешті не можна заперечувати й факту, бодай часткового, формування чумацьких ватаг з цього двомовного контингенту.

Слово **тума** і **тумак** відоме й за межами України, та саме в українській мові йому притаманна варіативність форм і значень: **тума** «помісь порідної вівці з простою»: «особа, в котрої один з батьків турок чи татарин, а другий — українець [7 IV: 294]: **тум** “так говорять про домашніх тварин покращеної породи: се не простий, а тум — тобто кращої породи” [9: 358]; **тумак** “помісь зайця сірого (русака) та зайця-біляка”; **тума** “похмура, мовчазна людина” [1 X: 316]; діал. (Прилуччина) **товмак** “недорозвинена людина”; рос. (півд.) **тума** «метис, помісь з татариним», (донськ.) **тума** «не корінний козак; прибула метис»; **тумак** «так у Забайкаллі з кпином говорять про мешканців Нерчинська»; «телепень» [10 IV: 119]; кабард. **tume** „нечистокровний, помісь“ [11: 50].

Зіставмо ці факти з тюркською лексикою, пор. каз. **tuma** „родич“; **tumuş** “кінь, що народився від казахської кобили та аргмака”; крм. чаг. (ст.-узб.) **тоума** «дитя», «дитина раба, кріпака», «раб» (вживається, щоб уникнути образливого слова кул «раб»: тат. **tuma** “нащадок”, “приплід”, тат. діал. **tumaq** «байстрюк», «самосійна культурна рослина», туркм. **doyma** “син, хлопчик”; караїм, **tuw** „недоношена дитина“; куманд. (Сибір) **tumya** „молодший брат чи сестра“; крм. **doyma** „притаманне від народження“ < **toumaq/towmaq** “народжувати”, “народжуватися” [12: 47].

Отже, досить чимала кількість двомовного населення Криму й теренів, тимчасово підвладних Туреччині й Ханату, т. зв. **туми/тумак**, очевидно, мали тісні контакти з чумаками, і в певному середовищі термін чумак міг сприйматися вже не тільки зі своїм прямим значенням “людина, що пов’язана з процесом видобутку солі”, а й “особа-метис, що поєднана з корпорацією українців, які довозять з Криму сіль, рибу тощо”. У цьому разі варто навести приклади, коли тюрк, **çommaq** «занурюватися, пірнати, плавати» в декотрих тюркських мовах чи діалектах відповідають форми з початковим **t-/d-**: сх.-тюрк. **tummaq** “спускатися річкою”; тур. діал. **dummaq** “занурюватися у воду; тонуть” [13: 294]. Отже, взаємозамінність тюрк. **ç > t**, а **t > ç** спорадично притаманна тюркським мовам. Не зайве буде звернути увагу ще й на загадкове д.-тюрк. **çomaq** «мусульманин (у вустах іновірців» [2: 153], яке дуже нагадує ситуацію в міжетнічних взаєминах українців та мусульманського населення Кримського ханства.

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови. — К., 1966.
2. Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 2.
3. Грінченко Б. Словарь української мови. — К., 1958. — Т. 4.
4. Джидалаев Н.С. Тюркизмы в дагестанских языках. — М, 1990.
5. Древнетюркский словарь. — Л., 1969.
6. Караимско-русско-польский словарь. — М., 1974.
7. Крымскотатарско-русский словарь. — Тернополь, 1994.
8. Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий. — СПб., 1905. — Т. 3.
9. Севортян Е. Этимологический словарь тюркских языков. — М., 1980.
10. Словник української мови: В 11 тт. — К., 1970 — 1980.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. 1973. — Т. 4. —VI.
12. Халимоненко Г. Тюркізми у професійно-виробничій лексиці української мови. — К., 1995.
13. Эварницкий Д. Сборник материалов для истории запорожских Козаков. — СПб., 1888.

Khalymonenko Hryhoryi (Kyiv)

ORIGIN OF THE CHUMAK WORD

The word chumak on the base of turkish languages have been considered.

Key words: chumak, Turkish languages.

УДК 811.161.2

Кирило Булаховський (м. Одеса)

СТАН І ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ УКРАЇНОМОВНОЇ ЛОКАЛІЗАЦІЇ КОМП'ЮТЕРНИХ ПРОГРАМ

У роботі розглянуто стан і проблеми розвитку українізації комп'ютерних програм на тлі формування в Україні інформаційного суспільства. У статті увагу акцентовано на трьох проблемних питаннях: творення україномовної ІТ-термінології, створення якісної локалізації українською мовою, українізація операційних систем.

Ключові слова: *українізація, комп'ютерна програма, інформаційне суспільство, ІТ-термінологія, локалізація, операційна система.*

Наразі у світі інтенсивно відбувається глобальний та інтернаціональний процес формування *інформаційних суспільств*, що, безумовно, стосується й України: «З кожним днем активніше розвиваються сучасні інформаційні технології і в Україні. ... цивілізація на межі тисячоліть вступила в еру інформації... Інформація стає вирішальним чинником у багатьох галузях народного господарства. Саме вона є продуктом наукової і дослідницької діяльності...» [3: 6]. Формування сучасного інформаційного суспільства передбачає розвиток інформаційних технологій (ІТ), зокрема комп'ютерних. Без розвитку ІТ немислимий економічний поступ країни. Як зазначає З.В. Партико [5: 11], найрозвиненіші країни отримують понад половину валового національного прибутку саме за рахунок продажу інформації. Перед нами стоїть завдання не лише сприяння розвитку інформаційних технологій в Україні, а й завдання адаптації цього глобального, інтернаціонального явища до українського національно-культурного простору. Одним з найголовніших компонентів такої адаптації є *українізація¹ текстових інтерфейсів комп'ютерних програм*. Але на цьому шляху існують певні проблеми,

---

¹ У статті поняття «українізація» і «локалізація» рівнозначні.

що стосуються *впровадження і функціонування української мови* у відповідній сфері.

Мета дослідження — розкрити в цілому суть цих проблем, показати їхні екстралінгвальні та інтралінгвальні причини, і можливі шляхи розв'язання.

Українізація текстових інтерфейсів межує з комплексом таких проблем і невирішених питань, як творення, уніфікація і стандартизація україномовної ІТ-термінології, проблеми здійснення якісної локалізації, питання українізації стратегічного софту² (маються на увазі передусім операційні системи родини Windows і некомерційний проєкт Linux). Дослідження і розв'язання вказаних проблем і питань є принципово актуальним для українського мовознавства (термінографії, теорії перекладу), формування україномовного ІТ-ринку, функціонування української мови як державної і розвитку всієї держави.

Несформованість україномовної ІТ-термінології проявляє себе у відсутності в Україні *єдиного глосарія комп'ютерних термінів*. Саме це є одним із чинників, що гальмує розвиток вітчизняних високих ІТ і стає перешкодою до реалізації повною мірою ознак поліфункціональності українською мовою. Через відсутність єдиного глосарія, який містив би закріплені та уніфіковані терміни, програмісти-перекладачі часто обирають лексему на свій розсуд чи смак. Наприклад, у деяких локалізаціях текстових інтерфейсів програм англomовний термін *network* у значенні «комп'ютерна мережа» передають словом *тенета*, що є мисливським поняттям для позначення сітки для ловлення тварин, а також вживається у переносному значенні (див. [2: 1238]). Пункт *apply* у команді діалогового вікна, що з'являється в алгоритмічному порядку для підтвердження (прийняття) внесених змін, перекладають як *вжити*, замість правильних *застосувати, прийняти*. Слово **ВЖИТИ** має відмінні семантичні відтінки: вживають слово, зворот, їжу, тютюн (див. [2: 1288]). Нерідко під впливом мови програми перекладач вживає русизми: *видалити, відміна, загрузка* — кальку російських *удалить, отмена, загрузка*; чи перенасичує текстовий інтерфейс англiцизмами. Англійська мова — базова мова програмного забезпечення в усьому світі. Багато термінів-англiцизмів стали міжнародними: *CD-ROM, display, file, Internet, on-line, offline* та ін. Натомість у вживанні деяких немає потреби, бо є українські відповідники: *браузер (browser) — переглядач; інсталяція (installation) — установка, встановлення; менеджер (manager) — майстер* тощо. Попри те, що в Україні немає єдиного глосарія ІТ-термінів, наявні спеціалізовані (переважно перекладні з англійської чи російської мов) словники з інформатики, кібернетики, програмування та Інтернет-комунікацій, що здебільшого тлумачать терміни або подають їх україномовні екви-

---

² *Софт* є скороченим словом від англійського *software* — «програмне забезпечення». Термін *софт* активно вживається користувачами комп'ютерів, програмістами та в сучасній літературі.

валенти й не призначені спеціально для локалізації програм. Приміром, у «Російсько-українському словнику з інформатики та обчислювальної техніки», укладачами якого є В.Я. Карачун, Г.Г. Гульчук та ін. [8], подано понад 30 тис. термінів з розділів інформатики, кібернетики, обчислювальної техніки і програмування. Крім того, тут уміщено український покажчик, за яким українському термінові можна знайти російський еквівалент. Стосовно лексичного складу словника з анотації можна зазначити таке: «До словника входять слова-терміни і складені терміни, які являють собою сполучення двох, а інколи і більше слів. На всіх термінах поставлено наголос. Дається граматична характеристика слів. З масиву українських термінів вилучено мовні покручі та кальковані або транслітеровані російські терміни, повернено багато суто українських репресованих термінів» [8: 4]. Повернення суто українських термінів, які з відомих ідеологічних причин були вилучені радянською лінгвістикою, є однією з позитивних рис словника. Скажімо, замість *алгебраїчний* подано *алгебричний*. Словник, предусім, покликаний допомогти у викладанні інформатики українською мовою і адресований учням старших класів, студентам, аспірантам і науковцям. В Україні також виходять англо-українські словники комп'ютерних термінів. Наприклад, «Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування» Е.М. Пройдакова, Л.А. Теплицького [6], що створено за підтримки компанії «Майкрософт Україна». Словник містить понад 11 700 термінів, які «...використовують у сегментах комп'ютерної техніки, програмування, обчислювальних мереж, а також основних прикладних сферах. Видання призначене для спеціалістів у галузі обчислювальної техніки, а також для широкого кола читачів...» [6: 2]. Ці та інші словники мають низку різноманітних хиб і презентують лише невеликий відсоток світової ІТ-термінології. Якщо, для прикладу, взяти англomовний термін *access*, то його усталено передають словом *доступ*, проте є багато терміносполук зі словом *access*: *access certification*, *access code*, *access control*, *access list*, *access number*, *access path*, *access period*, *access permission*, *access provider*, *access restriction*, *access rights*, *access server*, *access terminal*, *access time*, *access violation*, що також потребують адекватного відтворення українською мовою. Неякісними окремі словники є також через те, що їх створено на основі російських видань (навіть англо-українські). Російська мова часто виступала і виступає посередником між англійською й українською мовою у царині термінографії. Подібної практики варто уникати, адже перед фахівцями стоїть завдання створення українських словників на первинній основі. Творення спеціалізованих словників має відбуватися за допомогою калькування англomовних термінів (*desktop* — *стілниця*), шляхом прямих (не опосередкованих) запозичень (*cookies* — *кукі*) або пошуком питомих слів в українській мові. Інноваційним для України став вихід словника термінів офіційно українізованих продуктів компанії «Майкрософт» [1]. Проте у його глосарії, на нашу думку, є

суперечливі пропозиції. Незрозуміло, для чого вже усталене словосполучення *електронна пошта* змінювати на *e-пошта*, калькуючи англійське *e-mail*. Термін *веб-сайт* пропоновано замінити на *веб-вузол*. Слова **веб** і **сайт** вже стали інтернаціональними термінами, тому немає потреби їх замінювати.

Динамічність ІТ-термінології, що з розвитком високих технологій постійно зазнає якісних і кількісних змін, не дозволяє виданням у вигляді книжок вчасно і повною мірою фіксувати ІТ-терміни. Книжкові видання потребують багато часу на публікацію, їм потрібні також папір і відповідне фінансування, а при виявленні описок і появи нових термінів — перевидання. Тому важливо створювати не лише словники у вигляді книжок, а й словники у формі електронних баз даних. У будь-який час через всесвітню мережу Інтернет у режимі on-line до таких баз повинні мати безкоштовний доступ усі бажаючі. Електронні бази даних дозволяють корегувати попередні лексеми, додавати нові швидко й за мінімальних витрат.

За останні десятиліття в українському Інтернет-просторі з'явилися ресурси, що являють собою електронні словникові бази української мови. З-поміж них можна навести такі показові приклади, як: <http://dict.linux.org.ua/>, <http://slovnyk.net/>, <http://slovnyk.org/>, <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>. Портал <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/> містить лексичний фонд, що дозволяє користувачеві сайту у вигляді парадигми побачити форми того чи того слова української мови, що є важливим, бо перекладачі часто припускаються не лише лексичних, а й помилок морфологічного характеру. Часто трапляються помилки, пов'язані з плутанням флексій іменників чоловічого роду II відміни однини: *твердого диску(?)* замість правильного *твердого диска!*

Для успішного опрацювання національної ІТ-термінології надзвичайно важливою є не тільки лексикографічна робота, а й ретельний науковий аналіз українізованих текстових інтерфейсів мовознавцями і технічними спеціалістами. Результатом аналізу мають стати практичні рекомендації і пропозиції. На сьогодні тема україномовної локалізації програмного забезпечення не представлена розгорнуто в науковій літературі. Наявні Публікації, що стосуються аналізу україномовного середовища продуктів торгової марки *Microsoft* [7], зарубіжного досвіду національної локалізації, деяких термінологічних проблем, вийшли переважно у Віснику Національного університету «Львівська політехніка» у серії «Проблеми української термінології». Натомість ґрунтовному аналізу повинні підлягати не лише згаданий комерційний продукт, а й безліч прикладних програм, широко поширених в Україні серед корпоративних і приватних користувачів. Ідеться про текстові та графічні редактори, антивіруси, веб-переглядачі, майстри завантажень тощо. Проблемам українізації певною мірою приділяють увагу вчені Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка.

Більша частина українізованих програм є неякісними не лише через відсутність усталеної термінології. В Україні локалізацію здійснюють, в основному, не фахівці, а програмісти-аматори, що виступають ентузіастами. Рівень компетенції таких перекладачів-аматорів переважно низький, адже від спеціаліста з локалізації вимагається знання рідної мови, первинної мови програми, комп'ютерної термінології, технічних нюансів тощо [4]. Часто локалізацію здійснюють не з англійської мови, а з вторинної, тобто російської. Такий переклад спотворює зміст коду. Виконані аматорами переклади також не закріплені юридично, тому є неофіційними і порушують авторські права. Те, що за переклад беруться програмісти-ентузіасти, а українізацію розробники і власники комерційного програмного забезпечення виконують зрідка і неохоче, свідчить про недостатню увагу держави і суспільства до згаданої проблеми.

Операційні системи родини Windows торгової марки Microsoft та некомерційний проект Linux є стратегічними програмними продуктами як для світу, так і для України. Ці продукти масово використовують у державних установах, освіті, наукових закладах, банківській і підприємницькій сферах, а також серед приватних користувачів. Тому принциповим є питання їх українізації. В Україні ці продукти поширені переважно російською і англійською мовами. Компанія «Майкрософт» тривалий час відмовлялася українізувати свої вироби через економічну недоцільність, зумовлену поширеністю в Україні піратства і великим попитом на російськомовні версії [10]. Лише за останні роки вийшли повноцінні україномовні версії Windows Vista й Windows 7. Оскільки продукти «Майкрософт» є досить дорогими для пересічних громадян, необхідно приділити значну увагу розвитку та українізації некомерційної операційної системи Linux. Ця операційна система має відкриті код і ліцензію, що дозволяє її вільно розповсюджувати, а також пристосовувати для власних потреб. Незважаючи на свою економічну вигідність, Linux в Україні залишається без належної уваги; українізацією цього продукту переймаються лише поодинокі особи [9].

Утвердження української мови у сфері високих технологій є проблемним питанням, для вирішення якого потрібні: лобювання державою україномовного софту (насамперед некомерційного), зусилля розробників програмного забезпечення, приватних і корпоративних користувачів, політехнічних установ, мовознавців. Важливо також створити бюлетень чи видання іншого жанру, яке було б присвячене саме питанням української локалізації і носило б теоретичний та практичний характер. Така спільна праця потрібна для того, щоб українська мова текстових інтерфейсів програмних виробів була якісною і нормативною, тим паче зараз є тенденція до часткового витіснення книжок: «Сфера використання комп'ютера зростає, стає органічною частиною нашого життя. І головне, що тепер діти переважно менше читають, а більше працюють з комп'ютером. Тому від якості продукції залежить, яким виросте нове покоління» [11].

Громадяни України — як дорослі, так і діти — мають користуватися добірним українським перекладом.

1. Англійсько-український глосарій виробів Microsoft: громадська редакція / [гол. ред. Б. Рицар]. — Львів: ЕКОінформ, 2006. — 208 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. — К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. — 1440 с.
3. Комп'ютерна злочинність: навч. посібник / [Біленчук П.Д., Романюк Б.В., Цимбальюк В.С. та ін.]. — К.: Атіка, 2002. — 240 с.
4. *Лагода С.* Десять кроків до професійної українізації програм // [URL]: http://www.bestloads.ho.com.ua/art_10_steps_for_localizing_programs.htm
5. *Партико З.В.* Прикладна і комп'ютерна лінгвістика: Вступ до спеціальності: навч. посібник / Партико З.В. — Львів: Афіша, 2008. — 224 с.
6. *Пройдаков Е.М.* Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування / Е. М. Пройдаков, Л. А. Теплицький. — вид. 1. — К.: Видавничий дім «СофтПрес», 2005. — 552 с.
7. *Рицар Б.* Мова та термінологія зукраїнізованих програмних продуктів фірми Майкрософт / Богдан Рицар, Роман Мисак // Вісник Нац. ун-ту «Львів. політ.». — 2003. — № 490. — С. 17-24.
8. Російсько-український словник з інформатики та обчислювальної техніки / [ред. І.А. Черненко]. — К.: Рось, 1994. — 362 с.
9. Український комп'ютер: сучасний стан і перспективи // [URL]: <http://goohoo.lviv.name/?p=111>
10. Український Windows буде презентовано на виставці EnterEX у Києві // [URL]: <http://observer.sd.org.ua/news.php?id=386>
11. Якою буде мова в комп'ютері, такою і розмовлятиме наша молодь // [URL]: http://lp.edu.ua/tc.terminology/TK_sem_WinUA.htm

Kyrylo Bulakhovskiy (Odesa)

STATE AND PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF UKRAINIAN-LANGUAGE LOCALIZATION OF THE COMPUTER PROGRAMS

In this work the state and problems of development of Ukrainization of the computer programs are investigated against the background forming of information society in Ukraine. In the article attention is accented on three basic problem questions: creation of Ukrainian-language IT-terminology, creation of high-quality localization in Ukrainian, Ukrainization of the operating systems.

Key words: Ukrainization, computer program, information society, IT-terminology, localization, operating system.

УДК 047.31+811.161.2

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ СИМПОЗИУМ, ПРИСВЯЧЕНИЙ 10-РІЧЧЮ УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ В КЛУЗЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМ. БАБЕША-БОЛЯІ (Клуж-Напока, березень 2010 р.)

1 жовтня 1999 р. сталася надзвичайно важлива подія як для Румунії, так і України: у Клужькому університеті ім. Бабеша-Боляї було відкрито українське відділення. За словами С. М. Лучканина, заснування відділення відбулося за сприяння ректорату вищеназваного університету та завдяки титанічним зусиллям заслуженого професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка, почесного доктора Клужького університету Станіслава Володимировича Семчинського (1931 – 1999) [див.: *Лучканин С.М.* Українські студії в університеті імені Бабеша-Боляї міста Клуж-Напока (Румунія) // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства / За заг. ред. проф. П.П. Кононенка. – К., 2005. – Т. VI. – С. 428 – 429]. Улітку 1999 р., під час візиту Президента Румунії Еміла Константінеску до Києва, «було підписано Протокол про заснування українського відділення в Клужькому й Сучавському університетах» [див.: *Семенюк І.* Вступ // Сучасна українська культура: традиції і нові парадигми відновлення та розвитку: Матеріали Міжнародного наукового симпозиуму (Клуж-Напока, 18–19 жовтня 2007 р.) / Упорядн. Ю. Барталіш-Бан, М. Кондор. – Сіуї, 2010. – С. 12]. Відомо також, що поява українських студій пов'язана з діяльністю Культурного товариства «Румунія – Україна», яке очолює професор Онуфріє Вінцелер, і особливо із зусиллями Івана Семенюка – доктора філософії, доцента, віце-президента названого товариства, який зробив багато для того, щоб забезпечити функціонування відділення української мови й літератури.

© Ю. БАРТАЛІШ-БАН, М. КОНДОР, І. СЕМЕНЮК, 2010

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2010, № 4

Тепер українське відділення функціонує в межах філологічного факультету Клузького університету. Воно, як і українські відділення в Бухарестському та Сучавському університетах, сприяє збереженню української мови й культури в Румунії. Випускники отримують дипломи, у яких зазначена спеціальність «українська мова і література».

Нагадаємо, що кафедра слов'янської філології Клузького університету протягом останнього часу організувала декілька наукових форумів, присвячених проблемам славістики, зокрема україністики, про що свідчать і наукові збірники, останній з яких вийшов у світ під назвою **«Сучасна українська культура: традиції і нові парадигми відновлення та розвитку: Матеріали Міжнародного наукового симпозіуму (Клуж-Напока, 18–19 жовтня 2007 р.)»** — Cluj, 2010.

Міжнародний науковий симпозіум **«Українська мова і література. 10 років на філологічному факультеті Клузького університету ім. Бабеша-Боляї»** відбувся 26 – 28 березня 2010 року. У ньому взяли участь представники Клуж-Напоки, Бухареста, Києва, Москви, Чернівців і Ужгорода. Симпозіум відбувся завдяки зусиллям кафедри слов'янської філології Клузького університету, Союзу українців Румунії, Культурного товариства «Румунія– Україна» й Клузької філії Асоціації славистів Румунії.

Учасників форуму привітали: **Ніколає Бокшан**, професор, проректор Клузького університету; **Санда Місіріанцу**, лектор, доктор філології, канцлер філологічного факультету Клузького університету; **Степан Бучута**, депутат парламенту, голова Союзу українців Румунії; **Каталін Балаж**, лектор, доктор філології, завідувач кафедри слов'янської філології Клузького університету.

На симпозіумі порушено широке коло проблем, які здебільшого стосуються української мови та літератури. Велике зацікавлення викликала доповідь **«Українські філологічні дослідження в Клужі» Маріуса Ороса й Івана Гербіла** (Клуж-Напока). У ній, зокрема, відзначається, що перші важливі дослідження з українського мовознавства на кафедрі слов'янської філології Клузького університету ім. Бабеша-Боляї сягають 30-х рр. ХХ ст. й пов'язані з іменем академіка Еміла Петровича — найвидатнішого представника клузької славістики, якому належать найважливіші дослідження з ономастики, діалектології та історії української мови. Доповідачі згадали також про славіста й романіста І. Петруца (автора монографії **«Fonetica graiului hutul din Valea Sucevei»**, 1957 — *«Фонетика гуцульської говірки долини Сучави»*), ономастів Є. Янічека, Ж. Бодзея, Ш. Вішована; діалектолога І. Гербіла та ін.

Сергій Лучканин (Київ) у доповіді **«Загальномовознавчі теорії в історії румунської та української лінгвістики»** звернув увагу на першу рукописну граматику румунської мови — *«Gramatica românească»* («Румунська граматика») *Дімітріє Брашов'яну*, написану в місті Брашові в період 1755–1757 рр. значною мірою за зразком «Граматики слов'янської» Мелетія Смотрицького (1619); Богдана Петрічейку

Хашдеу (1836–1907) – першого румунського мовознавця, який активно зацікавився сучасною йому індоєвропейською лінгвістикою, тощо. Разом з тим доповідач підкреслив, що румунські вчені до 1965 р. у своїх студіях із загального мовознавства цитували брошуру Й.В. Сталіна «Марксизм і питання мовознавства».

Іван Робчук (Бухарест) зупинився на критеріях, за допомогою яких можна визначити лексичні елементи українського походження в румунській мові.

Михайло Кондор (Ужгород) розглянув історію назв на позначення України, українців та української мови у зв'язку з історико-культурними й політичними проблемами. Крім усього, доповідач торкнувся проблем, що стосуються русинства на Закарпатті та культурної спадщини Київської Русі.

Доповідь **Івана Семенюка** (Клуж-Напока) «**Іван Федько – перший український прозаїк Румунії другої половини ХХ ст.**» присвячена творчості названого письменника. Дослідник зазначив, що І. Федько (1938 – 1979) – поруч зі Степаном Ткачуком – був одним з перших українських письменників Румунії. Він (І. Федько) спочатку написав кілька поезій, але став першим українським прозаїком. За свідченням І. Семенюка, в усіх творах письменника (книги «По новому шляху», «Новели», «Обірваний політ») зображено життя українців Мараморощини.

Цікаву й надзвичайно актуальну доповідь, присвячену російсько-українським відносинам, виголосив прес-аташе Посольства Росії в Румунії **Анатолій Лошаков**, який виступав, як і більшість доповідачів, українською мовою (!!!). Він порушив проблеми, що стосуються святкування 65-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні, «розмороження» багатьох напрямків співпраці Росії й України і т. ін. Слід сказати, що доповідь справила дуже приємне враження насамперед тому, що А. Лошаков наголосив на позитивних моментах у динаміці двосторонніх відносин.

Михайло Зан (Ужгород) у доповіді «**Мовна політика України: сучасні виклики та майбутні перспективи**» зосередив увагу на політичних протистояннях й національно-мовних проблемах в Україні.

Виступ **Юдіт Барталіш-Бан** (Клуж-Напока) присвячено мовній політиці Клузького університету ім. Бабеша-Боляї в дусі Болонської декларації. У доповіді йдеться про вивчення мов, зокрема української, та мови навчання в зазначеному університеті.

Інші доповіді стосувалися: «Велесової книги» (**Онуфріє Вінцелер**, Клуж-Напока); творчості Ольги Кобилянської (**Світлана Кирилюк**, Чернівці); українсько-угорської мовної інтерференції (**Каталін Балаж**, Клуж-Напока); відображення українського національного духу в творчості Т.Г. Шевченка та М.В. Гоголя (**Михаєла Гербіл**, Клуж-Напока); поезії Пастернака (**Діана Тетян**, Клуж-Напока); ролі румунської преси в збагаченні лексичного запасу українських дипломатів (**Наталія Стратановська**, Київ); «Кобзаря» Т. Шевченка як

Барталіш-Бан Ю., Кондор М., Семенюк І.

джерела дослідження книжної традиції української літературної мови (*Людмила Ткач*, Чернівці); румунізмів у гуцульських говірках української мови (*Ніколетта Головач*, Чернівці); особливостей граматичних українсько-румунських міжмовних трансформацій при здійсненні адекватності перекладу (*Ніна Гуйванюк, Лара Кучурян*, Чернівці).

Для учасників симпозіуму було організовано концерт, де виступали студенти й самодіяльні колективи українців Румунії, виставку ікон та екскурсію. Форум пройшов у теплій та дружній атмосфері.

*Юдіт Барталіш-Бан (Румунія),
Михайло Кондор (Україна),
Іван Семенюк (Румунія)*

Yudit Bartalish-Ban, Mykhaylo Kondor, Ivan Semeniuk

INTERNATIONAL SCIENTIFIC SYMPOSIUM
DEDICATED TO THE TENTH ANNIVERSARY OF THE
UKRAINIAN DEPARTMENT IN THE BABESH-BOLIAIYI KLUZH
UNIVERSITY (KLUZH-NAPOKA, March 2010)

УДК 047.31+81'373.235

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ "ГУЦУЛЬСЬКИЙ ДІАЛЕКТ: МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ"

18–19 травня 2010 року у Коломийському інституті Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Коломия) відбулася Всеукраїнська наукова конференція «**Гуцульський діалект: минуле і сучасність**», організована кафедрою філології Коломийського інституту та кафедрою української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника разом з відділом діалектології Інституту української мови НАН України.

У роботі конференції взяли участь мовознавці з різних регіонів України. Доповіді та повідомлення, виголошені на пленарному й секційному засіданнях конференції, охоплюють широке коло діалектологічних проблем минулого і сьогодення. Матеріали конференції опубліковані у фаховому виданні «**Вісник Прикарпатського національного університету. Серія: Філологія (мовознавство). Вип. XXV–XXVI**» (Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. — 265 с).

Із вітальним словом до учасників конференції звернувся співголова оргкомітету, директор Коломийського інституту, завідувач кафедри філології **Володимир Барчук**, який привітав учасників і ознайомив з порядком роботи. Пленарне засідання вів співголова оргкомітету, директор Інституту українознавства, завідувач кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника **Василь Грещук**. Доповіддю «**Гуцульський діалект: феномен на перехресті дослідницьких парадигм**» пленарне засідання відкрив директор Інституту української мови НАН України, завідувач відділу діалектології професор **Павло Гриценко**. Доповідач визначив основні напрями досліджень діалектології, зокрема наголосив на найважливі-

© В.М. БАРЧУК, М.П. КОВАЛЬЧУК, 2010

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2010, № 4

99

ших завданнях, пов'язаних з дослідженням гуцульського діалекту. Широке коло аспектів і напрямів вивчення Карпатської групи говорів української мови, серед них і гуцульського діалекту, ще потребує значних дослідницьких зусиль мовознавців. З-поміж інших завдань чи не найважливішим є максимально повна фіксація діалектного матеріалу Гуцульщини в умовах неперервного процесу взаємодії з літературною мовою та іншомовними впливами. Професор **Костянтин Герман** (Чернівці) у доповіді «**Лінгвогеографічне дослідження гуцульського діалекту**» провів аналіз лінгвогеографічних атласів, у яких представлені мовленнєві ареали гуцульського діалекту. До уваги було взято лексичні, семантичні, фонетичні, фонологічні, морфологічні та синтаксичні риси в їх взаємодії з сусідніми говірками суміжних земель. У доповіді «**Лексична картотека словника "Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові": принципи формування**» професор **Василь Грещук** (Івано-Франківськ) наголосив на важливості створення словника гуцульських діалектизмів у художній літературі. Учасників конференції було ознайомлено з принципами формування матеріалів до словника, окреслено критерії відбору художніх текстів, подано реєстр творів, які підлягають карткуванню, звернено увагу на технічний бік формування картотеки, наведено зразки оформлення карток. Професор **Віталій Кононенко** (Івано-Франківськ) у доповіді «**Галицькі мовні елементи у текстах письменників Наддніпрянщини**» розглянув принципи використання діалектної лексики і галицького койне у текстах українських письменників Наддніпрянщини. Було також проведено зіставний аналіз вживання діалектизмів у художніх творах західноукраїнських і східноукраїнських письменників. У доповіді «**Кілька уваг до питання номінації поселень Гуцульщини**» професор **Дмитро Бучко** (Тернопіль) проаналізував досліджувані ойконіми за визначеними принципами і способами номінації і встановив найважливіші фактори, що вплинули на походження назв населених пунктів Гуцульщини. Різні підходи до визначення «діалектизму», до проблеми взаємодії діалектної та літературної мови, діалектних елементів і художньої мови розглянула професор **Ніна Гуйванюк** (Чернівці) у доповіді «**Поняття діалектизму через призму творчості Юрія Федьковича**». Доцент **Володимир Барчук** (Коломия) у доповіді «**Таксис у темпоральній моделі світу гуцулів (на матеріалі нариса П. Шекерика-Доникова "Рік полудь звичеїв и вірувань гуцулів")**» проаналізував особливості відображення онтологічного та хронологічного часу в світогляді гуцулів через таксисні структури.

Окрім пленарного засідання, робота конференції проходила у чотирьох секціях: «**Гуцульський діалект у взаємодії з іншими мовно-територіальними угрупованнями**», «**Гуцульська лексика: структура, семантика, прагматика**», «**Грамматика гуцульського діалекту**», «**Особливості гуцульського дискурсу**».

У роботі першої секції «**Гуцульський діалект у взаємодії з іншими мовно-територіальними угрупованнями**» взяли участь 11 науков-

ців. У виголошених доповідях і повідомленнях розглянуто широке коло діалектологічних проблем, присвячених насамперед аналізу функціонування гуцульського діалекту в українській мові на різних її структурних рівнях. **Надія Бабич** (Чернівці) у доповіді «**Галицько-буковинські варіанти гуцульських фразеологізмів: функціонально-семантичний аспект**» розглянула особливості гуцульської фразеології у контексті загальнонаціональної. На матеріалі гуцульського говору було показано, що локальна фразеологія завжди є джерелом індивідуалізації певної етнічної групи народу. Доповідь **Стефанії Панцьо** (Тернопіль) «**Словотвірні паралелі в гуцульських і лемківських говірках: відсубстантивні прикметники з суфіксами -АВ(ИЙ), -АТ(ИЙ), -УВАТ(ИЙ)**» була присвячена порівняльному словотвірному аналізу відіменникових прикметників трьох моделей у гуцульських та лемківських говірках. **Зіновій Бичко** (Львів) розглянув різні аспекти взаємодії лексики наддністрянського діалекту з іншими суміжними говорами, зокрема і гуцульським (тема доповіді — «**Контактна картина лексики наддністрянського говору з лексикою сусідніх діалектів**»). **Любов Білінська** (Тернопіль) проаналізувала мікротопоніми Покуття, сформовані на основі гуцульських діалектних лексем, що репрезентуються у різних підгрупах цих онімів. Науково-методичній проблематиці присвячене повідомлення **Юлії Датченко** (Дніпропетровськ) «**Інноваційні методи ознайомлення з діалектними особливостями української мови як засіб реалізації диференційованого навчання (на матеріалі гуцульського діалекту)**». У ньому було викладено систему застосування інноваційних методів навчання в умовах диференційованого підходу до учнів на уроках української мови під час ознайомлення із гуцульським діалектом. У доповіді **Ірини Потанчук** (Кам'янець-Подільський) «**Номені на позначення підвищеного рельєфу в західноподільських та гуцульських говірках**» було зіставлено аналізовану географічну термінологію, що побутує у західноподільському та гуцульському говіркових ареалах, виявлено архаїчні та запозичені елементи лексико-семантичної групи «підвищення», простежено міжговіркове варіювання лексики. **Любов Остап** (Львів) у доповіді «**Гуцульсько-наддністрянські лексичні паралелі**» розглянула особливості стилістичного використання гуцульських діалектних лексем у зіставленні їх з лексичними відповідниками наддністрянського діалекту, зокрема говірки с. Стриганці Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл., визначено спільне та відмінне у значеннях та відтінках значень аналізованих слів. У доповіді **Наталії Вирсти** (Тернопіль) «**Прізвища Покуття, мотивовані апелятивно-антропонімами іменуваннями (морфологічні деривати)**» були проаналізовані прізвищеві назви окремого регіону, утворені морфологічним способом від апелятивно-антропонімих іменувань, визначені найпродуктивніші суфікси, використовувані для творення прізвищ від апелятивно-антропонімих іменувань. Повідомлення **Лесі Кисляк** (Івано-Франківськ) було присвячене характеристиці говірки с. Саджавка Надвірнянського р-ну

Івано-Франківської обл. Відзначено, що аналізована говірка послідовно відображає риси двох суміжних говорів — гуцульського й покутського.

Друга секція **«Гуцульська лексика: структура, семантика, прагматика»** була присвячена розгляду різноаспектних проблем лексикології гуцульського діалекту. На секційному засіданні було виголошено 6 доповідей і 5 повідомлень. **Михайло Бігусяк** (Івано-Франківськ) у доповіді **«Ареальна характеристика лексики сімейної обрядовості гуцульського говору»** розглянув просторову варіативність обрядової лексики гуцульського говору. На основі досліджуваного матеріалу було виокремлено п'ять діалектних зон, а у межах говірок Івано-Франківщини дві — північну і південну. Доповідь **Наталії Хобзей** (Львів) **«Семантика дієслівного префікса в- у гуцульських говірках»** була присвячена семантичній характеристиці дієслів із префіксом **в-** у гуцульському говірковому мовленні. У доповіді **Миколи Лесюка** (Івано-Франківськ) **«Евфемістичні найменування жіночого лона, зафіксовані в коломиїках»** на матеріалі народних пісень (коломиїок) проаналізовано лексичні субститути прямих назв указаної семантичної групи, відзначено велику різноманітність описаних найменувань. **Валентина Леснова** (Луганськ) у доповіді **«Репрезентація іменників з негативно-оцінним значенням у діалектних словниках»** проаналізувала негативно-оцінні лексеми української діалектної мови, зафіксовані в сучасних лексикографічних джерелах, подала їх семантичну, словотвірну та функціональну характеристику. У доповіді **Віри Пітель** (Івано-Франківськ) **«Семантика назв трав'янистих рослин у прозі Марка Черемшини»** на матеріалі художнього тексту проаналізовано флороназви окремої семантичної групи, зокрема описано множинність, специфіку та джерела значень цих лексем, реалізацію в контекстах їх окремих семантичних ознак. **Роман Осташ** (Львів) у доповіді **«До питання про етимологізацію гуцульських прізвищ»** проаналізував окремі гуцульські прізвища у контексті історичної та сучасної української антропонімії. Автор обґрунтовує походження аналізованих прізвищ від народних варіантів власних особових імен. Аналізові функціонування діалектної лексики на визначеному історичному етапі у карпатських говорах української, польської та словацької мов присвячене повідомлення **Мар'яни Барчук** (Івано-Франківськ) **«Гуцулізми-карпатизми в українській літературній мові Галичини середини ХІХ століття (на матеріалі альманахів "Лівак з-над Сяну" та "Перемишлянин")»**. У повідомленні **Христини Макович** (Львів) **«Спостереження над діалектною лексикою в учительному Євангелії Стефана Плав'янського (1668)»** розглянуто особливості лексичних діалектизмів, виявлених в одній з відомих історичних пам'яток ХVІІ ст., запропоновано лексико-семантичну класифікацію аналізованих лексем. **Воломир Гавадзин** (Івано-Франківськ) у повідомленні **«Етнорегіональні особливості гуцульського діалекту на основі лексики весняного календарно-обрядового циклу»** роз-

глянув лексику гуцульського обрядового циклу на прикладі весняного періоду, з'ясував регіональні особливості назв великих свят та відповідних обрядових дій. **Ольга Гловацька** (Коломия) здійснила спробу виділити групи слів з негативною семантикою, визначити ступінь вияву негативності, простежити особливості вживання та функціонування оцінної лексики в мовленні — **«Типологія лексем з негативним значенням (на матеріалі роману П. Шекерика-Доникова "Дідо Іванчік")»**. Повідомлення **Надії Вебер** (Івано-Франківськ) **«Лексико-семантична природа мікроойконімів деяких сіл Верховинщини»** присвячене описові лексико-семантичних груп базових основ аналізованих онімів досліджуваного регіону, мовній характеристиці загальних та власних назв, що слугували джерелом творення мікроойконімів.

На засіданні третьої секції **«Граматика гуцульського діалекту»**, яка включала 7 доповідей і 4 повідомлення, було розглянуто актуальні проблеми дослідження морфології та синтаксису на матеріалі говіркового мовлення, художньої літератури, фольклору Гуцульщини. Так, у доповіді **Василя Пітеля** (Івано-Франківськ) **«Незакінчені речення у повісті Гната Хоткевича "Довбуш": формально-граматичний аспект»** виведено типологію незакінчених речень, вжитих в аналізованому художньому творі. Опис здійснено з урахуванням формально-граматичних особливостей зазначених синтаксичних конструкцій. **Тетяна Ястремська** (Львів) у доповіді **«Система дієслова в гуцульських говірках»** охарактеризувала особливості вживання та функціонування дієслівних форм у гуцульському говірковому мовленні. Доповідь **Романа Бачкура** (Івано-Франківськ) **«Інтер'єктиви в гуцульських говірках»** присвячена характеристиці специфічних для гуцульських говірок інтер'єктивних лексем, зокрема виявлено типологію вигуків, описано відтінки їх семантики, простежено походження більшості аналізованих лексичних одиниць, з'ясовано особливості їх лексикографічної фіксації. **Ірина Джочка** (Івано-Франківськ) у доповіді **«Прислівники в гуцульських говірках»** розглянула семантичні та словотвірні особливості прислівників у гуцульських говірках. Було здійснено класифікацію адвербіативів за лексичною семантикою, встановлено твірні основи, способи та засоби словотворення. У доповіді **Вікторії Коломийцевої** (Київ) **«Синтаксис коломийкового вірша»** розглянуто синтаксичний аспект гуцульського діалекту на матеріалі коломийок, проаналізовано форми вираження присудка як основного компонента поверхневої структури речення, структурні особливості словосполучень із прийменниково-іменниковим керуванням та приляганням, визначено загальні синтаксичні особливості коломийок. Доповідь **Михайла Ковальчука** (Коломия) **«Гуцульські діалектизми у функції опорних слів у складних реченнях із значенням пояснення (на матеріалі роману П. Шекерика-Доникова "Дідо Іванчік")»** присвячена синтаксису складного речення в гуцульському діалекті. На матеріалі художнього тексту охарактеризовано грама-

тичні ознаки конструкцій зі значенням пояснення, у яких функції опорних слів виконують гуцульські діалектизми. **Віра Бондаренко** (Київ) у доповіді «**Фонетико-морфологічні особливості гуцульських коломийок**» висвітлила деякі фонетичні особливості (у системі вокалізму та консонантизму) гуцульської говірки, а також морфологічні особливості (відмінювання іменників, займенників, дієслів тощо). У повідомленні **Оксани Вінтоняк** (Коломия) «**Кількісні числівники у говірці села Баня-Березів**» було проаналізовано систему словозміни числівників, встановлено діалектні відмінності порівняно з літературною мовою, фонетичні та словозмінні варіанти, специфіку закінчень, архаїчні форми. Повідомлення **Ігоря Бачкура** (Івано-Франківськ) «**Словотвірні типи гуцульських іменників-назв особи**» стосувалося аналізу структурно-словотвірних особливостей назв осіб у гуцульських говірках. Зокрема, здійснено опис словотворчих формантів, виявлено специфічні ознаки й тенденції гуцульського іменникового словотвору. **Ольга Русакова** (Коломия) у повідомленні «**Рівнорядний таксис простого ускладненого речення в мові новел Василя Стефаника**» проаналізувала таксис послідовності та паралельності у простому ускладненому реченні, розглянула особливості вираження значень лінійного та нелінійного характеру в межах різних за кількісним складом компонентів таксисних структур. Спробу опису семантико-синтаксичної структури речень конструктивної моделі з прийменником через, які передають локативну, каузальну та темпоральну предикацію здійснено у повідомленні **Олексія Воробця** (Івано-Франківськ) «**Конструктивна модель прийменниково-субстантивного комплексу "через + субстантив у знахідному відмінку" (на матеріалі гуцульського діалекту)**».

На засіданні четвертої секції «**Особливості гуцульського дискурсу**» було виголошено 9 доповідей і 3 повідомлення. У доповіді **Валентини Грещук** (Івано-Франківськ) «**Особливості використання гуцульського говору в українській художній мові ХІХ – першої половини ХХ ст.**» розглянуто гуцульські діалектні риси в мові художніх творів. Встановлено, що використання гуцульського діалекту в українській літературі аналізованого періоду відзначається неоднорідністю, різним складом і характером гуцульських діалектних одиниць, повнотою і послідовністю їх репрезентування у мові персонажів та в авторській мові. **Оксана Сімович** (Львів) у доповіді «**Реалізація архетипів у мовній картині світу гуцулів**» розглянула ключові образи-символи, які знаходять відображення у житті й світогляді гуцулів і, відповідно, відтворюються в гуцульському діалектному мовленні. У доповіді **Оксани Ципердюк** (Івано-Франківськ) «**Гуцульський говір у мові поеми Олександра Олеса "На зелених горах"**» простежено особливості вживання гуцульського діалекту в поемі Олександра Олеса «На зелених горах», проаналізовано семантику діалектних апелювань, розглянуто своєрідний гуцульський ономастикон, визначено чинники, які зумовлюють уживання діалектизмів у тексті твору. Доповідь

Ольги Черемської (Харків) «Діалектні засоби вербалізації мовної картини світу в малій прозі Г. Хоткевича (на матеріалі оповідання "Потомок Довбуша")» присвячена виявленню аспектів уживання в художньому тексті стилістично вартісної діалектної лексики, з'ясуванню ролі діалектизмів у вербалізації індивідуальної мовної картини світу в авторському мовленні та монологах персонажів. **Тетяна Бичкова** (Чернівці) у доповіді «Етнозумовленість невербальної комунікативної поведінки гуцулів» на матеріалі повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» розглянула особливості невербальної комунікативної поведінки гуцулів, зумовленої світобаченням, особливостями умов життя цієї етнографічної групи. У доповіді **Бориса Коваленка** (Кам'янець-Подільський) «Діалектна основа повісті "Тіні забутих предків" М. Коцюбинського (на матеріалі чорнового автографа)» охарактеризовано гуцульські й подільські діалектні риси, що виявляються у повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». Встановлено, що і у мові автора, і у мові персонажів трапляється чимало слів, характерних для зазначених говорів української мови. Доповідь **Оксани Даскалюк** (Чернівці) «Комунікативно-ситуативний аналіз мовних засобів адресованого волевиявлення у мовленні гуцулів» присвячена описові засобів передавання адресованого волевиявлення у мовленні гуцулів, а також особливостей вживання імператива та його функціонально-семантичних еквівалентів відповідно до мети комунікації. **Лілія Паріляк** (Івано-Франківськ) у доповіді «Гуцульські діалектні фраземи в романі Б. Загорулька "Чорногора"» визначила типи гуцульських діалектних фразеологізмів, використаних в аналізованому творі, встановила критерії типології виявлених фразем. У доповіді **Галини Артеменко** (Чернівці) було розглянуто гуцульські фразеологізми як варіанти загальномовних фразеологічних одиниць з погляду логічності/алогічності їх побудови, а також простежено особливості семантико-функціональних взаємозв'язків між діалектними та літературними варіативними компонентами. **Інна Данилюк** (Івано-Франківськ) у повідомленні «Особливості мовного вираження концепту "сміх" у художніх текстах письменників Прикарпаття» звернула увагу на лексико-семантичні особливості реалізації концепту «сміх» у художніх текстах письменників Прикарпаття. За допомогою концептуального аналізу визначила характер сполучуваності лексем, що вербалізують названий концепт, та виявила їх експресивно-оцінне нашарування. Схожій проблематиці присвячене повідомлення **Анни Огар** (Дрогобич) «Вербалізація концепту "небо" у поетичній мові Степана Пушика», у якому було окреслено семантичні рамки концепту «небо», охарактеризовано його ядро-периферійну структуру та особливості мовної презентації. У повідомленні **Руслани Ріжко** (Івано-Франківськ) «Семантико-стилістичні домінанти в поетичних текстах письменників Прикарпаття» розглянуто семантико-стилістичні домінанти, які, репрезентуючи гуцульський колорит, є вагомим складником мовної картини світу письменників.

Виголошені на засіданнях конференції доповіді й повідомлення, переважно, супроводжували жваві обговорення та плідні дискусії.

На підсумковому пленарному засіданні було проаналізовано результати роботи секцій, їхні керівники підвели підсумки, акцентувавши увагу на найважливіших аспектах обговорення заслуханих доповідей та повідомлень. Зокрема, було відзначено перспективність репрезентованих діалектологічних досліджень, актуальність порушених мовних проблем. Спільним рішенням, прийнятим на підсумковому пленарному засіданні конференції, затверджено план дій зі збору та систематизації діалектного матеріалу для укладання Атласу говірок Гуцульщини.

Володимир Барчук, Михайло Ковальчук (м. Коломия)

Volodymyr Barchuk, Mykhaylo Koval'chuk (Kolomyya)

ALL-UKRAINIAN SCIENTIFIC CONFERENCE HUTSULIAN DIALECT:
PAST AND PRESENT (18 – 19 May 2010, Kolomyya)

УДК 047.31 + 811.161.2

**ПЛЕНУМ НАУКОВОЇ РАДИ «Українська мова»
«Українська мова в Україні: сьогодення і перспективи»
(Київ, 5 листопада 2010 р.)**

**ПЛЕНУМ НАУКОВОЇ РАДИ «Українська мова»
«Українська мова в Україні: сьогодення і перспективи»
(Київ, 5 листопада 2010 р.)**

5 листопада 2010 року в Інституті української мови НАН України відбувся Пленум Наукової ради «Українська мова» на тему «Українська мова в Україні: сьогодення і перспективи». У засіданні взяли участь члени Наукової ради та завідувачі, професори кафедр української мови вишів багатьох міст України: Житомира, Тернополя, Харкова, Івано-Франківська, Ужгорода, Вінниці, Донецька, Острога, Одеси, Запоріжжя, Львова, Дрогобича, Рівного, Кам'янця-Подільського, Сімферополя, Полтави, Ніжина, Києва.

Відкрив зустріч директор Інституту української мови НАН України, голова Наукової ради «Українська мова», доктор філологічних наук, професор **П.Ю. Гриценко**¹. У вступному слові він зазначив, що саме положення про те, що удержавлення української мови — це загроза для інших мов є тією базовою спекулятивною тезою, яка ніби принижує і применшує наші зусилля у дослідженні сутності української мови, у визначенні її статусу, принижує і применшує наші зусилля щодо дослідження об'єктивного, глибокого вивчення функціонування української мови. Хоча ми радіємо з того, що українська соціолінгвістика сьогодні має значні здобутки (і це справді так), однак на сьогодні ми ще не маємо зведеної інформації про стан,

---

¹ Гриценко П.Ю. — директор Інституту української мови НАН України, доктор філологічних наук, професор.

особливості її функціонування, не маємо зрізів за багатьма параметрами з багатьох регіонів України, і тому така непоінформованість — це прекрасний ґрунт для того, щоб спекулювати навколо мовних питань. Як нам видається, альтернативи щодо державності єдиної української мови в Україні немає. Ми сьогодні маємо дуже ретельно, докладно проаналізувати, що нам дало неправильне тлумачення Європейської хартії мов, маємо подивитися, яка справді мова в Україні є zagrożеною і що якій мові загрожує. Ми маємо виходити з того, що мова українська, російська чи будь-яка в Україні і поза межами України — це не тільки та мова, що тут функціонує, де ми визначили. Російська мова не функціонує лише в Україні. Ця мова має величезний простір, де формується російськомовний продукт. І цей російськомовний продукт доходить до України без перешкод. Чи є ще поза Україною такий ареал, де б українськомовний продукт так потужно формувався би і поставлявся би до нас в Україну? Немає. Для української мови єдиним материковим ареалом, де формується і розвивається українська мова, є Україна. І ми не можемо сьогодні допустити, щоб цей ареал, ареал функціонування української мови, був звужений, зредукований або й цілком занедбаний. Наш обов'язок як науковців — об'єктивно аналізуючи стан функціонування української мови або стан функціонування інших мов, дивитися на перспективу: що дає нам пропаганда чи обстоювання тих чи тих наукових тез і наукових положень. Якщо буде російська мова регіональна, чи російська — друга державна, — це фальш, це неправда. І ми маємо це чітко усвідомлювати. І тому ми повинні пропонувати навіть нашим можновладцям такі рекомендації, аби вони менше пускалися на слизький шлях щодо пропаганди тієї чи іншої моделі мовного розвитку.

Наш Пленум представляє різні регіони України. Є у залі представники як мовознавчої науки, так і соціологи в особі професора Шульги Миколи Олександровича — Президента Соціологічної асоціації України. На мою думку, таке поєднання суто лінгвістичного, соціологічного підходів, підходів і зіткнення, можливо, деяких проблем з різних поглядів, має стати імпульсом до того, щоб ми з Вами спільно виробили певні оцінки, моделі поведінки в цей непростий час.

Власне наукова робота Пленуму розпочалася із заслуховування доповідей, зазначених у програмі.

Г.П. Півторак² (м. Київ) у доповіді «Етно- і глотогенез східних слов'ян у світлі сучасної методології наукових досліджень» зосередив увагу на необхідності і важливості комплексного підходу до вивчення задекларованої проблеми із залученням не тільки лінгвістичних, але й історичних, археологічних та антропологічних матеріалів. Для цього потрібні фахівці широкого профілю з філологічною та істо-

---

² Півторак Г.П. — академік НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу загальнослав'янської проблематики та східнослов'янських мов Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України.

ричною освітою, яких нині бракує через вузьку спеціалізацію випускників відповідних факультетів вишів, що є кроком назад порівняно з класичною гуманітарною освітою XIX — початку XX ст. Адже завдяки комплексному дослідженню ще в середині XIX ст. петербурзький історик і філолог С.О. Гедеонов у праці «Варяги і Русь» (СПб, 1876) переконливо розв'язав «варязьку проблему», довівши, що прикликання варязьких князів справді було, але варягами називалися не скандинави, а прибалтійські слов'яни. Доповідач також обґрунтував безпідставність традиційних уявлень про східнослов'янську етномовну спільність VI — XII ст.

О.Б. Ткаченко³ (м. Київ) у доповіді «**Українська мова як державна у труднощах її становлення**» наголосив на труднощах становлення української мови як державної, що впливають з низки різних позамовних (політичних, соціально-економічних, психологічних та культурних) обставин, важливих у їхньому зв'язку з мовними явищами. Доля української мови, втім числі і як державної, як зазначив доповідач, залежить насамперед від долі України як держави.

М.І. Степаненко⁴ (м. Полтава) виголосив доповідь «**Мовна ситуація в Україні доби незалежності: тяглість і “новаторство”**», в якій, зокрема, проаналізував мовну ситуацію в освіті на Полтавщині. Саме з освіти треба починати процес одужання, дбати насамперед про українськомовний режим у школі, домагатися, щоб українська мова звучала не тільки на офіційному рівні, а й у щоденному спілкуванні, аби педагоги пам'ятали, що добре володіння рідною мовою чи не найважливіший атрибут фахової майстерності і високої духовності.

А.П. Загнітко⁵ (м. Донецьк) відзначив, що його доповідь «**Мовна ситуація в Донеччині: типологічний і соціолінгвістичний виміри**» є прикладним аспектом тих міркувань, які викладено в доповіді О.Б. Ткаченка та інших доповідачів. Докладно проаналізувавши дані переписів, зроблених у Донецькій (колишній Катеринославській) області 1897, 1939, 1970, 2001 років і соціолінгвістичні опитування з-поміж населення, доповідач акцентує увагу на тих змінах, які відбувалися на мовному тлі протягом 120 років, а саме, яка мова була домінуючою в той чи той період, які умови і чинники цьому сприяли. Показники комунікативної потужності, актуальні проблеми мовної політики, безумовно, впливають сьогодні на статус української мови як державної.

³ Ткаченко О.Б. — член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу загального мовознавства Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України.

⁴ Степаненко М.І. — ректор Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови.

⁵ Загнітко А.П. — академік АН ВШ України, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету.

У доповіді «**Мовна ситуація в Україні у світлі сучасної соціології**» **М.О. Шульга**⁶ (м. Київ) поділився даними, які отримали соціологи за останні 18 років. Проведений фахівцями соціологічний моніторинг дав можливість простежити динаміку процесів змін свідомості щодо мовної політики. Це, зокрема, дані з 1992 по 2010 рік щодо мовного спілкування у сім'ї. Найбільший україномовний приріст відзначено у Західній Україні, надзвичайна стійкість притаманна центральному ареалу, інтенсивні процеси мовної самоідентифікації виявлено на Сході. Саме у східному регіоні, україномовне населення якого зросло з 4 до 12%, у споріднених мовах помітний мовний конформізм. У цьому контексті порушено проблему мовних процесів серед етнічних українців, які відбуваються досить суперечливо.

У доповіді **В.І. Кононенка**⁷ (м. Івано-Франківськ) «**Літературний стандарт і розмовне мовлення: процеси взаємодії**» основну увагу звернуто на регіоналізацію літературної мови, на обережне ставлення мовців до регіоналізмів, галичанізмів, а також на процес позбавлення українських коренів в окремих словах, як от: *гелікоптер, шпитальня, рівник, цукерня, мильня, лічниця* та ін.

С.Я. Єрмоленко⁸ (м. Київ) у доповіді «**Підручники з української мови: теорія і практика**» наголосила на актуальності проблеми, порушеної на зібранні. Повсякчас постають питання: які зразки української мови пропонує сучасний підручник у школі, яка мотивація тих лінгвістичних понять, що вводяться у програму? Без сумніву, програми переобтяжені науковими термінами. Для втілення процесу неперервної мовної освіти, на переконання доповідача, необхідно проводити роботу щодо збагачення словника, пов'язаного з профільним навчанням учня; вдосконалювати орфографічну грамотність та норми усного спілкування. Державотворча функція мови обов'язково має бути висвітлена у сучасному підручнику.

Доповідь «**Український правопис: соціолінгвістичний вимір**», яку виголосила **О.В. Гузар**⁹, присвячено аналізу правописних дискусій, що відбулися в українському соціумі на зламі ХХ — ХХІ ст.

Т.А. Космеда¹⁰ (м. Дрогобич) у доповіді «**Репрезентація комунікативного кодексу українців у пареміях**» відзначила, що у вигляді паремій в українській мові існують яскраві мовні зразки, які нада-

---

⁶ Шульга М.О. — доктор соціологічних наук, професор, Президент Соціологічної асоціації України, заступник директора Інституту соціології НАН України.

⁷ Кононенко В.І. — доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, його почесний ректор.

⁸ Єрмоленко С.Я. — член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу стилістики Інституту української мови НАН України.

⁹ Гузар О.В. — кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри рідної мови та методики її викладання Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.

¹⁰ Космеда Т.А. — доктор філологічних наук, професор кафедри мовної і міжкультурної комунікації Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

ють мові колоритності і самобутності. Синергетична сутність паремій полягає в тому, що вони надають мовленню етноцентричності, етнокомпетентності, етноусвідомленості та етновагомості. Українська пареміографічна традиція сформувалася у процесі активних наукових пошуків і широко репрезентує етнічний досвід українців.

У доповіді **Ю.Ф. Прадіда**¹¹ (м. Сімферополь) «**Роль факультету української філології Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського в удержавленні української мови в Криму**» основну увагу приділено подіям, які істотно вплинули на прискорення процесів, пов'язаних з розширенням функціонування сфери української мови як державної в Кримській автономії: 1) 31.12.1992 р. у Сімферополі вийшов перший номер газети «Кримська світлиця»; 2) 19.06.1997 р. у Сімферополі з'явилася перша українська школа-гімназія; 3) започаткування спеціальності «Українська мова і література» у Кримському педагогічному інституті ім. М. Фрунзе, який за 55 років з малочисельного відділення (всього 100 студентів) переріс в окремий повноцінний факультет української філології.

Доповідь «**Проблема двомовності вчора і сьогодні**» **В.С. Калашника**¹² (м. Харків) присвячено проблемі українсько-російської двомовності, яка в нинішньому її викривленні й сьогоднішній заполітизованості не лише не вирішує проблеми повноцінного функціонування української мови як державної за Конституцією України й чинним законодавством про мови, а й спричиняє протистояння в суспільстві, що загрожує існуванню самої держави. Саме це зумовлює потребу звернутися до наукових поглядів на проблему видатних вітчизняних лінгвістів, зокрема О.О. Потебні.

Г.П. Мацюк¹³ (м. Львів) у доповіді «**Соціолінгвістичні проблематики в історії українського мовознавства**» звернула увагу на проблему, чи був соціологічний напрям в українському мовознавстві; кого ми сьогодні можемо назвати представниками цього альтернативного напрямку; вказала на алгоритм відображення суспільної природи мови, детально проаналізувавши джерельну базу.

Г.М. Яворська¹⁴ (м. Київ) у доповіді «**Мовні конфлікти: штучні чи реальні**» відзначила, що комунікативні мовні конфлікти виникають на підставі факту існування різних мов. Мовне питання в Україні стало одним із ключових елементів політичної боротьби вже з перших років незалежності України. Протягом усього існування сучасної Української держави більшість політичних сил намагається розіграти «мовну

¹¹ Прадід Ю.Ф. — доктор філологічних наук, професор, декан факультету української філології Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

¹² Калашник В.С. — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Харківського національного університету ім. В.М. Каразіна.

¹³ Мацюк Г.П. — доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Львівського національного університету ім. І.Я. Франка.

¹⁴ Яворська Г.М. — доктор філологічних наук, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень.

карту”. Розігрування відбувається в одному напрямі — політики апелюють до інтересів російськомовного населення, що не є випадковим. Тут є дві причини такого стану справи: 1) особливості мовної ситуації в Україні — наявність асиметричного білінгвізму (ті, які говорять українською, володіють і російською, а не навпаки); 2) недостатня ефективність офіційної мовної політики, яка ігнорувала реалії мовної ситуації в Україні, намагаючись, зокрема, обійти факт наявності в Україні білінгвізму та багатомовності.

У доповіді **І.П. Ющук**¹⁵ (м. Київ) «**Українське міжнародне законодавство і “Закон про мови”**» проаналізовано проект закону «Про мови в Україні», підготовлений О. Єфремовим, П. Симоненком та С. Гринецьким, названий вченим класичним зразком “законодавчого шахрайства”. Доповідач закликає, що дозволити, щоб далі хтось збільшував наші кривди, нищив українську націю, ми не маємо права.

Доповідь **Л.Т. Масенко**¹⁶ (м. Київ) «**Динаміка мовних змін у диглосній ситуації пострадянського Києва**» присвячено дослідженню процесів, які відбуваються в мовно-культурному житті столиці, становлять особливий інтерес, бо вони визначають майбутній вектор розвитку мовної ситуації у всій країні. На жаль, за роки незалежності детальне соціолінгвістичне дослідження Києва вдалося провести лише раз — 2000 року завдяки ініціативі Ганни Залізняка, яка тоді керувала Центром соціологічних досліджень “Громадська думка” Науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем Києва. Проте динаміку змін у мовній ситуації Києва можна простежити за деякими загальноукраїнськими дослідженнями. Важливі статистичні дані містить, наприклад, монографія харківського етнологіста Володимира Скляра «Етномовні процеси в українському просторі: 1989 — 2001 рр.» (Харків, 2009), в якій проведено за багатьма параметрами порівняльний аналіз результатів переписів 1989-го та 2001 років. Зазначене дослідження засвідчує, що впродовж цих років співвідношення двох груп населення — українськомовного та російськомовного — за показником “рідна мова” зазнало найбільших змін саме в столиці. Число киян, які вважають рідною українську мову, зросло 2001 року порівняно з 1989 роком майже на 25% (24,9%). Водночас число тих, хто вважав рідною російську мову, скоротилося в столиці на 38,6%.

С.О. Соколова¹⁷ (м. Київ) у доповіді «**Міжмовна асиметрія як джерело інтерференції**» зосередила увагу на асиметрії мовного знака, яка в одній мові проявляється фактами багатозначності, омонімії, варіативності, паронімії та інших типів формально-семантичних відношень на різних мовних рівнях — від морфемного до синтаксичного.

---

¹⁵ Ющук І.П. — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри слов'янської філології Київського міжнародного університету.

¹⁶ Масенко Л.Т. — доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Національного університету Києво-Могилянська академія.

¹⁷ Соколова С.О. — доктор філологічних наук, завідувач відділу соціолінгвістики Інституту української мови НАН України.

Ця асиметрія специфічна для мовної системи навіть якщо порівнювати в цьому плані досить близькі мови. Порушення цієї специфіки, тобто часткове перенесення відношень, властивих одній мові, на іншу — потужне джерело інтерферентних помилок.

Із заключним словом про роботу Пленуму виступив директор Інституту української мови НАН України, доктор філологічних наук, професор П.Ю. Гриценко, який високо оцінив заслухані доповіді і наголосив на актуальності і перспективах окресленої проблематики.

В обговоренні доповідей узяли участь **В.М. Мойсієнко**¹⁸, **В.В. Німчук**¹⁹, **Є.А. Карпіловська**²⁰, **П.І. Білоусенко**²¹, **В.В. Грещук**²², **Н.М. Шумарова**²³.

Підсумовуючи результати своєї роботи Пленум прийняв ухвалу.

УХВАЛА

Пленуму Наукової ради «Українська мова» на тему «Українська мова в Україні: сьогодення і перспективи» від 5 листопада 2010 р.

Заслухавши та обговоривши доповіді провідних українських науковців, Пленум Наукової ради «Українська мова» констатує, що функціонування української мови в Україні не відповідає її статусові державної. Як засвідчують соціологічні опитування й соціолінгвістичні дослідження, в усіх сферах громадського життя України, крім освіти, реклами та кінопрокату, домінує російська мова. У деяких сферах, зокрема інформаційній та масовій культурі, нові реалії відкритого суспільства і ринкової конкуренції призвели до значного посилення процесів русифікації. Такий стан функціонування української мови

¹⁸ Мойсієнко В.М. — доктор філологічних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту філології та журналістики Житомирського державного педагогічного університету ім. Івана Франка.

¹⁹ Німчук В.В. — член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу історії української мови Інституту української мови НАН України.

²⁰ Карпіловська Є.А. — доктор філологічних наук, професор, в. о. завідувача відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України.

²¹ Білоусенко П.І. — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Запорізького національного університету.

²² Грещук В.В. — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Прикарпатського національного педагогічного університету ім. В. Стефаника.

²³ Шумарова Н.М. — доктор філологічних наук, професор кафедри мови та стилістики Інституту журналістики Національного університету ім. Т.Г. Шевченка.

блокує реалізацію її державотворчої функції консолідації населення в межах своєї країни і становить небезпеку для самого існування України як суверенної держави.

Збереження в пострадянській Україні деформацій мовної ситуації, що відбулися під впливом асиміляційних практик радянської доби, стало можливим унаслідок відсутності послідовної державної мовної політики. За роки незалежності не впроваджено ефективної програми мовного планування, необхідного для збалансування міжмовних відносин, не вжито заходів, спрямованих на розширення функцій української мови в її статусі державної і механізмів контролю за виконанням 10-ої статті Конституції України. Це створило сприятливі умови для новітньої експансії російськомовного продукту в інформаційно-культурний простір України і збереження домінантних позицій російської мови в багатьох сферах суспільного життя.

Після президентських виборів 2010 р. мовна ситуація в Україні погіршилася. Розширилося вживання російської мови в органах влади як загальноукраїнського, так і місцевого підпорядкування. Активізувалися спроби впровадження російської мови як такої, що має функціонувати в ролі офіційної на всій території, що відображено, зокрема, в законопроекті «Про мови в Україні», поданому О. Єфремовим, В. Гринецьким і П. Симоненком. Запровадження російської мови як офіційної призведе до розколу України на мовному ґрунті і загострення міжетнічних відносин.

Особливо небезпечним для майбутнього української мови і Української держави є наступ на українізацію сфери освіти. Це засвідчує низка наказів відповідного міністерства, що ліквідували державний іспит з української мови у вищих навчальних закладах, скасували норму обов'язкового вживання української мови в тестах зовнішнього оцінювання, збільшили обсяги вивчення російської літератури в школах тощо.

Загрози, що постають перед Українською державою у зв'язку зі скороченням сфер функціонування української мови, потребують упровадження ефективної державної мовної політики, спрямованої на утвердження української мови як державної, а також на підтримку і розвиток інших мов, що вживаються на території України.

ПЛЕНУМ УХВАЛЮЄ:

1. Науковій раді «Українська мова» скоординувати зусилля фахівців Інституту української мови, Інституту мовознавства НАН України, кафедр української мови та українознавства вищих навчальних закладів на подальше випрацювання наукових засад мовної політики в Україні.

2. Науковій раді «Українська мова» визначити пріоритетні напрямки соціолінгвістичних досліджень, організувати розгортання цих досліджень, матеріали і узагальнення яких викласти в серії видань «Українська соціолінгвістика».

3. Науковій раді «Українська мова» створити міждисциплінарну групу для продовження моніторингу мовної ситуації в Україні.

4. За матеріалами Пленуму Наукової ради «Українська мова» підготувати аналітичну доповідь для органів законодавчої та виконавчої влади. Короткий варіант цієї доповіді опублікувати в українських засобах масової інформації.

5. Рекомендувати Міністерству освіти й науки України оновити програми навчання української мови, а також спростити виклад матеріалу в навчальних підручниках.

6. Звернутися з листом до Міністерства освіти й науки України про повернення вступного іспиту з української мови до аспірантури для всіх спеціальностей.

7. Науковій раді «Українська мова» опублікувати матеріали Пленуму окремим виданням.

Ніна Яценко (м. Київ)

Nina Yatsenko (Kyiv)

PLENARY MEETING OF THE SCIENTIFIC BOARD "UKRAINIAN LANGUAGE" IN THE QUESTION TO SOLVE "UKRAINIAN LANGUAGE IN UKRAINE: THE PRESENT TIME AND PERSPECTIVES" (Kyiv, 5 November 2010)

Виправте!

У статті *Ірини Ярошевич* Становлення й кодифікація української морфологічної термінології (Українська мова. – 2010. – №3. – С. 44 -54) на місці рос. э повинно стояти **ѣ** у таких словах: *мѣстоименіє (мѣстоимя)* – С. 45, нижній абзац; *дѣепричастіє* – С. 46, перший абзац; *недоумѣнный* – С. 46, другий абзац; *дѣслово* (двічі) – С. 47, третій абзац; *мѣстоименникъ* – С. 47, четвертий абзац; *мѣстойменникъ, дѣє-нарічник, мѣстоименіє, нарѣчіє* – С. 49, перший абзац та *імена діѣсловни, неопре-дѣленик* – С. 49, третій абзац.

Відповідальний секретар журналу

УДК 047.31+811.161.2

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ „УКРАЇНСЬКА МОВА І СФЕРА САКРАЛЬНОГО” (21– 23 жовтня 2010 року, Чернівці)

21–23 жовтня 2010 року в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича відбулася міжнародна наукова конференція „УКРАЇНСЬКА МОВА І СФЕРА САКРАЛЬНОГО”.

Відкрив конференцію проректор з міжнародних зв'язків професор, доктор економічних наук **Ю. Лопатинський**. На плідну роботу науковців благословили Митрополит Чернівецький і Буковинський (УПЦ КП) **Данило** (Ковальчук) – послання виголосили отець **Микола Семелюк** та отець **Володимир Боровий** (УГКЦ).

Учасників конференції привітав завідувач відділу історії української мови Інституту української мови НАН України член-кореспондент НАН України доктор філологічних наук професор **В. Німчук**, наголосивши на актуальності тематики, запропонованої для обговорення, і зупинився на проблемах захисту українського варіанта церковнослов'янської мови та функціонування рідного слова в сакральній сфері, зокрема необхідності уточнення окремих словесних відповідників у перекладних текстах.

Пленарне засідання розпочала доповіддю «**Основні напрями дослідження взаємодії української мови і сфери сакрального: здобутки та перспективи**» **М.В. Скаб** (Чернівці), яка визначила основні аспекти вивчення проблеми „Українська мова і сфера сакрального” (українська мова серед інших сакральних мов, переклад богослужбової літератури, функціонування сакрального у профанному, вивчення сакрального в синхронії та діахронії, порівняльний аналіз функціонування сакрального в різних мовах, джерела сакрального, вивчення сакрального з погляду різних парадигм, сакральна сфера і лексикогра-

© А.А. КОВТУН, М.С. СКАБ, 2010

фія, правопис, лінгводидактика та ін.), зауважила, що на часі вже узагальнювальні роботи про історію формування релігійної та церковної лексики, її місце у словниковому складі української мови та й загалом про мову сакрального.

Доповідь **Т. Вільчинської** (Тернопіль) «**Мікроконцептосфера „святість” у парадигмі лінгвокультурології**» була присвячена дослідженню лінгвокультурної специфіки концептів, які дають змогу глибше пізнати етнопсихологічні засади національного світосприйняття, змодельувати мовно-концептуальну картину світу українського народу, для якого віра в Бога є споконвічною ментальною рисою. Визначення лінгвокультурологічної проблематики, зокрема питань, що стосуються концептосфери сакрального та мікроконцептосфери „Святість” як її складника, на думку науковця, відкриває перспективи подальших українознавчих досліджень у цій царині.

В. Ленделова (Прага, Чеська Республіка) у виступі «**Церковно-слов’янське милість і його еквівалентність в українському перекладі Книги Псалмів**» розкрила зв’язок лексем *милість* і *милосердя*, семантична широта яких доволі очевидна особливо в перекладах (головно зі старослов’янської і старогрецької) сучасними слов’янськими мовами, зокрема українською та чеською, що в багатьох випадках виявили однакові або подібні риси аналізованих лексем.

С. Богдан (Луцьк), зауваживши, що релігійні тексти й література були вагомим складником індивідуальної комунікації Лесі Українки, у доповіді «**Святе Письмо і релігійна лексика в епістолярних текстах Лесі Українки: Бог і Божий**» розглянула особливості функціонування в листах письменниці стилістично диференційованих лексем, традиційно закріплених за релігійною сферою комунікації, а також специфіку вторинної номінації функціонально окреслених найменувань, що вирізняються частотністю використання і виступають визначальним елементом її епістолярної мовотворчості.

Період проповідництва другої половини XVI — першої половини XVII ст., що „випав” з історії церковного красномовства через „затінення” риторичною спадщиною київської доби і творами епохи бароко, але став своєрідним „знаком” своєї епохи, склавши один із найбільших текстових корпусів, який химерно поєднав у собі давню візантійську традицію та модерні європейські віяння, блискуче віддзеркаливши амбівалентність української культури того часу, знайшов відображення у виступі «**Выразумения ради простых людей: жанрові особливості проповіді другої половини XVI — першої половини XVII століття**» **Г. Чуби** (Краків, Польща).

Н. Бабич (Чернівці) в основу доповіді «**Чому „рѣци слово тврѣдо”, або про фразеологізовані компоненти лексем *рѣкти*, *слово* і *тврѣдо* та їх семантичні модифікації**» поклала інформацію про давньослов’янські азбуки, букви яких іменували словами, з-поміж яких — і повнозначні вислови у порядку розташування букв (*рѣци слово тврѣдо*). Промовець простежила семантичну модифікацію цього

вислову у фразеологізованих контекстах з кожним із його структурних компонентів за матеріалами фразеографічних і лексикографічних праць другої половини ХІХ — ХХ ст. з метою відтворення морально-етичних норм вербального спілкування за народнорозмовними і біблійними канонами.

М.С. Скаб (Чернівці) описав особливості зверненої мови в українських сакральних текстах, функціональну спеціалізованість репрезентативних та апеляційних різновидів таких текстів, специфіку виявлення в них способів і засобів апеляції (зверненості) та своєрідність лексико-семантичних процесів у номінаціях адресата мовлення.

Учасники пленарного засідання одностайно схвалили звернення до очільників української влади, в якому констатували, що вважають ініціативи окремих політичних сил щодо зміни мовного законодавства в Україні популістськими та антидержавницькими, такими, що призведуть до посилення суспільної напруги, провокування етнічного та мовного протистояння, занепаду української мови та культури і відповідно зниження престижу Української Держави у світі, і вимагають від Президента України, Уряду та Верховної Ради України припинення псевдонаукового і демагогічного маніпулювання міжнародними документами, що стосуються означеної сфери, чіткого й суворого дотримання положень чинної Конституції України про державність української мови та статус інших мов в Україні.

Тематика секції **„УКРАЇНСЬКА МОВА І СФЕРА САКРАЛЬНОГО: ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ”** об'єднувала питання статусу української мови серед інших сакральних мов, історії перекладів сакральних текстів українською мовою та особливостей мови українських сакральних текстів: **о. В. Боровий** (Чернівці) — «Розвиток і використання сучасної української мови у богослужіннях УГКЦ»; **С. Шабат-Савка** (Чернівці) — «Комунікативна інтенція у молитовному дискурсі: синтаксичні засоби реалізації та експлікації»; **Т. Гуцуляк, Н. Головач** (Чернівці) — «Особливості використання образних засобів у текстах українського та румунського перекладів Псалтиря: до постановки питання»; **О. Кульбабська** (Чернівці) — «Комунікативно-прагматичні функції парентез у текстах повчань святих отців-подвижників»; **О. Єршова** (Одеса) — «Маркери процесу упущення в тексті Нового Заповіту»; **Т. Тарасюк** (Луцьк) — «Структурно-семантична організація перифраз релігійного тексту (на матеріалі сучасного церковного послання)»; **Н. Вітрук** (Чернівці) — «Стилістичні параметри використання однокладних речень репрезентації та апеляції у біблійних текстах»; **Н. Тома** (Київ) — «Сакральна лексика у мовосвіті Петра Могили»; **Н. Андрощук** (Луцьк) — «Пунктуаційний знак як елемент семантико-стилістичного увиразнення Святого Письма»; **Л. Маркуляк-Бережан** (Чернівці) — «Реалізація волонтактивних відношень у Книзі Псалмів»; **О. Московченко** (Мелітополь) — «Доповнення до етимології слів *мова, твір, твар, товар*»; **Т. Новікова** (Чернівці) — «Опозиція повноголосся / неповноголосся в сучасній українській мові».

Секція **„КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ САКРАЛЬНОГО ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ”** розглядала аспекти сучасної української лінгвоконцептології, когнітивної лінгвістики й символіки, які стосуються сфери сакрального: **Л. Савченко** (Сімферополь) — «Інтерпретація сакральних мікроетноконцептів різдвяно-новорічного комплексу обрядодій та їх відображення у фразеологізмах і пареміях»; **О. Климентова** (Київ) — «Повтор як засіб вербальної сугестії в сакральних текстах УПЦ»; **А. Данілова** (Чернівці) — «Словотвірне гніздо з вершиною *хрест* у процесі історичного розвитку української мови».

Учасники секції **„СТАНОВЛЕННЯ КОНФЕСІЙНОГО СТИЛЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ”** з'ясували етапи зародження, розвитку та сучасного функціонування сакрального (конфесійного, релігійного, церковного, духовного, богословського) стилю української літературної мови: **О. Петришина** (Тернопіль) — «Визначальні риси та особливості функціонування проповідницького підстилю як різновиду релігійного стилю сучасної української літературної мови»; **Г. Воронич** (Київ) — «Риси живої української мови в конфесійній пам'ятці XV ст.»; **У. Штанденко** (Київ) — «Релігійна лексика в актах (протоколах) Полтавського міського уряду кінця XVII — початку XVIII століть»; **Г. Баран** (Чернігів) — «Розвиток жанру української християнської віршованої молитви XIX ст.»; **О. Курганова** (Київ) — «Лексична і граматична репрезентація образу молитовного адресанта в текстах української літургійної молитви XVII ст.»; **В. Шаркань** (Ужгород) — «Запровадження української сакральної мови в шкільництво підросійської України на початку 60-х років XIX ст.»; **І. Грималовський** (Чернівці) — «Духовна поезія з погляду лінгвістики (на матеріалі української духовної поезії XVIII — початку XIX ст.)»; **Г. Макар** (Ужгород) — «Боротьба за уцерковлення української мови в підросійській Україні в кінці XIX — на початку XX ст.».

Проблеми використання в українській мові лексичних одиниць із сакральним змістом порушували науковці на засіданнях секції **„РЕЛІГІЙНА ЛЕКСИКА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ”**: **А. Ковтун** (Чернівці) — «Функціонування сакральної лексики в художньому мовленні XX ст. як вимір рівня духовності епохи»; **Г. Віняр** (Кривий Ріг) — «Нова лексика в публікаціях часопису „Католицький вісник”»; **І. Ворона** (Тернопіль) — «Структурна синонімія в українській церковно-релігійній термінології»; **І. Стрілець** (Чернівці) — «Засоби номінації ієрарха в міжмовних контактах (на матеріалі листів російських греко-католиків до українського митрополита Андрея Шептицького)»; **В. Максимчук** (Острогор) — «Авторські новотвори з компонентами на позначення об'єктів невидимого світу (на матеріалі сучасної поезії Рівненщини)».

Секцію **„СФЕРА САКРАЛЬНОГО В ОНОМАСТИЦІ, ЛЕКСИКОГРАФІЇ ТА ЛІНГВОДИДАКТИЦІ”** презентували доповідями: **С. Вербич** (Київ) — «Гідроніми Наддністрянщини крізь призму „демонічності”

і „сакральності”»; **Я. Редьква** (Чернівці) — «Агіоніми в історичній ойконімії Львівської та Галицької земель Руського воєводства»; **Н. Колесник** (Чернівці) — «Специфіка семантики фольклорної власної назви з погляду збереження в ній давніх смислів»; **Л. Остап** (Львів) — «Церковні імена в реєстрі Війська Запорозького 1649 р.»; **Т. Гаврилова, З. Денисенко** (Черкаси) — «Народна інтерпретація мікротопонімів Черкащини — похідних від сакральних лексем»; **Г. Тимошик** (Львів) — «Особливості транскодування бібліантропонімів новозавітного тексту (на матеріалі новочасних перекладів Святого Письма українською мовою)»; **Ю. Браїлко** (Полтава) — «Розмежування конфесійних онімів і апелятивів»; **О. Мирончук** (Київ) — «Номінація ангельського світу в богослужбових текстах»; **О. Антонів** (Львів) — «Назви релігійних свят як об'єкт навчальної лексикографії» та **О. Ципердюк** (Івано-Франківськ) — «Вивчення релігійного стилю сучасної української літературної мови: методичний аспект».

Учасники круглого столу „**СТИЛЬ КОНФЕСІЙНИЙ, РЕЛІГІЙНИЙ, ЦЕРКОВНИЙ, САКРАЛЬНИЙ ЧИ БОГОСЛОВСЬКИЙ?**», роботою якого керували **В. Німчук** та **Н. Бабич**, глибоко й різнобічно проаналізували чинні терміни з урахуванням їх використання українськими й зарубіжними, передусім польськими, чеськими, російськими та словацькими, лінгвістами. Після цікавої й запальної дискусії, у якій взяли участь **В. Німчук, Н. Бабич, М.В. Скаб, М.С. Скаб, С. Богдан, С. Вербич, Я. Редьква, Г. Чуба, О. Мирончук, В. Ленделова, І. Прималовський**, назву *конфесійний* одноголосно відхилили через її заполітизованість, і, визнавши неоднозначність лексеми *сакральний*, зупинилися на найменуванні *релігійний*.

Після роботи круглого столу відбулося заключне пленарне засідання, де після звіту голів секцій було прийнято спеціальну ухвалу, у якій було, зокрема, відзначено, що „опубліковані у двох збірниках (обсягом понад 50 друкованих аркушів) статті учасників конференції засвідчують високий рівень зацікавлення науковців НАН України та вищих навчальних закладів України, Польщі та Чеської Республіки проблемою взаємодії української мови та сфери сакрального, активне й плідне опрацювання названої проблеми в парадигмі як традиційних, так і найсучасніших напрямків та методик, серед яких лексикологія та лексикографія, лінгвостилістика та функціональна граматики, лінгвістична прагматика і концептологія, діалектологія та генологія, симболологія та лінгводидактика, транслатологія та порівняльне мовознавство”.

На думку учасників конференції, „високий рівень актуальності обговорюваної проблематики й відчутна потреба організації та координації майбутніх досліджень у цій царині дають підстави раз на 3 роки в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича проводити спеціалізовані наукові конференції, які стосуються проблеми української мови і сфери сакрального”.

Також висловлено рекомендації про створення при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича наукового

центру з вивчення проблеми „Українська мова і сфера сакрального”, організацію спеціального видання (паперового чи електронного), присвяченого обговорюваній проблемі, підготовку підручника з української мови за професійним спрямуванням для студентів філософсько-теологічних факультетів та підручника церковнослов'янської мови (українського варіанта).

Альбіна Ковтун, Мар'ян Скаб (м. Чернівці)

Al'bina Kovtun, Mar'yan Skab (Chernivtsi)

INTERNATIONAL CONFERENCE
“UKRAINIAN LANGUAGE AND SCOPE OF SACRAL”
(21–23 October 2010, Chernivtsi)

УДК 092+81'36 Вихованець І.Р.

ІВАН РОМАНОВИЧ ВИХОВАНЕЦЬ — ВИДАТНИЙ ГРАМАТИСТ, ТЕОРЕТИК, НОВАТОР

В українському мовознавстві чимало постатей, які відомі світові своєю неперевершеною творчою біографією і чий науковий доробок сягнув небачених обширів. Серед них вивищується постать і Йвана Романовича Вихованця — члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук, професора, головного наукового співробітника відділу граматики. Він вирізняється залюбленістю у свій фах, титанічною працьовитістю, одержимістю творчим пошуком, глибиною осмислення та параметрами осягнення матеріалу. А ще його вирізняє унікальна різноплановість, різнобічність наукових зацікавлень, новаторство думки і непереборне прагнення усунути суперечності у вивченні тієї чи тієї проблеми. Багатовекторність наукових пошуків найширше виявилася в дослідженні граматичного ладу української літературної мови. Спробую систематизувати їх хронологічно і за проблемами.

Дебютував Іван Романович в українському мовознавстві як дослідник синтаксису знахідного відмінка — відмінка багатofункціонального, що має різноманітні взаємозв'язки з усією відмінковою і прийменниково-відмінковою системами, відмінка досить складного з теоретичного погляду і непростого щодо його практичного використання. На відміну від попередників, він виконав унікальне фактологічне дослідження цього відмінка, тому що широко залучив матеріали художнього (прозу, драматургію, поезію) та наукового стилів української літературної мови. Саме ці матеріали дали йому підстави запропонувати досить докладні критерії вживання форм знахідного відмінка, співвідносних із називним та родовим відмінками в назвах істот і неістот, множинних іменниках тощо у стверджувальних і заперечних конструкціях, залежно від значення перехідного дієслова. Іван Романович послідовно рекомендує надавати перевагу формі знахідного

© К.Г. ГОРОДЕНСЬКА, 2010

відмінка, спільній з формою родового відмінка, вважаючи її іманентною рисою української літературної мови. Ідеться про вживання *Дай ножа* (а не *ніж*); *Напиши листа* (а не *лист*); *Він не знає української мови* (а не *українську мову*); *Виходячи з вагонів, не забувайте своїх речей* (а не *речі*) і т.д. Монографію **”Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові”** (К., 1971), у якій узагальнено матеріали спостережень молодого дослідника, помітили не тільки в українському, а й слов’янському мовознавстві, її високо оцінили, на неї покликалися в типологічних наукових студіях, зокрема А.М. Мухін, деякі польські мовознавці та ін.

І.Р. Вихованець

Далі І.Р. Вихованець продовжує працювати над проблемами формально-синтаксичного синтаксису, де б, здавалося, так багато напрацьовано і все зрозуміло. Як один із авторів академічного курсу **”Сучасна українська літературна мова. Синтаксис”** (К., 1972), до якого він написав підрозділ **”Головні члени речення”**, запропонував найповніший перелік дієслівних зв’язкових компонентів складених присудків і диференціював їх залежно від ступеня семантичного зневиразнення на дієслівні власне- і невластне-зв’язки, на відміну від перекладених з російської мови неповнозначних і напівповнозначних дієслівних зв’язок, а також увів поняття контекстуальної дієслівної зв’язки замість невдалого терміна **”повнозначна дієслівна зв’язка”**.

У 70 — 80-х роках минулого століття українська граматики повернулася до проблем теорії частин мови, до створення нових ґрунтовних монографічних описів окремих частиномовних класів слів. Відтоді беруть відлік непрості пошуки І.Р. Вихованця щодо створення послідовної, несуперечливої класифікації одиниць мови. Свої попередні міркування про кількість критеріїв та їхнє якісне наповнення він виклав у монографії **”Прийменникова система української мови”** (К., 1980), яка, без перебільшення, стала резонансною не лише в українському, а й слов’янському мовознавстві. У ній переглянуто традиційний поділ слів на частини мови, запропоновано семантико-граматичний підхід до класифікації слів на частини мови, що дав змогу виділити чотири незаперечних частини мови — іменник, дієслово, прикметник і прислівник — й обґрунтувати нечастиномовний характер так званих службових слів, числівників, займенників і вигуків. У цьому нечастиномовному залишку прийменники, сполучники, частки,

а також зв'язки віднесено до релятивних одиниць, бо вони є виразниками семантики відношень, хоч і мають різне функціональне навантаження в семантико-граматичній сфері мови. Їм надано статусу аналітичних синтаксичних морфем. Функцію прийменника із цим статусом І.Р. Вихованець уперше витлумачив як переведення субстантива із субстантивної позиції в адвербіальну (прислівникову). На основі цієї ідеї він створив новаторське дослідження прийменникової системи української мови, яке одні дослідники не сприйняли, інших воно спонукало до роздумів.

Семантико-граматичний підхід до класифікації одиниць мови покладено в основу наступної праці — **“Частини мови в семантико-граматичному аспекті”** (К., 1988), яку неупереджені мовознавці вважають етапною працею з теорії частин мови. У ній, зокрема, вказано на переваги гетерогенної класифікації частин мови, що ґрунтується на **семантичному** критерієві, який запропоновано розглядати у трьох вимірах: 1) у площині найменування, позначення певних об'єктів навколишнього світу; 2) у плані лексичного значення слова; 3) в аспекті категорійного значення частини мови; **синтаксичному** у двоярусній інтерпретації, яка передбачає виділення компонентів на основі синтаксичних зв'язків і компонентів із семантико-синтаксичними ознаками, окресленими, спираючись на синтаксичні зв'язки; **морфологічному**, що охоплює всю сукупність граматичних категорій і парадигм, а також на **логічному** і **словотвірному** як допоміжних. За наявності сукупності цих різнорідних ознак сформовано чотирикомпонентну систему частин мови, у якій іменник і дієслово визнані центральними частинами мови щодо прикметника і прислівника, а прикметник і прислівник — периферійними, причому з-поміж них прислівник посідає найпериферійніше місце через свою морфологічну безкатегорійність та відсутність свого специфічного лексичного значення, оскільки він є синтагматичним класом слів, що виконує функцію означення щодо інших ознакових слів. Заперечивши частиномовний статус числівника, І.Р. Вихованець обґрунтував подібність кількісних числівників до флексійних виразників категорії числа іменників, указавши водночас на те, що вони є найбільш конкретизованими виразниками цієї категорії, що дало йому підстави кваліфікувати кількісні числівники як лексичні морфеми. За семантичними, синтаксичними та морфологічними показниками не надано частиномовного статусу і займенникам. Оскільки за цими ознаками вони дублюють цілком або частково іменники, прикметники, числівники та прислівники, їх виокремлено в підкласи займенникові іменники (у складі іменника), займенникові прикметники (у складі прикметника) та займенникові прислівники (у складі прислівника) з додатковими семантичними (семантика вказівності) і синтаксичними (є засобами зв'язку висловлень у тексті) характеристиками.

Традиційно кваліфіковані як службові частини мови (службові слова) прийменники, сполучники й частки, а також зв'язки за згаданим

набором різнопланових ознак витлумачені як аналітичні синтаксичні морфеми, основне функціональне призначення яких — виражати семантику відношень. На противагу традиційному трактуванню І.Р. Вихованець запропонував концепцію реченневої природи вигуків, у якій їх співвіднесено з логічною основою речення — судженням, але не безпосередньо, а опосередковано, бо вони є лише його емоційними відповідниками. Специфіку вигуків як реченневих утворень становить те, що вони передають тільки емоції та почуття мовця, які стосуються ситуацій позамовного світу, але безпосередньо не відображають такі ситуації.

За цикл праць **“Грамматична структура української мови”** І.Р. Вихованець 1989 року удостоєний премії НАН України імені Івана Франка.

Семантико-граматичний підхід до класифікації слів на частини мови дослідник сміливо поширив і на аналіз граматичних категорій. Його зреалізовано в монографії **“Система відмінків української мови”** (К., 1987), у якій він відмовився від поширеного вузького морфологізму, за якого домінантою є інтеграційний характер морфологічної форми, і проаналізував відмінки на тлі семантичної, синтаксичної та морфологічної системи української мови. Відмінкову форму витлумачено як неоднорідну сукупність семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій, що дало змогу згрупувати граматичні явища на функціональній основі, а поліфункціональну відмінкову форму кваліфікувати як поєднання категорійного відмінкового значення, що розташоване на семантико-граматичній осі предметності, і категорійних невідмінкових значень, категорійність яких перебуває поза власне-відмінками і належить до несубстантивних частин мови. На цих теоретичних засадах переглянуто проблему кількості відмінків і запропоновано шестиформну відмінкову систему української мови, що охоплює називний, родовий, давальний, знахідний, орудний та кличний відмінки. Відмінною її рисою є обґрунтування відмінкового статусу кличного відмінка на основі його семантико-синтаксичних та формально-синтаксичних ознак і спростування цього статусу в місцевого відмінка через подвійну природу його прийменниково-відмінкових форм, які в одних семантико-граматичних функціях — у зв'язку з нейтралізацією функціонального навантаження відмінкової флексії — виступають підкласом синтаксичних прислівників, а в інших — субморфемою (складником) прийменниково-флексійної складної морфеми. У цій праці І.Р. Вихованець зреалізував ідею ієрархічної структури відмінкової системи, що виявилось в розподілі відмінків на центральні (називний, знахідний), напівпериферійні (давальний) та периферійні (орудний, кличний та родовий), у диференціації їхніх семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій на первинні і вторинні, установленні сфери семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної співвіднесеності кличного й називного відмінків. І як підсумок цих узагальнень — граматичній категорії відмінка відведено визначальне місце серед граматичних категорій іменника, тому що жодна з них не може зрівнятися з

відмінками ні за обсягом семантичних функцій, ні за роллю в семантико-синтаксичній та формально-синтаксичній структурі речення, ні за послідовністю морфологічного вираження, ні за відображуваним у відмінках характером синтаксичних зв'язків іменника з другою центральною частиною мови — дієсловом.

Із початку 80-х рр. ХХ ст. в українській граматиці спостерігаємо виразний “семантичний крен” у дослідженні синтаксичних одиниць, що зумовлено зосередженням уваги мовознавців попереднього періоду на формальній сфері мови. У європейському та російському мовознавстві розгортаються дослідження із семантичного синтаксису. В українському мовознавстві теоретичні засади, поняттєво-термінологічний апарат цього синтаксису випрацював І.Р. Вихованець. Він, зокрема, визначив предикатний знак як семантичний центр елементарного речення, виділив спочатку два основні семантичні типи предикатів, згодом їх стало шість, а також семантичні типи непередикатних знаків — 13 непередикатних іменників-аргументів, яких потребує семантична природа предиката як центрального компонента речення (діяч, адресат, експерієнсив, об'єкт, результатив, знаряддя, засіб, носій фізичного стану, носій всеохопного фізичного стану, ідентифікатив, компонентив, композитив, локатив). У концепції семантичного синтаксису І.Р. Вихованця принципово вирізняється поняття валентності предиката і дієслівного предиката зокрема, оскільки дієслово визнане основним ознаковим словом. Валентність у його концепції — це **семантична** здатність дієслівних лексем поєднатися з певною кількістю залежних непередикатних іменникових компонентів, що мають відповідну семантичну якість. Л. Теньєр, з ім'ям якого пов'язують появу поняття валентності в лінгвістиці, обґрунтував це поняття на основі вивчення **синтаксичних** потенцій дієслова. Отже, звинувачення деяких опонентів, що валентна теорія І.Р. Вихованця є копією валентної теорії Л. Теньєра, безпідставні, оскільки ці теорії ґрунтуються насамперед на різних теоретичних засадах. Валентність в інтерпретації І.Р. Вихованця — це не сполучуваність дієслова чи будь-якого іншого ознакового слова з усіма можливими словами. Він чітко розмежував поняття “валентність”, “сполучуваність” і “дистрибуція”. Саме спираючись на семантику дієслів, Іван Романович визначив валентні класи дієслівних предикатів, що охоплюють одно- — шестивалентні класи, а також валентне оточення предикатів якості та кількості, зумовлене семантикою предикативних якісних прикметників і предикативних кількісних числівників. На засадах валентної теорії І.Р. Вихованця, за підрахунками Вищої атестаційної комісії України, написано близько 30 дисертаційних праць.

Розширюючи і поглиблюючи проблематику семантичного синтаксису, І.Р. Вихованець обґрунтував ідею виокремлення дериваційного синтаксису як нової галузі синтаксичної науки. На широкому українському матеріалі її зреалізовано в монографії “Деривація синтаксичних одиниць” К.Г. Городенської.

У 80-х роках І.Р. Вихованець активно поширює в граматичних дослідженнях української мови функціональний аналіз одиниць за принципом від “змісту до форми”, що спричинило формування одного з типів функціональної граматики, яка орієнтується на вивчення закономірностей функціонування граматичних одиниць у взаємодії з елементами різних мовних рівнів на спільній семантичній основі. У російському мовознавстві вона дістала назву функціональної граматики інтеграційного типу О.В. Бондарка. З ініціативи І.Р. Вихованця згаданий принцип функціонального аналізу застосовано до словотворчих морфем сучасної української мови в монографії “Морфеміка української мови” О.К. Безпояско та К.Г. Городенської (К., 1987). На відміну від традиційної морфеміки у цій праці з функціональної морфеміки словотворчі суфікси та префікси постали ще й як формальні виразники аргументної (непредикатної) та предикатної семантики, що ґрунтується на семантичних функціях компонентів, виділених І.Р. Вихованцем у власне-семантичній структурі речення.

Із початку 90-х років ХХ ст. згортаються дослідження з функціональної граматики інтеграційного типу і натомість утверджується “роздільний” підхід до проблем функціональної граматики, що передбачає вирішення з позицій функціоналізму функціонального синтаксису і функціональної морфології. Першою працею з функціональної граматики, створеною на цих теоретичних засадах, є монографія І.Р. Вихованця **“Нариси з функціонального синтаксису української мови”** (К., 1992). У ній розв’язано проблему ієрархії функціонального синтаксису і функціональної морфології на основі тези про те, що синтаксис відіграє визначальну роль у функціональній спеціалізації граматичних явищ, а також з огляду на ширший діапазон його одиниць і категорій та підпорядкування синтаксису двом основним функціям мови — комунікативній та когнітивній. У цій монографії визначено теоретичні засади функціонального синтаксису, зокрема з’ясовано такі його фундаментальні поняття, як синтаксичні зв’язки і семантико-синтаксичні відношення, синтаксичні одиниці та їхні функції, до яких зараховано мінімальну синтаксичну одиницю, що виділяється на основі синтаксичних зв’язків (головні і другорядні члени речення) і семантико-синтаксичних відношень (синтаксеми, що позначають взаємовідношення предметів і явищ позамовної ситуації), та два типи синтаксичних одиниць-конструкцій — речення і словосполучення), окреслено систему мінімальних формально-синтаксичних одиниць, серед яких крім підмета і присудка, головного члена односкладного речення виокремлено нульові головні члени речення, а другорядні поділено на другорядні прислівні, другорядні детермінантні та другорядні опосередковані члени речення, уведено новий член речення дуплексив — компонент, поєднаний подвійним синтаксичним зв’язком. Уперше досить докладно схарактеризовано систему мінімальних семантико-синтаксичних одиниць. На відміну від інших дослідників виокремлено шість типів предикатних синтаксем (предика-

ти дії, предикати процесу, предикати стану, предикати якості, предикати кількості та локативні предикати) і п'ять типів субстанці- альних синтаксем елементарного речення (суб'єктна, об'єктна, адре- сатна, інструментальна та локативна), обґрунтовано систему вторин- них предикатних синтаксем як виразників семантико-синтаксичних відношень між елементарними простими реченнями (темпоральні, причинові, цільові, допустові, умовні, відповідності/невідповідності).

Так званий чистий функціоналізм у граматичних дослідженнях українських мовознавців домінує до середини 90-х років ХХ ст. По- тім функціональна граматики української мови трансформувалася в категорійну, теоретичні засади якої вперше обґрунтував І.Р. Вихова- нець на III Міжнародному конгресі україністів, що відбувся в Харкові 1996 року. На противагу традиційному двокомпонентному витлума- ченню граматики він виокремив ще й третю підсистему — словотвір, указав на тісну взаємодію синтаксису, морфології і словотвору, на те, що цим трьома підсистемами властиві свої одиниці й категорії. Спира- ючись на правила їхнього функціонування, І.Р. Вихованець розмежу- вав три типи граматичних категорій — синтаксичні, морфологічні та словотвірні, надавши категоріям синтаксису провідну роль у функ- ціональній спеціалізації граматичних явищ. На теоретичних засадах запропонованої концепції категорійної граматики активно розгорну- то дослідження одиниць та категорій трьох її підсистем: категорій- ного синтаксису (монографія “Структура синтаксичних категорій” М.В. Мірченка), категорійної морфології (праці А.П. Загнітка) та сло- вотвірних (монографія “Словотвірні категорії іменника” В.П. Олек- сенка).

Основною працею, у якій зреалізовано поєднання функціональ- ного й категорійного підходу до морфологічної підсистеми украї- нської мови, стала монографія “**Теоретична морфологія української мови**” (К., 2004), у якій запропоновано функціональну морфолого- синтаксичну концепцію вирізнення й аналізу частиномовних класів, слів-морфем та слів-речень, а також морфологічних категорій усіх виділених відповідно до морфолого-синтаксичної концепції частин мови, осмислено складні процеси міжчастиномовної і внутрішньо- частиномовної, міжкатегорійної і внутрішньокатегорійної взаємо- дії, зв'язок морфології із синтаксисом і словотвором та багато інших проблем. Цю працю 2005 року відзначено премією НАН України імені О.О. Потебні.

Безсумнівно, запропонований ретроспективний огляд основних, віхових положень граматичних досліджень І.Р. Вихованця не відби- ває всього різноманіття по-новому розв'язаних питань. У морфології це, зокрема, питання ступенів переходу (синтаксичного, морфоло- гічного та семантичного) частиномовних класів слів, обсягу дієслів- ної лексеми, подвійної природи інфінітива і дієприкметника, кіль- кості морфологічних одиниць, двобічної концепції граматичних категорій, що уможливило принципово переглянути традиційний

статус багатьох морфологічних категорій іменника і дієслова, а також прикметника та прислівника, розмежувати їхні власне-морфологічні і морфолого-словотвірні-синтаксичні категорії, співвідношення категорій способу і часу, унаслідок чого категорію способу дієслова визнано двочленною, а не тричленною категорією, проблема слів категорії стану та багато інших. У синтаксисі — витлумачення речення як багатомірної одиниці, що об'єднує власне-семантичний, семантико-синтаксичний, формально-синтаксичний та комунікативний рівні (яруси); розмежування предикативного, підрядного та сурядного синтаксичного зв'язку, поділ підрядного зв'язку на підрядний прислівний, підрядний детермінантний, підрядний опосередкований та підрядний прислівно-кореляційний, виділення недиференційованого синтаксичного зв'язку і подвійного синтаксичного зв'язку; переглянуто витлумачення суті форм підрядного зв'язку, зокрема узгодження як форми поєднання підмета і присудка, а також керування і прилягання як форм підрядного зв'язку керованих і детермінантних другорядних членів речення, запропоновано класифікацію головних і другорядних членів речення на основі синтаксичних зв'язків, що посприяло усуненню непослідовності традиційного вчення про члени речення; відповідно до критеріїв класифікації членів речення, побудованої на основі синтаксичних зв'язків, уточнено поділ простих речень на двоскладні і односкладні. Залежно від формального вияву предикативного зв'язку між присудком і підметом, типів присудка і його морфологічної форми виокремлено п'ять класів двоскладних речень: 1) з дієслівним присудком, 2) з іменним присудком, 3) з інфінітивним присудком, 4) з прислівниковим присудком 5) з ускладненим присудком, а односкладні речення відповідно до типів головного члена і його морфологічної форми поділено на чотири класи: 1) дієслівні речення, 2) інфінітивні речення, 3) іменникові речення, 4) прислівникові речення. І.Р. Вихованець — автор теорії семантико-синтаксичного відношення, яку використано у поділі складнопідрядних речень на семантичні класи. Він протиставив безсполучникові складні речення сполучниковим складним реченням в усій їх сукупності, а не складнопідрядним і складносурядним, як це було в традиційній структурно-семантичній класифікації складних речень, оскільки це суперечило логіці їх поділу.

Зважаючи на сукупність диференційних формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак, а саме на: 1) характер підрядного зв'язку, 2) специфіку засобів вираження підрядного зв'язку, 3) семантико-синтаксичне відношення між предикативними частинами, І.Р. Вихованець запропонував відмінну від узвичаєної класифікацію складнопідрядних речень, що охопила складнопідрядні речення з прислівними підрядними частинами, складнопідрядні речення з детермінантними підрядними частинами і складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу, розмежував складнопідрядні речення із семантичними і асемантичними сполучниками. Її переваги в

послідовності застосування диференційних формально-синтаксичних та семантико-синтаксичних критеріїв, що є основною вимогою до реалізації будь-якої ідеї. Багато викладачів використовують класифікацію складнопідрядних речень І.Р. Вихованця у вишівській синтаксичній практиці передусім тому, що вона несуперечлива, стрункіша, порівняно з іншими класифікаціями.

Далі не буду називати тих проблем граматики, які по-новому розв'язав І.Р. Вихованець. Спробую відповісти на питання, що керувало постійними творчими пошуками дослідника? Деякі опоненти кваліфікували новизну ідей І.Р. Вихованця як ревізіонізм, реформаторство, вишукували в його концепціях слабкі місця чи відступи від попередніх ідей. Справді, вражає кількість нових розв'язань проблем граматики, запропонованих ідей, концепцій, класифікацій тощо. І причина дуже очевидна — поставити все на чітку логічну основу, послідовно застосувати вихідні (засадничі) критерії, створити несуперечливу класифікацію чи концепцію. І.Р. Вихованець постійно прагнув до цього, і це йому вдавалося. Водночас не є таємницею, що він переглядав деякі свої попередні напрацювання. Зокрема, повернувшись до відмінкової системи української мови раніше вилучений місцевий відмінок, а до системи повнозначних частин мови — числівник, звичайно, обґрунтувавши зміну їхнього статусу.

Дехто з опонентів ставив під сумнів новизну певних ідей І.Р. Вихованця. Наприклад, закидали йому, що ідея виокремлення займенникових іменників, займенникових прикметників, займенникових числівників та займенникових прислівників у межах відповідних частиномовних класів належить О.М. Пешковському. Так, є в нього ця ідея, але спільні й відмінні ознаки згаданих займенникових слів і частин мови, куди їх пропонують зарахувати, з позицій функціоналізму вичерпно проаналізував в українському мовознавстві саме І.Р. Вихованець. Або ідея виокремлення детермінантів як поширювачів речення загалом. Справді, у російському мовознавстві її обґрунтувала Н.Ю. Шведова, виокремивши 1) детермінанти, що формують елементарні, основні семантичні компоненти — суб'єкт, об'єкт, а також компоненти, що поєднують між собою ці значення або з іншими означальними чи обставинними значеннями і 2) детермінанти, що формують неелементарні семантичні компоненти (обставинні). У І.Р. Вихованця детермінантні другорядні члени речення оперті на підрядний детермінантний зв'язок, на противагу обставинам, які в традиційній класифікації виділяли на семантичній основі, і в нього зовсім немає детермінантного суб'єкта, об'єкта та інших синкретичних детермінантних членів речення. Або виокремлення дуплексива як члена речення, що перебуває в подвійному синтаксичному зв'язку. У І.Р. Вихованця подвійний синтаксичний зв'язок принципово відрізняється від того, що запропонувала російська дослідниця Л.Д. Чеснокова.

Отже, незаперечним, неспростовним є те, що граматична проблематика в дослідженнях І.Р. Вихованця посіла центральне місце. Вона

багатопланова, багатовекторна, заглиблена в український граматичний матеріал і оперта на функціонально-семантичний підхід. Саме послідовне використання цього підходу до аналізу граматичних одиниць і категорій посприяло новаторському розв'язанню багатьох проблем традиційної граматики. Граматичний доробок І.Р. Вихованця дає підстави констатувати, що він — один з найвидатніших українських граматистів другої половини ХХ — початку ХХІ століть, дослідник-новатор, теоретик, автор наукових засад новітньої функційно-категорійної граматики.

Катерина Городенська (м. Київ)

Kateryna Horodens'ka (Kyiv)

IVAN ROMANIVYCH VYCHOVANETS' IS AN OUTSTANDING GRAMMARIAN,
THEORETICIAN AND GROUND BREAKER

**Не забудьте передплатити
журнал "Українська мова"
на 2011 рік!**

Передплатний індекс
журналу "Українська мова" 23920.
Дивіться "Каталог видань України 2011 рік",
сторінка 167.

УДК 092+ 81'36 (Вихованець)

НА ГРАМАТИЧНИХ ВЕРШИНАХ

Іван Романович Вихованець належить до тих учених, хто вміє не тільки помітити проблему, сформулювати її, але й «розібрати увесь механізм» мовного явища, а потім часточка до часточки, «гвинтик до гвинтика» змонтувати і то так, щоб простежуваними були всі дії. Уміння не приховувати процедуру аналізу, процесу наукового осмислення пізнаного, доступно прокоментувати досягнуте — це посилає тільки справжньому Майстрові. Таким і є Іван Вихованець. Його учням і послідовникам пощастило в тому, що можна просто дотримуватися його принципу — роби так, як я. Перефразовуючи пророчу заувагу Антоніо Небріхи щодо особливостей ужитку іспанської мови — «пишіть точно так, як я нею говорю», висловлену ще в XIV ст., і переформульовану Вуком Караджичем у XIX ст. щодо сербської мови — «пишіть так, як ви говорите», варто вербалізувати основний принцип наукового студіювання вченого — «пишіть так, як бачите та осмислюєте мовне явище».

Івана Романовича Вихованця я знаю з 1981 року, коли вперше з трепетом у душі зайшов до Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, і за дорученням академіка Віталія Русанівського (тодішнього директора цього інституту) Йосип Андерш (на той час вечний секретар Інституту) познайомив нас. Зустріч була надзвичайно динамічною, і досі пам'ятний кожний її штрих. Іван Романович одразу запитав, які наукові проблеми мене цікавлять. Почувши відповідь, що я хотів би досліджувати проблеми детермінологізації (з цієї теми писав свого часу дипломну роботу), швидко відповів, що це не його наукові зацікавлення. Після моїх слів, що мені до душі також проблеми граматики, учений порекомендував подумати над категорією граматичного роду іменників. Усією своєю постаттю, своїм поглядом Іван Романович випромінював якесь внутрішнє наукове зацікавлення, прагнення проникнути в глибину мовного явища, наче заохочуючи цим і свого співрозмовника до творчого пошуку. У розмові з ним не можна було просто слухати, тому що він активно захоплював своїми

міркуваннями, що спонукало співрозмовника до висловлення власних думок, інколи навіть наївних. Цей науковий порив, рішучість і послідовність у відстоюванні принципів учений завжди беріг і береже як найдорожче і найцінніше, як святість душі. Із ним завжди легко розмовляти на будь-яку наукову проблему, висловлювати свої сумніви, бо не відчуєш ані насміху, ані якоїсь зверхності, а навпаки — витворюється атмосфера відкритості й щирості, чуєш його ні з чим незрівнянні міркування. Учений уміє слухати, любить дискутувати, не боїться озвучувати свої ідеї і підкріплювати їх відповідними фактами.

Захоплює і вражає талант науковця осмислювати проблему, її глибину і проектувати шлях її розгляду, іноді в такому вимірі, що відразу просто важко збагнути, як йому вдається так швидко все побачити. Здається, наче він постійно тільки над цим думає, обмірковує і чекає цього питання, аби відразу його прокоментувати. А ще... Його талант бачити вагомість ідей інших учених. Високі слова його оцінки можна неодноразово почути про науково-титанічну працю Олександра Мельничука, Євгена Тимченка, Люсьєна Теньєра, Отто Єсперсена, Чарльза Філмора, Віри Белошапкової та багатьох-багатьох інших.

Від самого початку свого життя ще маленьким хлопчиком Іван Вихованець прагнув пізнати тонкощі й мудрість писаного слова, підпорядкувавши втіленню цієї мрії все життя. Йому це вдалося. Сьогодні він — учений, що не тільки здолав наукові вершини, але й створив власні граматичні обшири, які постають для інших тими творчими вершинами, пізнання і сприйняття яких уможливує творення ними власних концепцій. І незважаючи на це, він постійно у творчому пошукові, у творчому пориві, у шліфуванні власних ідей і намірів. Одна з провідних його настанов, яку я вперше почув від нього на III Міжнародному конгресі українців (м. Харків), — створення категорійної граматики.

Іван Романович Вихованець належить до тих дослідників, яких у науку привело власне серце, поклик власної душі. Саме такі науковці досягають вагомих результатів, бо їхнім дослідженням притаманні неординарність тлумачення наукових фактів, заглиблення у відомі істини та аналіз їх уже на якісно новому рівні, у контексті нових бачень та узагальнень. Йому притаманний педагогічний такт і вміння сформулювати у початківця прагнення до пошуку істини, виваженого аналізу лінгвістичних фактів, з'ясування їхніх особливостей у всій категорійній структурі мови. Врахування семантико-граматичного аспекту мовних форм дало змогу Іванові Романовичу по-новому підійти до розгляду системи відмінків і системи частин мови, статусу синтаксичних одиниць у граматичній будові мови, простежити загальні особливості граматичного ладу української мови, сформулювати концепцію категорійної граматики. Такий підхід він передав і своїм учням, що осприяло становленню в українському мовознавстві його лінгвістичної школи, з якою пов'язане розрізнення первинних і вторинних словосполучень, установлення диференційних ознак усіх відмінків, визначення типологічних закономірностей синтаксичних зв'язків,

семантико-синтаксичних відношень на рівні словосполучення та речення, з'ясування функційних виявів морфологічних форм, семантико-синтаксичної структури речення, типології предикатів, становлення концепції функційної і категорійної граматик. Усі ці проблеми розглядають сам лінгвіст та його послідовники, що відображено в низці підручників та посібників для вищої школи, численних монографіях, наукових статтях та виступах на міжнародних та інших науково-теоретичних конгресах, симпозиумах, конференціях.

З ім'ям І.Р. Вихованця в україністиці пов'язано становлення *концепції категорійної граматики* і нового підходу до аналізу мовних явищ — *функційно-семантичного*. Узагальнивши найкращі набутки вітчизняного і світового мовознавства, І.Р. Вихованець запропонував власне бачення і суто авторське тлумачення цілої низки лінгвістичних явищ, що загалом склало серію досліджень з проблем граматичного ладу української мови. Саме за оригінальний розгляд мовних явищ і цілісність концепції граматичного ладу української мови Іван Романович Вихованець були удостоєний у 1989 р. академічної премії ім. Івана Франка, а за концепцію сучасної української морфології в 2004 р. разом з К.Г. Городенською — академічної премії ім. О.О. Потєбні (**Теоретична морфологія української мови**, 2004. — 398 с.).

Його перу належать науково-теоретичні монографії з проблем морфологічної системи української мови: **Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові**, 1971. — 120 с.; **Прийменникова система української мови**, 1980. — 286 с.; **Система відмінків української мови**, 1987. — 232 с.; **Частини мови в семантико-граматичному аспекті**, 1988. — 256 с.), особливостей її синтаксису **Семантико-синтаксична структура речення** (співавтори: Городенська К.Г., Русанівський В.М.), 1983. — 219 с., науково-популярні праці, звернені до працівників слова, вчителів **У світі граматки**, 1987. — 192 с.; **Таїна слова**, 1990. — 284 с., науково-навчальні, адресовані безпосередньо студентам, педагогам-словесникам **Граматика української мови** (співавтори: Городенська К.Г., Грищенко А.П.), 1982. — 208 с. і це попри широкий спектр науково-теоретичних статей з актуальних проблем граматичного ладу української та інших слов'янських мов. Він створив перший підручник із синтаксису для університетів **Граматика української мови. Синтаксис**, 1993. — 368 с.

Крім того, І.Р. Вихованець брав участь в укладанні одинадцяти-томного тлумачного **«Словника української мови»**, що побачив світ у 1970 — 1980 рр., словника довідника **«Українська літературна вимова і наголос»** (1983 р.), у створенні п'ятитомної академічної праці **«Сучасна українська літературна мова»**, видрукованої у 1969 — 1973 рр.

Народився І.Р. Вихованець 9 жовтня 1935 року в селі Колосові Кременецького району Тернопільської області (батько — Роман Трохимович (1900 — 1985 рр.); мати — Єфросинія Іванівна (1911 — 2004 рр.)). Рано потягнувся до слова, прагнув відчутти повноцінну його мелодику і щонайглибшу таїну (мабуть, тому й одну з книг так назвав). Уже в п'ять

літ вільно читав і писав. Та війна і рання селянська праця під час перебування батька на фронтах не дала змоги вчитися. Лише після повернення тата з війни І.Р. Вихованця зарахували відразу до третього класу, тому що навчальні програми попередніх класів він засвоїв самостійно. Спочатку навчався у Колосівській початковій школі (до червня 1947 р.), а потім став учнем Рудківської семирічної школи (з вересня 1947 р. до червня 1950 р.). Саме тут, у цій школі, незабутнє враження на майбутнього лінгвіста справила учителька української мови Дарія Андріївна Галаган (після одруження її прізвище Парфенюк; сьогодні — заслужена учителька України), яка аналізувала слова так, щоб «випромінювалася душа слова». Чи не звідти пішла залюбленість Івана Романовича у слово, прагнення дошукатися до його щонайпотаємніших звучань.

Уже зі школи бриніла в душі Івана Романовича ніжна мелодика слова, що й привело його до Кременецького педагогічного училища (вересень 1950 р. — липень 1954 р.), а потім до Кременецького педагогічного інституту на філологічний факультет (вересень 1954 р. — серпень 1956 р.), Львівського державного університету ім. І. Франка (вересень 1956 р. — червень 1959 р.). І.Р. Вихованець повністю утверджується у своєму виборі і просто не уявляє себе поза роботою зі словом.

Після закінчення університету Іван Романович працює учителем української мови і літератури Шумської середньої школи робітничої молоді на Тернопільщині (м. Шумськ), а потім стає учителем Жолобківської середньої школи (лютий 1960 р. — серпень 1962 р.) Шумського району, що на Тернопільщині, а з вересня 1962 р. до жовтня 1964 р. — учитель української і німецької мов Локнянської восьмирічної школи Кролевецького району Сумської області (с. Локня). Постійно поглиблює свої теоретичні знання й активно працює в галузі вивчення слов'янських, германських мов, оволодіває польською і чеською мовами.

1 листопада 1954 р. стала реальністю давня мрія Івана Романовича — він стає аспірантом Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. Відтоді його доля (з невеликою перервою) пов'язана з цим науковим закладом. У 1967 році Іван Романович успішно закінчує аспірантуру і захищає кандидатську дисертацію з проблеми «**Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові**» (1968 р.), стає молодшим науковим співробітником Інституту мовознавства і перебуває на цій посаді до травня 1974 року, а в червні 1974 року — уже старший науковий співробітник цього закладу й активно працює над проблемами теоретичної граматики української мови, заглиблюється у зіставлення слов'янських мов, типологію мовних одиниць і категорій.

Активно починає працювати в галузі перекладацтва. У 1974 р. виходять «**Білоруські народні казки**» у видавництві «Веселка», десять із яких переклав він (до речі, у 1983 році здійснено їхнє словацьке видання, у 1987 році було друге видання цих казок, де оригінальність пере-

кладів Івана Романовича збережено (див.: **Carovna pistala: Biloruske ludove rozprawky**. — Kosice, 1983. — 110 s.)). Водночас учений перекладає низку поезій Якуба Коласа українською мовою, які увійшли до книжки **«Думка в дорозі»** (серія «Шкільна бібліотека»).

1983 року Іван Романович захищає докторську дисертацію **«Функціональна типологія прийменників і відмінків (на матеріалі сучасної української літературної мови)»**, що здобула високу оцінку в наукових лінгвістичних колах і була визнана як така, що започаткувала *новий семантико-синтаксичний напрям*, у річищі якого з'являються нові праці **«Система відмінків української мови»** (1987 р.), **«Частини мови в семантико-граматичному аспекті»** (1988 р.). У цих монографіях викінченою постає система відмінків з простеженням їхніх первинних і вторинних функцій та з окресленням їхньої внутрішньореченневої позиційної закріпленості. Уперше лінгвіст встановлює ядро, напівпериферію та периферію відмінкової і частиномовної системи, що постають аргументованими внаслідок опертя не тільки на власне-морфологічний, але й на синтаксичний, словотвірний та семантичний мовні яруси.

Ядро відмінкової системи становлять відмінки, спеціалізовані на вираженні субстанційності — це називний і знахідний відмінки, напівпериферійним є давальний, що спеціалізується на вираженні адресатності. Периферію відмінкової системи утворюють орудний, кличний і родовий відмінки. Кличний відмінок І.Р. Вихованець уперше поділив на три основні семантико-синтаксичні різновиди. «Найбільш виразно виявляються його особливості в реченнях з дієслівними присудками у формі наказового способу» [*Вихованець І.Р. Система відмінків української мови*. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 140], де він поєднується предикативним зв'язком із присудком і «як представник вихідного згорнутого речення виражає адресатну семантику й у результаті взаємодії з найбільш відповідним його семантиці дієслівним присудком наказового способу утворює синкретичний компонент у функції адресата — потенційного суб'єкта дії» [Там само. — С. 140-141]. Другий різновид кличного являє собою функція акцентованого адресата і відповідно нейтралізованого суб'єкта, а третій різновид — це кличний ідентифікаційний полісемантичний, що «дублює відповідну семантико-синтаксичну природу граматично пов'язаного з ним займенникового іменника другої особи» [Там само. — С. 142]. Учений стверджує, що кличний відмінок «...варто визнати першим за рангом реченневотвірним відмінком, оскільки він майже в усіх випадках виступає конденсатом суб'єктно-предикативно-адресатної структури» [Там само].

Ядро частиномовної системи формують іменник і дієслово, а периферію — прислівник і прикметник [*Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. — К.: Наук. думка, 1988. — 256 с.]. Ґрунтовно Іван Романович розглядає специфіку подвійного характеру дієприкметника, простежує статус інфінітива у структурі ана-

літичних дієслів, з'ясовує синтаксичний і морфологічний характер ад'єктивності дієприкметника, визначає загальні напрями синтаксичного, морфологічного і семантичного переходу дієслова, іменника і прислівника у прикметник і водночас закономірності такого переходу іменника, дієслова, прикметника у прислівник [Там само. — С. 169–173 і 197–202].

Для лінгвіста визначальними є категорії субстанційності та предикатності у внутрішньореченнєвій структурі, що й уможливило послідовне розмежування субстанційних синтаксем суб'єкта, об'єкта, адресата, інструмента, локатива з відповідним їхнім відмінковим закріпленням і предикатні синтаксеми дії, стану, процесу, якості, кількості, локативності. Він запропонував власну концепцію семантико-синтаксичної структури речення, основу якої формують валентні потенціали предикатів, оскільки у побудові «простого речення головну роль відіграють дві частини мови — дієслово та іменник. Ці частини мови слід вважати центральними, тому що вони формують переважну кількість речень» [Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. — К.: Либідь, 1993. — С. 124]. Саме тому семантично елементарне просте речення кваліфіковано як таке, що складається тільки з одного предиката й зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових синтаксем. Такі речення позначають одну ситуацію [Там само. — С. 125]. Відповідно до типів валентності предикатів — від одно- до шестивалентних — автор диференціює шість класів семантично елементарних речень [Там само. — С. 127–129]. Семантично ж неелементарним простим реченням постає таке, у якому названо дві або більше ситуації.

Активне опрацювання проблем функційної граматики має підґрунтям глибинне диференціювання завдань функційної морфології і функційного синтаксису (див.: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К.: Наук. думка, 1992. — 222 с.). Лінгвіст не тільки з'ясовує теоретичні основи функційного синтаксису, але й простежує систему мінімальних формально-синтаксичних одиниць, диференціюючи головні (нульові й ненульові), другорядні прислівні, детермінантні, опосередковані члени речення і дуплексиви. У характеристиці предикатних і субстанційних синтаксем учений розвиває власні погляди, започатковані в низці попередніх праць. Аналіз вторинних предикатних синтаксем ґрунтується на розмежуванні темпоральних, причинових, цільових, допустових, умовних синтаксем, синтаксем відповідності / невідповідності і встановлює закономірності нейтралізації предикатів в атрибутивній позиції. Семантичні процеси ускладнення синтаксем простежено через встановлення особливостей заповнення внутрішньореченнєвих синтаксичних позицій неспеціалізованими формами. Так, автор простежує закономірності вияву предикатних синтаксем у субстанційних позиціях, визначає специфіку поєднання суб'єктних й об'єктних синтаксем та окреслює функційні зміщення інструментальної синтаксеми, семантичні варіації локативної

синтаксеми. Ґрунтовним постає аналіз співвідношення прихованих предикатів і семантичного ускладнення субстанційних синтаксем, з одного боку, і корелятивності / некорелятивності субстанційних синтаксем і супровідних предикатів, з іншого.

З'ясування специфіки семантично елементарного і семантично неелементарного, формально елементарного і формально неелементарного простого і складного речення та визначення ієрархії синтаксичних одиниць дало змогу вченому виявити особливості реалізації формальної, семантико-синтаксичної і комунікативної парадигм речення з окресленням у їхніх межах місця варіацій, модифікацій і трансформацій. Теорія трансформації постає викінченою внаслідок того, що лінгвіст її послідовно розглянув у частиномовній системі, простеживши закономірності семантичного, синтаксичного і морфологічного внутрішньочастининомовного і міжчастининомовного вияву. У межах сформульованої ним проблематики розпочинали працювати і нині студіюють колишні його учні — аспіранти і докторанти, інші послідовники: Н.Л. Іваницька, К.Ф. Шульжук, А.П. Загнітко, К.Г. Городенська, М.В. Мірченко, В.М. Ожоган, М.С. Скаб, Т.Є. Масицька, Г.Г. Рогачова та ін., які досліджують окремі аспекти теоретичних питань граматичного ладу української мови, структури категорійних одиниць і под. Чи не в цьому виявився справжній хист наукового керівника, що його учні розвивають започатковану вченим граматичну концепцію.

З 1986 р. І.Р. Вихованець стає провідним науковим співробітником Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, а з жовтня цього ж року — завідувачем сектору теорії української мови. Визначає основні засадничі принципи створення національної функційної граматики і розпочинає роботу над одним з її розділів — синтаксисом.

Відчуває потребу в апробації досягнутого у вишівській практиці тому і стає завідувачем кафедри української мови Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки (тепер Волинський національний університет імені Лесі Українки) — листопад 1987 р. — вересень 1991 р. У цей період Іван Романович опрацьовує принципи створення підручника із синтаксису для університетів, визначає напрями науково-популярної роботи і пропонує нові спецкурси для студентської молоді. Все ширшої ваги Іван Романович надає працям для учителів-словесників, планує створити цілу серію науково-популярних видань з проблем граматики, лексикографії, лексикології, стилістики, сучасного вжитку національних мов і под. (див.: **У світі граматики**, 1987; **Таїна слова**, 1990. та ін.). Активно працює вчений як наставник, як член низки спеціалізованих вчених рад для захисту докторських і кандидатських дисертацій в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України і Київському державному педагогічному інституті (нині Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова), як опонент низки кандидатських і докторських дисертацій.

У своєму науково-популярному виданні «**У світі граматики**» (1987) Іван Романович наголошує на співвідношенні усталених гра-

матичних форм і закономірностях поповнення лексичного складу мови, простежує особливості сполучуваності слів, простежує тенденції відхилення від усталених норм. Тезу вченого, що «Покликання письменника — берегти і шліфувати слово» [У світі граматики. — К.: Рад. школа, 1987. — С. 162], можна розширити: це покликання кожного лінгвіста, адже «Творча діяльність мовознавця вимагає від нього широкого бачення мовних явищ і культури в цілому, вимагає дару вловлювати ледве помітні зародки нового в мові, вміння дати суспільству цінні поради щодо мовних норм», і тому: «Індивідуальні смаки повинні переборюватися в ім'я вироблення бездоганних загальнонародних норм естетики мови», тому що на «цих принципах ґрунтувалася і ґрунтується справжня культура мови» [Там само. — С. 163]. А в «**Таїні слова**» (1990), що складається з двадцяти шести різноманітних розповідей, учений у популярній формі розповідає про важливість словників для кожної мови, наголошує на необхідності знання багатств «цих пишних ярів» (за М. Рильським) і констатує, що народження нових слів мотивує необхідність створення нових тлумачних словників (С. 15). Не слід забувати кожному, що головним творцем слова, «його будівничим є народ», але вміння точно висловити свою думку народжується не за один день, тому сприймаючи красу природи, незмірного світу, «...дитина має вдосконалювати могутній інструмент пізнання — мову» (С. 270). Автору вдалося в оригінальній і доступній формі розповісти про розділи мовознавства і подати історію появи окремих слів у нашій мові, простежити особливості функціонування тих чи тих суфіксів та ін.

Прагнення теоретичного узагальнення нових проблем українського мовознавства і створення національної функційної граматики спонукають Івана Романовича повернутися до Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, у якому з вересня 1991 р. він працює провідним науковим співробітником, а з часу створення Інституту української мови НАН України очолює відділ граматики (згодом відділ історії та граматики української мови з 1998 р.; потім відділ граматики і фонетики з 2005 р.), а з 2007 р. стає головним науковим співробітником цього ж Інституту.

У листопаді 1992 р. Івана Романовича обирають членом-кореспондентом НАН України як ученого, що подав викінчену цілісну концепцію граматичного ладу української мови. У цьому ж році виходить друком дослідження з проблем функційного синтаксису **Нариси з функціонального синтаксису української мови** (1992. — 224 с.), концептуалізовано остаточний варіант першого в Україні університетського підручника з синтаксису **Грамматика української мови. Синтаксис** (1993. — 348 с.).

Керовані Іваном Романовичем кандидатські і докторські дисертації спрямовані в граматичну проблематику (Т.Є. Масицька, О.М. Гадзюк (Кузьмич), І.А. Мельник (Пасічник), Н.М. Костусяк, О.Г. Межов, А.С. Джура, Н.В. Шульжук), і в центрі їхніх завдань перебуває

визначення національної специфіки граматичних конструкцій на загальнослов'янському і загальноєвропейському мовному тлі. За вагомий внесок у розбудову лінгвістичної науки і підготовку наукових кадрів для вищої школи його обрано у 2002 р. Почесним професором Волинського державного університету ім. Лесі Українки.

Сьогодні Іван Романович активно і плідно працює в галузі синтаксису, морфології та словотвору, все більшої ваги набувають його студії зі створення теоретичної фундаментальної граматики української мови, що стане етапним явищем у розвитку української лінгвістики. Вихід **«Теоретичної морфології української мови»** (у співавторстві з К. Городенською) можна вважати її початком.

З часу заснування журналу **«Українська мова»** і до сьогодні І.Р. Вихованець є заступником його головного редактора. Він опублікував тут серію статей з актуальних проблем українського правопису, частиномовної ієрархії, особливостей співвідношення / неспіввідношення частин мови і членів речення, закономірностей вияву семантично елементарних і семантично неелементарних, формально елементарних і формально неелементарних простих і складних речень в українській мові, граматичної термінології, окреслив засадничі принципи нової академічної граматики [Навколо проблем предикативності, предикації і предикатності // Українська мова. — 2002. — № 1. — С. 25-31; Аналітизм у граматичній структурі сучасної української мови // Українська мова. — 2002. — № 2. — С. 3-9; Динамічні процеси в українському іменниковому відмінюванні // Українська мова. — 2003. — № 3-4. — С. 33-38; Лексико-граматичне опрацювання прийменників української мови // Українська мова. — 2002. — № 4. — С. 90-97; Ненаукові пристрасі навколо українського правопису // Українська мова. — 2004. — № 2. — С. 3-25; Концепція «Грамматичного словника української мови (прийменник)» // Українська мова. — 2004. — № 3. — С. 30-36; Студії про члени речення // Українська мова. — 2005. — № 2. — С. 22-28; Концепція нової академічної «Граматики сучасної української літературної мови» у 3-х томах // Українська мова. — 2006. — № 3. — С. 41-47].

Іван Романович започаткував у часописі **«Українська мова»** надзвичайно цікаву та важливу рубрику **«Мовна мозаїка»**, у межах якої аналізують актуальні питання культури мови, закономірності кодифікації граматичних форм, установлюють конкурентність форм, простежують випадки неправильного наголошення слів і т. ін. (опубліковано 120 мозаїк).

Не менш знаковою постає співпраця вченого з часописом **«Українська мова й література в середніх школах, гімназіях та колегіумах»**, де він започаткував рубрику **«Мовознавчі етюди»** (уже опубліковано 36 етюдів), а також розміщено програмове інтерв'ю **«Бережімо рідну мову — найдорожчий скарб! Бережімо Україну»** (Українська мова й література в середніх школах, гімназіях та колегіумах. — 2009. — № 4. — С. 4-14) з викладом засадничих принципів та аналізом фактологічної бази академічної граматики, схарактеризовано статус української мови в Українській державі, проаналізовано принципи українського правопису, а завершує інтерв'ю вчений власною поезією **«Мово материнська»: Я маю... Я повинен... Я мушу... / Щодня мовою вливати душу... / Я маю-повинен-мушу...**

Тривалий час І.Р. Вихованець був членом Правописної комісії, плідно працював над питаннями української пунктуації та загальною структурою українського правопису як член Української національної комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів України (1994 – 2002 рр.) (див.: [Український правопис (проект). – К.: Інститут української мови НАН України, 1999]).

Учений брав активну участь у створенні енциклопедії **«Українська мова»** (К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. – 752 с.) та її наступних доопрацюваннях (Українська мова: Енциклопедія. – Вид. 2-е, виправл. і доп. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.; Українська мова: Енциклопедія. – Вид. 3-тє, зі змінами і доповненнями. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – 856 с.). До першого видання енциклопедії він написав понад сто статей з проблем теорії мови, граматичних категорій, мовних одиниць, морфологічних і синтаксичних форм, які в другому і третьому виданнях було істотно розширено й поглиблено, водночас з'явилися й нові статті. Цікавими постають студії вченого про внесок окремих лінгвістів у розбудову українського мовознавства.

І.Р. Вихованець був активним учасником усіх семи міжнародних конгресів Міжнародної асоціації україністів, керував на них програмними секціями з актуальних питань граматики української мови, її правопису та ін. Він уперше обґрунтував концепцію категорійної граматики (III міжнародний конгрес Міжнародної асоціації україністів (м. Харків)), яку згодом істотно поглибив у наступних своїх виступах і науково-теоретичних статтях. Монографії і науково-теоретичні, науково-прикладні статті, науково-популярні видання лінгвіста належать до таких, на які досить часто покликаються, вони стають теоретичним підґрунтям для подальших студій інших мовознавців. Індекс цитувань наукових праць дослідника в Україні та за її межами є досить високим.

Учений щедро ділиться своїми набутками з аспірантами і докторантами. Його учні нині працюють в Інституті української мови НАН України, Донецькому, Волинському імені Лесі Українки, Чернівецькому імені Юрія Федьковича національних університетах, національному університеті «Києво-Могилянська академія», Вінницькому національному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського, Рівненському державному гуманітарному університеті, Бердянському державному педагогічному університеті та ін.

І.Р. Вихованець також плідно працює у складі багатьох спеціальних комісій. Він є членом Граматичної комісії при Міжнародному комітеті славістів, членом Наукової ради «Українська мова» Інституту української мови НАН України, членом експертної групи з української мови Науково-методичної ради Міністерства освіти і науки України, членом спеціалізованої вченої ради для захисту докторських дисертацій в Інституті української мови НАН України. Його введено до редколегій низки високоавторитетних спеціальних періодичних мовознавчих видань, наукових вісників провідних університетів України. Іван Романович намагається зробити все можливе для розвитку лінг-

вістичної думки, для підготовки фахівців вищої і найвищої кваліфікації для Національної академії наук України і вищих навчальних закладів, для підняття престижу вітчизняної науки. Йому належить вісім одноосібних монографій, дев'ятнадцять написано у співавторстві, два словники, а загальний список друкованих праць нараховує понад 650 позицій, без врахування рецензувань наукових праць. Він і сьогодні працює плідно над поглибленням власної граматичної, лексикографічної і правописної концепцій. У післямові до «Таїни слова» І.Р. Вихованець пише: «Кожне слово рідної мови має неповторну біографію. Воно може наповнюватися як ніжністю серця народу-мовотворця, так і громозвучою ненавистю, гнівом до ворогів. Любов до Батьківщини виявляється в любові до рідного слова. Словом рідним треба дорожити, як честю матері, як совістю, як найвищими проявами народної моралі», і це повністю стосується самого вченого, який усе своє життя, працюючи на ниві рідного слова, теоретичного і науково-прикладного, дотримується цього, тому що: «Тільки той, хто виплекав у душі красу рідного слова, зможе проникнутись уявленнями народу про навколишній світ, його думами і почуттями, любов'ю і ніжністю, ненавистю і презирством». Іван Романович дбає про культуру рідного слова, прагне умотивувати необхідність дотримання єдиних норм і простежує їхню динаміку у своїх численних публікаціях, це тому, що «із мелодією рідного слова» влилася «в серце напруга мислі й почуття, яку заніс народ у слово, вигранюючи його протягом сторіч» (С. 277). Ця залюбленість у рідне слово залишається для нього визначальною.

Погляди вченого знайшли широкий вияв і в шкільній практиці — він науковий редактор шкільних підручників з української мови «Рідна мова» (автори Олександра Глазова і Юрій Кузнецов) для п'ятого, шостого, сьомого, восьмого, дев'ятого і десятого класів. Його концептуальне розмежування типів допоміжних слів — зв'язок у присудку, кваліфікаційні ознаки членів речення, розуміння формальної і семантичної елементарності / неелементарності простого і складного речення стали хрестоматійними.

Творче кредо І.Р. Вихованця — проникнення в слово, його граматичну будову, встановлення особливостей функційної значущості морфологічної або синтаксичної форми, подання її викінченого аналізу і з'ясування статусу у загальномовній ієрархії. Своє прискіпливе вивчення кожного мовного факту він передає учням і колегам. Самобутність та оригінальність, довершеність і цілісність створеного ним, обґрунтованість і фундаментальність постають основою розбудови і розвою сучасної лінгвістичної науки.

Анатолій Загнітко (м. Донецьк)

Anatolii Zagnitko (Donets'k)

IN GRAMMAR TOPS

On the Ivan Vykhovanets'life and career the famous Ukrainian linguist and founder of Ukrainian school grammarians.

УДК 092+811.161.2 Лесюк М.П.

МИКОЛА ПЕТРОВИЧ ЛЕСЮК. ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА: НАУКОВЦЯ, ПЕДАГОГА, УКРАЇНЦЯ

Болю мого не вгамовано
Хмелем, любов'ю, часом.
Знову над рідною мовою
Думаю довго й часто

П. Скунець «Біль».

М. Лесюк

Ці слова, на нашу думку, можуть служити життєвим кредо відомого українського мовознавця, палкого просвітянина і громадського діяча — Миколи Петровича Лесюка. Доля цієї людини є типовою для значної частини галицької патріотично налаштованої інтелігенції другої половини ХХ — початку ХХІ століть, і в той же час є досить своєрідною, а у багатьох аспектах — неповторною.

Микола Лесюк народився у селі Ковалівці Коломийського району Івано-Франківської області 25 лютого 1940 р. в багатодітній шахтарській родині. Після закінчення сьомого класу Ковалівської СШ у 1954 р. поступив на навчання до Калуського ремісничого училища №4, опісля працював на шахтах Донбасу, Заполяр'я, а також на шахтах у рідному селі, які належали до Коломийського шахтоуправління. Працював на різних ділянках — слюсарем, вибійником, машиністом електровоза.

У 1961 р. вступив на навчання до Івано-Франківського педагогічного інституту імені В. Стефаника, здобув спеціальність учителя

© М. БІГУСЯК, 2010

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2010, № 4

143

української мови, літератури та співів. Від 1967 р. за сумісництвом, а від серпня 1975 р. — на штатній посаді працював на кафедрі української мови цього інституту: асистентом, старшим викладачем, доцентом, завідувачем кафедри.

Микола Петрович Лесюк — це частина історії філологічного факультету та Інституту філології Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника. Упродовж восьми років він працював заступником декана, майже 18 років — деканом філологічного факультету (останні два роки — директором Інституту філології). У серпні 1996 р. обраний на посаду професора, завідувача кафедри слов'янських мов. На цій посаді працює до цього часу.

З ініціативи М.П. Лесюка в 1993 р. в університеті було відкрито нову філологічну спеціальність — «Польська мова і література». Кафедра слов'янських мов під керівництвом М.П. Лесюка встановила творчі, наукові та ділові зв'язки з багатьма навчальними закладами Польщі — Варшавським, Ягеллонським, Гданським, Жешівським, Люблінським, Вармінсько-Мазурським (Ольштин) університетами, а також з Варшавським університетом імені кардинала С. Вишинського, з університетами у Гожові Великопольському та Ополю. Крім того, кафедра має угоду про співпрацю з Вейгеровським об'єднанням кашубів, з ліцеєм у м. Глубчиці біля Ополя, з Інститутом слов'янознавства Російської академії наук. Студенти-полоністи мають можливість щорічно проходити мовну практику в перелічених навчальних закладах.

Ставши у 80-х рр. на дорогу Науки, М.П. Лесюк високо несе звання вченого, Науковця вищої школи, вдумливого дослідника, який активно утверджує українську науку. Особливістю його наукового почерку є завжди надійна аргументованість мовними фактами запропонованих висновків. У доробку вченого сьогодні понад 260 наукових і публіцистичних праць.

Уже в кандидатській дисертації **«Словотвірні гнізда коренів на позначення руху в сучасній українській мові»**, яку захистив у квітні 1982 р., молодому вченому на основі обширного і скрупульозно опрацьованого матеріалу вдалося розвинути ряд теоретичних думок професора І. Ковалика на словотвір як окрему підсистему мови і розділ її теоретичної граматики. У 1993 р. у видавництві «Вища школа» М. Лесюк видає спільно з Я. Вакалюк посібник для студентів вишів **«Українська мова. Збірник диктантів і вправ»**. Це був один із перших справді українських підручників того часу, підручник нового покоління. Більшість текстів взято із тих джерел, де по-справедливому показана українська історія, де утверджується дух українськості, народні переживання, велич і стилістичне багатство рідної мови. На початку 90-х рр. було нелегко пробити видавництво книжки з такими текстами, бо всі рецензенти в один голос заявляли, що посібник «заідеологізований», що, мовляв, треба вибирати невинні тексти, про природу і т. под. І все ж книжка була видана і її прихильно зустріли викладачі та вчителі-філологи.

У 2004 р. виходить четверте видання методичних рекомендацій «Українська мова. На допомогу вступникам», які є затребуваними і сьогодні. Цей рік ознаменований у житті вченого виходом у світ «багатоаспектної» книги «Доля моєї мови», в яку увійшли науково-популярні розвідки, злободенні статті про нелегку долю української мови, яка стала у рідній державі трагічно-загрозливою. Автор показує залежність стану національної мови від політичного поневолення народу, розкриває антинаукову сутність теорії «праруської єдності» та легенди про «колиску трьох братніх народів». Вчений широко і послідовно висвітлює історію виникнення й формування української мови, спираючись на праці авторитетних дослідників, дійшов висновку, «...що, як і інші слов'янські мови, вона бере свій початок безпосередньо з праслов'янської мови, що підтверджують численні мовні факти»¹. У більшості статей аналізовано використання мовлення в ЗМІ та побуті, сучасну мовну ситуацію в Україні, проблеми лихослів'я та ненормативної лексики. Дослідження М.П. Лесюка показують, що мовні проблеми тісно переплітаються із політичними, і наша держава повинна вести таку національну політику, яка б повністю задовольняла інтереси власного народу, тобто титульної нації, іншого не дано. Людина високої культури і дивовижної працелюбності, він гостро переживає байдуже ставлення можновладців у вже нібито незалежній державі до своєї мови й культури. Одночасно автор добре усвідомлює те, що не тільки «верхи» можуть впливати на вирішення окреслених проблем, він закликає кожного з нас до щоденної мозольної праці на ниві формування модерної української нації та утвердження всіх складових національної ідентичності. Як зазначає професор Любомир Сенік: «Мислячий читач сприйме книжку Миколи Лесюка як тлумачник і порадник у цьому складному, суперечливому світі»². Ця книга зразу одержала широкий розголос у наукових та педагогічних колах; вийшло декілька схвальних рецензій. За цю працю автор удостоєний премії Івана Франка, встановленої мерією міста Івано-Франківська.

У цьому ж році професор М. Лесюк здійснив переклад з польської мови на українську монографії професора Варшавського університету Стефана Козака «*Ukraińscy spiskowcy i mesjaniści. Bractwo Cyryla i Metodego*» під українською назвою «Українська змова і месіанізм. Кирило-Мефодіївське братство». Наступного року видає підручник — самовчитель української мови для поляків «*Chcę nauczyć się ukraińskiego*», який має великий попит у Польщі. «Авторові вдалося, — зазначає професор Мар'ян Скаб, — тлумачити явища україн-

¹ Лесюк М. Доля моєї мови: науково-популярне видання / Микола Лесюк. — Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. — С. 31.

² Сенік Л. Останній форпост нації / Любомир Сенік // Вісник Прикарпатського університету. Філологія (літературознавство). — Вип. XIII–XIV. — Івано-Франківськ, 2007. — С. 271.

ської мови безвідносно (чи, точніше, майже безвідносно) до відповідних явищ польської мови. Такий підхід, на нашу думку, забезпечить ефективну роботу з посібником не лише читачів з певною гуманітарною підготовкою (славістів, полоністів), але й усіх охочих пізнати українську мову»³.

Глибока любов дослідника до слова, до материнської мови, мабуть, підштовхнула його до думки збирати мовний матеріал рідної говірки. Він уважно вслуховується, занотовує все, що можна почути в говірці, що є виявом мовотворчості носіїв говірки. Така багаторічна систематична робота спричинилася до видання у 2008 р. монографії **«Мовний світ сучасного галицького села»** (Ковалівка Коломийського району), в якій на обширному матеріалі показано величну багатомірність діалектного слова, гармонію самих діалектів (гуцульського і покутського), а також ті діалектні свідчення, які ще не сповна використано для розвою науки і культури. Високий науковий стиль викладу матеріалу добре поєднуються з простотою і доступністю.

Ще одним давнім захопленням М. Лесюка є збирання та дослідження мовного багатства українських народних пісень, зокрема українських міні-пісень — так званих коломийок, які відображають всі грані буття народу і на які так багатий наш край. Вивченню лексики та фраземіки інтимного життя людини крізь призму народної пісні присвячена монографія М.П. Лесюка **«Еротизм в українському пісенному фольклорі: Наукове видання»**, що вийшла цього року в івано-франківському видавництві «Місто НВ». Праця рясно ілюстрована уривками з народних еротичних пісень та коломийок, які яскраво демонструють неосяжну мовну палітру пісенного жанру. Схвальну рецензію на цю книжку дала, на жаль, уже покійна доктор філологічних наук, професор, колишній завідувач відділу соціолінгвістики Інституту української мови НАН України Леся Ставицька, яку приємно вразила різноманітність евфемізмів, що вживаються в українських народних піснях.

Микола Лесюк — співавтор колективних монографій **«Василь Стефаник — художник слова»** (1996), **«Євген Желехівський у національно-культурному відродженні України»** (1999), **«Мій рідний край Прикарпаття»** (2000), **«Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект»** (2006). Низка статей М.П. Лесюка опублікована у зарубіжних виданнях (Польща, Чехія, Білорусія, Росія). Тепер працює над дослідженням історії становлення української літературної мови в Галичині, над мовними особливостями українського пісенного фольклору.

М.П. Лесюка як мовознавця цікавлять різноманітні питання життя і функціонування української мови. Це і словотвір, і граматики, історія розвитку і становлення української літературної мови, і

---

³ Скаб М. Język ten wart jest tego, żeby się jego nauczyć / Мар'ян Скаб // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія. — Чернівці: Рута, 2006. — Вип. 276–277. — С. 510.

мова письменників (Т. Шевченка, І. Франка, В. Стефаника, М. Коцюбинського, Марка Черемшини, О. Кобилянської, Лесі Українки, Ю. Федьковича, Б. Лепкого). Під його керівництвом фактично була завершена праця над укладанням **«Словника мови художніх творів Василя Стефаника»**, яку розпочав свого часу професор І.І. Ковалик, але, на жаль, «Словник» до цього часу не вийшов у світ.

Професор М.П. Лесюк — активний учасник різноманітних наукових форумів в Україні та за її рубежами. Брав участь у світовому Конгресі діалектологів у місті Люблін (Польща, 2000 р.), у кількох Конгресах МАУ (Львів, Одеса, Чернівці, Київ), у Міжнародних наукових конференціях (Варшава, Краків, Люблін, Б'ялисток, Кошалін, Гожів Великопольський, Казімеж Дольний (Польща), Гомель (Білорусь), Оломоуц (Чехія)) тощо, у різних університетах України.

Про М.П. Лесюка як науковця, викладача, громадського діяча неодноразово писала обласна преса, виділяла свої площі для публікацій і писала про нього газета «Літературна Україна». Цілий друкований аркуш відвела для інтерв'ю з М. Лесюком Всеамериканська україномовна газета «Віче» міста Чикаго (США) від 7 квітня 2006 р., інтерв'ю з ним публікували або писали про нього польські газети «Dziennik bałtycki», «Nasze miasto», «Kurier Wejherowski» (м. Вейгероно), бюлетень «Wspólnota polska», часопис Варшавського університету «Uniwersytet Warszawski», чеський часопис Žurnál (м. Оломоуц) тощо. Неодноразово Микола Лесюк виступав на обласному радіо, телебаченні «Галичина», на радіо «Вежа». На його праці є чимало посилань українських мовознавців.

Наукова і викладацька діяльність — це два рівнозначні вектори зацікавлень Миколи Петровича Лесюка, в яких йому вдається успішно реалізовуватись, бо він — педагог і філолог — науковець за покликанням. Всіх, хто побував на його лекціях чи практичних заняттях, вражає глибоке знання предмета та висока майстерність викладу матеріалу, відчуття розкоші від спілкування з ним. Він кожному студентку чи студента Інституту філології величає по імені, і часто студенти жартують, що тільки Микола Петрович знає, скільки на кожному курсі є Анничок, Наталочок, Іванок...

Досконале знання української мови та її історії, регіональних різновидів мови, ґрунтовна обізнаність із пам'ятками й науковою мовознавчою літературою помножені на педагогічний талант, певною мірою вирізняють професора Миколу Лесюка як працівника вищої школи. Під його науковим керівництвом студенти-філологи неодноразово здобували призові місця на конкурсах наукових робіт, виступали на міжнародних наукових конференціях (Б'ялисток, Кошалін), публікували свої праці в престижних наукових джерелах, збірниках студентських наукових праць. Він керує бакалаврськими, дипломними, магістерськими роботами студентів.

Досягнення вченого чогось варті лише тоді, коли мають продовження і довершення у напрацюваннях інших. Професор М.П. Лесюк

це добре усвідомлює і завжди щиро радіє успіхам своїх молодших колег, друзів і всіляко намагається допомогти тим, хто також став на дорогу Науки. Під його керівництвом захищені три кандидатські дисертації і одна рекомендована до захисту.

Як громадянин М.П. Лесюк належить до тих людей, хто спонукуваний власним сумлінням, безкорисливо, негласливо й неустанно намагається утверджувати Україну в Україні.

Він був активним організатором обласного Товариства української мови імені Тараса Шевченка (нині «Просвіта»). Від 15 квітня 1989 р. і до грудня 2009 р. — заступник голови обласного правління Товариства. На початку 90-х рр. часто виступав серед населення з лекціями про політичну ситуацію, нелегку долю української мови і необхідність утвердження її в усіх сферах суспільного життя. За наукову та культурно-громадську діяльність, утвердження престижу української мови став лауреатом премії Марійки Підгірянки (від Товариства української мови ім. Тараса Шевченка «Просвіта») у березні 1996 р.

Двічі обирався депутатом обласної ради першого і третього демократичних скликань, обидва рази був головою комісії з питань освіти, науки, культури, членом Президії обласної ради. М.П. Лесюк завжди і всюди займав активну життєву позицію, був учасником і делегатом Установчої конференції Товариства української мови ім. Тараса Шевченка в Києві 11 лютого 1989 р., упродовж кількох років був членом проводу Івано-Франківської Крайової організації Народного руху України, брав участь в організації та проведенні виборів до Верховної Ради на виборчих дільницях області, у помаранчевій революції в Києві та в Івано-Франківську.

У 2000 р. Миколі Лесюку присвоєно звання Заслуженого працівника освіти України, до 130-річчя «Просвіти» був нагороджений медаллю «Будівничий України», з нагоди 140-річчя «Просвіти» — за вагомий внесок у справу українського відродження, багаторічну сумлінну працю йому оголошена Подяка Прем'єр-міністра України; він відзначений також почесними грамотами Міністерства освіти і науки України, облдержадміністрації та обласної ради, Івано-Франківської єпархії УГКЦ, інших організацій

Закорінений чуттям і помислами у рідну землю, свій ювілей професор Микола Лесюк зустрічає у розквіті життєвих і творчих сил, а тому бажаємо йому Божого благословення на здійснення всіх задумів, невтомної наснаги в осягненні глибин українського слова.

Михайло Бігусяк (м. Івано-Франківськ)

Mykhaylo Bihusiak (Ivano-Frankivs'k)

MYKOLA PETROVYCH LESYUK: TOUCHES ARE TO THE PORTRAIT:
A SCIENTIST, A PEDAGOGUE, AN UKRAINIAN

Рецензії

УДК 049.32 + 81'01

ПОЛЬСЬКИЙ СЛАВІСТ ПРО УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКУ ВЕРБАЛЬНУ «ДОРОГУ НАВПРОСТЕЦЬ»

Bracki Artur. Surżyk: Historia i terażniejszość. — Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego. — Gdańsk 2009. — 273 s.

Суржик як гібридний різновид усного мовлення, поширений на території України, став об'єктом дослідження лише в часи незалежності. В радянський період його не вивчали — надто виразно це скалічене під тиском російської мови українське усне мовлення суперечило пропагандивній тезі про «гармонійну» українсько-російську двомовність.

Розкладовий вплив мішаного мовлення на норми української літературної мови вперше було висвітлено на значному за обсягом матеріалі у праці *Олександри Сербенської «Антисуржик»* (Львів, 1994). Починаючи з 1990-х років в українському мовознавстві з'явилась і низка статей, присвячених суржикові. Нині спостерігаємо зацікавлення цим мовним гібридом і в колах зарубіжних славістів. Так, у Європейському університеті в Санкт-Петербурзі з 2003 року виконується проект *«Нові мови нових держав: явища на стику близькоспоріднених мов на пострадянському просторі»*, в якому головним об'єктом вивчення є український суржик і білоруська трасянка. У червні 2007 року в Ольденбурзькому університеті (Німеччина) з ініціативи професора Герда Генчеля відбувся міжнародний симпозіум *«Трасянка і суржик: Наслідки білорусько-російського і українсько-російського мовного контакту»*, а на XIV Міжнародному конгресі славістів, що відбувся у вересні 2008 року в Охриді (Македонія) Комісія з вивчення мовних контактів під керівництвом проф. Г. Генчеля провела засідання тематичного блоку *«Білоруська трасянка і український суржик: структурні і соціальні аспекти їх опису і категоризації»*.

© Л.Т. МАСЕНКО, 2010

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2010, № 4

149

Показово, що за межами України минулого року з'явилося і перше монографічне дослідження українсько-російського мовного гібриду — **«Суржик: історія і сьогодення»**, автором якого є ад'юнкт Гданського університету *Артур Брацкі*.

Закономірно, що перший детальний опис суржику містить і найповніший огляд присвяченої йому літератури, поданий у першому розділі книжки. Водночас слід погодитися із загальним висновком розділу про те, що вивчення суржику перебуває на початковій стадії.

Дослідження А. Брацкого, безперечно, сприяє розширенню наукових знань про цей специфічний різновид усного мовлення, який побутує на українській території. Праця вигідно вирізняється серед інших досліджень суржику солідністю джерельної бази. Впродовж 2006—2008 років автор, працюючи в Україні, зібрав велику кількість записів усного мовлення в різних областях, з-поміж яких відібрав ті, що мають риси суржику. 31 фрагмент із записів відповідного мовлення дослідник подав у останньому четвертому розділі книжки **«Функціонування суржику в українських реаліях»**. Наведені тексти походять з більшості областей країни. Крім того, подано десять записів спонтанного мішаного мовлення, зафіксованих у Києві.

У праці використано й такі джерела, як оголошення, інформаційні й рекламні оголошення з неофіційної сфери, зібрані під час польових досліджень у Києві. Наведено й територіально не локалізовані написи, як наприклад табличка на дверях провідника в одному з поїздів: *«Купе для віддиху провідника»*.

Прагнучи якнайповніше охопити сфери побутування суржику, дослідник залучив до аналізу й мовний матеріал, зафіксований у засобах масової інформації і масовій культурі. Фрагменти авторських записів спонтанного мовлення доповнюють зразки суржику з телевізійних програм, які містять дані опитування людей з вулиці, а також з так званих реаліті-шоу.

Не оминув увагою А. Брацкі і такий феномен української масової культури, як Верка Сердючка — телевізійний образ суржикомовної провідниці, що його створив актор Андрій Данилко, хоча в цьому випадку — і це зазначає мовознавець — маємо справу з акторською імітацією й пародіюванням суржику, а не з реальним засобом комунікації. Кілька текстів, виголошених Сердючкою в телевізійній програмі СВ-шоу, проаналізовано в підрозділі **«Суржик у масовій культурі»**.

Залучено до дослідження й приклади суржику з преси й Інтернету, причому автор зауважує, що зразки відповідної мови можна знайти лише у газетах нижчого гатунку — жовтій пресі, газетах з безкоштовними оголошеннями тощо.

І, нарешті, в останньому розділі розглянуто й тексти художньої літератури, що відтворюють суржик як характерну рису мовного життя України. Цю тему А. Брацкі вивчає на матеріалі прозових творів сучасної постмодерної літератури, серед яких розрізняє тексти, насичені діалогами, що наслідують мішане українсько-російське мовлення

(твори Ю. Андруховича, О. Забужко, О. Ірванця, С. Пиркало й І. Карпи), і тексти, всуціль написані мовою, яку дослідник визначає як «злітературизований суржик» (твори Б. Жолдака і Л. Подерев'янського).

Кілька останніх сторінок книжки автор присвячує проблемам, пов'язаним із перекладом таких творів на польську мову. Завдання перекладача в цих випадках ускладнює відсутність у польському мовному просторі гібридного ідіома, відповідного суржикові. На кількох прикладах з польських перекладів творів Ю. Андруховича, О. Ірванця і Л. Дереша мовознавець доводить, що найвдалішим відповідником суржикізованих діалогів є різновид розмовної польської мови, яку вживають особи з низьким рівнем освіти.

Оскільки праця А. Брацкого адресована передовсім польським науковцям, зіставний аналіз українських і польських фактів мовного життя не обмежується зазначеним сюжетом. Враховуючи специфіку суржику як стихійного гібридного поєднання елементів української й російської мов, автор обрав вдалу форму тлумачення наведених у четвертому розділі текстів з рисами суржику. Після записів відповідних фрагментів мовлення в українській графіці й фонетичній транскрипції дослідник відтворює наведений текст трьома літературними мовами — українською, російською і польською, що полегшує польському читачеві розуміння українсько-російських інтерферентних явищ та авторську інтерпретацію їх.

Певне застереження можна висловити лише щодо проведення поділу наведених зразків усного мовлення за ступенем відхилення їх від норм української літературної мови. Згідно з цим поділом, А. Брацкі розрізняє групи висловлювань з низьким, середнім і високим ступенем порушення норм. Натомість такому розрізненню піддаються далеко не всі з наведених фрагментів суржикізованого мовлення. Подібна градація текстів може бути переконливою лише на матеріалі більших за обсягом текстів із залученням порівняльного статистичного аналізу, який би враховував рівень насиченості їх лексемами, перенесеними з російської мови, кількість фонетично адаптованих і неадаптованих лексем, прояви гібридизації словотвірних афіксів, відмінкових флексій тощо

Водночас представлений автором матеріал і проведений його лінгвістичний аналіз виявився цілком достатнім для важливих теоретичних висновків. Вперше зібрані в одній праці зразки мішаного українсько-російського мовлення, записані в різних областях України, підтвердили запропоновану дослідником на початку праці робочу дефініцію суржику як «суми ідіолектів, сформованих у просторі різномовної диглосії». Поряд з цим автор вводить стосовно досліджуваного типу мовлення поняття квазі-синонімічного розширення. Йдеться про те, що людина, яка послуговується суржиком, не розрізняє двох мовних систем, в її свідомості відсутній механізм перемикавання коду, внаслідок чого носій суржику, будуючи висловлювання, використовує елементи обох мов, довільно змішуючи їх.

Як і більшість українських мовознавців, А. Брацкі вважає суржик деструктивним явищем, що негативно впливає на українську літературну мову. Характеризуючи природу цього мовного гібриду, автор застосовує влучну метафору, називаючи його українсько-російською вербальною «дорогою навпростець».

Такий висновок польського славіста, як і підтвердження запропонованого ним визначення суржику, обґрунтовано не тільки в останньому розділі, де здійснено лінгвістичний аналіз зібраних текстів, а й в другому і третьому розділах праці. Тут визначено місце мішаного мовлення в системі розмовних форм української мови, проведено порівняльний аналіз його з білоруською трасянкою і деякими іншими мовними різновидами, що постали через міжмовні інтерференції, а також наведено міркування з приводу висловленої в літературі гіпотези щодо спорідненості механізму утворення суржику з піджинами і креольськими мовами.

Рецензована праця містить також концепцію автора щодо природи суржику і спробу прогнозування його майбутнього функціонування й розвитку. Це питання автор виносить у назву одного з підрозділів праці — **«Чи можлива кодифікація суржику?»**. В цій частині дослідження А. Брацкі полемізує з тими російськими лінгвістами, зокрема з виконавцями зазначеного вище Петербурзького університетського проекту, що розглядають суржик і трасянку як наслідок природного процесу взаємодії української й білоруської мов з російською, що може призвести до утворення нових мовних структур. Логічним висновком такого трактування суржику й трасянки є визначення їх як нових, альтернативних до української і білоруської мов системних утворень, що заслуговують в майбутньому на кодифікацію. Цей погляд на гібридні форми усного мовлення, поширеного на території України й Білорусі, продовжує, як небезпідставно вважає А. Брацкі, колишню радянську теорію «гармонійної» українсько-російської і білорусько-російської двомовності, призначеної для маскуванню реальних процесів русифікації, що відбувались у республіках СРСР.

Польський славіст спростовує зазначені спроби пошуку в мішаних різновидах усного мовлення елементів системності. Його дослідження показує, що в сумі ідіолектів, які мають риси суржику, узус відсутній на всіх мовних рівнях, що не дає підстав для кодифікації його в ранзі новоутвореної мовної системи. Дослідження А. Брацкого підтверджує уже висловлене в науковій літературі трактування суржику як перехідного етапу до повного витіснення української мови російською, що виразно ілюструє нинішня мовно-культурна ситуація Східної й Південної України.

Зрештою, трактування суржику як «нової» мови не враховує історичних умов його виникнення. Натомість рецензоване дослідження містить екскурс в історію формування досліджуваного мовного явища. А. Брацкі погоджується з українськими дослідниками суржику в тому, що початки його виникнення слід пов'язувати з другою полови-

Польський славіст про українсько-російську ... «дорогу навпростець» (рецензія)

ною XVII ст. — часом приєднання українських земель до Російської імперії.

Водночас завдання детального висвітлення подальшої історії поширення українсько-російського мовного гібриду на території підросійської України потребує спеціальних діахронічних досліджень, які поки що відсутні. Такі дослідження необхідні, зокрема, для перевірки твердження деяких українських мовознавців, які поділяє й автор рецензованої праці, про те, що в XIX ст. суржик був поширений у містах, а в XX ст. він перемістився до сільських місцевостей. На протиположність цьому твердженню можна навести мовні факти, зафіксовані в українській літературі кінця XVIII — першій половині XIX ст., наприклад у п'єсах І. Котляревського або оповіданнях Г. Квітки-Основ'яненка, які свідчать, що в тогочасному українському селі вживання різновидів гібридного українсько-російського мовлення, що виникало внаслідок нашарування російського офіційно-ділового стилю на місцеву говірку, було характерною рисою комунікації місцевої адміністрації з односельцями.

У висновках польський славіст висловив цікавий прогноз щодо подальшої долі мовного явища, дослідженню якого він присвятив свою книжку. З поширенням і вдосконаленням усної форми української літературної мови, зазначає А. Брацкі, суржик як своєрідний ерзац елементів національної мови стане непотрібним. Парадоксально, продовжує мовознавець, але саме такий шлях мовного розвитку може створити умови для паритетного співіснування української та російської мов в Україні — української як загальнонародної, домінантної і базової та російської як найлегшої до опанування сусідньої мови, знання якої сприятиме міжнаціональним стосункам.

Підсумовуючи, ще раз підкреслимо, що рецензована праця є першою репрезентативною добіркою зразків мішаного українсько-російського мовлення, вживаного в різних регіонах України. Монографія містить ґрунтовний мовознавчий аналіз і соціолінгвістичну інтерпретацію досліджуваного мовного гібриду в контексті білінгвальної ситуації країни. Жоден з майбутніх дослідників усних форм побутування мови в Україні не зможе оминати цієї праці.

Лариса Масенко (м. Київ)

Larysa Masenko (Kyiv)

POLISH SLAVIST ABOUT THE UKRAINE-RUSSIAN VERBAL
“DOROGU NAVPROSTETS”

Book review on: Bracki Artur. Surżyk: Historia i terażniejszość. — Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego. — Gdańsk 2009. — 273 s.

УДК 811.161.2'28

НЕ НА ЖАРТ ПОВАЖНО

Наталя Хобзей, Ксеня Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Дидик-Меуш. Лексикон львівський: поважно і на жарт. — Львів, 2009. — 670 с.

Діалектологічна скриня в Україні поповнилася вельми небуденною, непересічно цікавою працею колективу авторок, уже відомих в українському мовознавстві наукових працівниць Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Наталі Хобзей, Ксені Сімович, Тетяни Ястремської та Ганни Дидик-Меуш, чигання якої дає насолоду, і не тільки інформативну. У передмові до Лексикона зазначено, що до створення цієї праці причетний не тільки власне авторський колектив, але й широке коло прихильників, порадників і помічників найрізноманітніших освітніх статусів і родинного віддалення. Отже, презентований у вигляді словника факт найширшої співпраці львів'ян свідчить про важливість і потрібність справи, яка всіх поєднала. Рецензована книга — словник мовлення українців-львів'ян ХХ ст. — серйозна праця, власне енциклопедія Львова. Проте львівський «віц», як того й прагнули авторки, таки прозирає крізь долі львів'ян, приховані за реєстровими словами, передусім у фразеології та паремії, а також у поважних і курйозних, вмонтованих у конкретні часові межі епізодах творення літературної мови (від *львов'яків у каварні* до *львів'ян у кав'ярні*), які вміщені в ілюстраціях. До речі, ці виписки, різні за обсягом — речення чи два, а то й міні-текст — у словникові мають самодостатнє значення, інколи доповнюють слівник: крім пояснень до реєстрового слова, містять лексеми, які не потрапили до реєстру. Вони — із умотивовано ремаркованою стилістичною (*вул., вульг., ірон., знев., лайл.* та ін.), віковою (*м, ср, ст*), хронологічною (*іст.*) та ін. стратифікаціями, інколи навіть із орфографічними правилами львівської редакції (як-от уживання великої букви — *Пані, Бабця, Дзядзьо, Дідо* і т. ін.) — допомага-

© Г.В. ВОРОНИЧ, 2010

ють укладачкам виконати поставлене завдання: відтворити не тільки «мову народу, який обожноє місто», але й картину життя Львова ХХ ст. Цьому сприяє також вміщений як у реєстрі, так і в ілюстраціях ономастичний фактаж: давніші й теперішні топонімні назви Львова, самобутній львівський іменник із демінутивними і скороченими формами імен...

Робота виходить за межі не тільки однієї лексикографічної (упорядковані синонімія, фразеологія с словниками у словникові; на окремий друк претендують долучені автентичні кулінарні й куховарські рецепти із «переписів» чи світлини реклами з «Нової хати»), але й мовознавчої праці. У Лексиконі репрезентовано не тільки мовлення львів'ян ХХ ст., а й розмашистий контекст історії, культури й менталітету львів'ян: боротьба за український Львів — установи, освітні заклади, за утвердження ідеалів «червоної калини», як образно каже Н. Хобзей, щоденна наполеглива праця не на позір постає із наведених на перший погляд дрібних фактів відстоювання функціонування української мови у Львові першої половини ХХ ст.

Вміст словника позначений галантно дбайливим поведженням укладачок із фактичним матеріалом. Очевидно, метою було не чинити над ним примусу, делікатно опрацювати його, увести в конфігурацію реєстрової статті. Це скидається на фантастичну співпрацю дослідників із фактами, тому й персонажі, як правдиві львів'яни, так і вигадані — також дуже правдиві львів'яни, словесно оживлені, почали випручуватися з-під влади реєстрової структури, претендуючи па першість, спонукуючи читача до запитання: що важливіше «слово чи місто»? Стежачи за пунктуально задокументованими фактами, можна втямити: оце в такий час отакий пан тримав отаку робітню, а оце, замовляючи в нього крам чи послуги, львів'яни, правдоподібно, так спілкувалися...

Словниковий реєстр дає змогу легко відшукати відповідь па питання, що хвилювало *львів'янина (львов'яка)* у різні періоди співжиття мешканців міста: різночасові назви українців в устах поляків *гайдамака, кабан, караїм*, (польсько-українські стосунки); від *жида* до *єврея* (зміни в єврейському питанні); *руський* — (*український*), *чубарик, большевик, кацап, канцалап, лампацон, москаль, перші (другі) совети (совіти), німец, німак(а), упівець, поліцист, полікер, шупак*, навіть *бліцмедель*, своєрідні свфемізми-радянізми *товариш, Іван* (воєнний і повоєнний час) і т. ін. У слововживанні львів'ян дуже нешаблонно, якомсь таки на львівський штиб кваліфіковано русинів за ступенем лояльності до влади: у **відсотках** (!!! — Г.В.) — *105-відсотковий українець, 95-відсотковий українець, порядний русин* (знев. — !), а також *перекинчик, хрунь, кацап, канцалап...* Аналіз лексики *батарів* — «*балаку*» — висвічує мовні і позамовні чинники його творення і функціонування. Ремаркування цієї лексики у мовленні інтелігенції (*експрес.*), ймовірно, свідчить про риси диглосії.

Крім лексичних, у словникові досить повно представлено яскраві фонетичні особливості живого мовлення: укання ([o]>[y], вимова [e]>[и], [л]>[y], [г]>[х]) і т. ін., попри те, що авторки аргументовано відмовилися від транскрипційних записів (реєстр найчастіше формувався із друкованих джерел художньої літератури, мемуаристики, навіть залучено наукові мовознавчі праці (с. 665–670). Зрозуміло, це ускладнило б не тільки технічне оформлення, але й сприйняття Лексикона найширшим колом користувачів, які не мусять мати лінгвістичну виучку, щоб любити Львів. Правда, інколи, для уточнення звучання, транскрипція проситься до словникової статті, наприклад, у сцяна і сцяна й под.: така орфографія означає м'якість [c'] в обох випадках. Отже, у другому випадку, можливо, м'яким знаком позначено дорсальність [c»] ([c'™])(?).

У передмові задекларовано, що опублікований зразок міського койне насамперед «для львів'ян і про львів'ян». Ні «на шпент» не вірю цій дещо перебільшено скромній заяві, бо, як на мене, ця книга вчить кожного громадянина любити свою батьківщину глибоко і віддано, інколи в діткливій праці, без голосних малозмістовних гасел. Відчутно, що такої принуки не треба для авторок. У роботі помітне проникнення авторок духом дуже глибоко у львівську бруківку, попри висловлені ними застереження. Публікація суголосна українському сьогоденню, надто зважаючи на зацитований Н. Хобзей вислів Ю. Шевельова, що національне будівництво в Україні мусило б зважити на конструктивні сили з галицькими елементами в мові.

У Лексиконі обмірковано не тільки подання, але й оформлення матеріалу: вдала структура словникової статті, лад ремарок, зокрема и використання закурсивлених львівізмів у тлумаченні, що скорочує її текст і сприяє точнішому поясненню реєстрового слова. Слушно у виданнях «Діалектологічної скрині» використано графічні значки замість прийнятих у лексикографічній практиці *ще, те саме, дивись* і т. і п., що варто б перейняти лексикографам.

Гратулюю шановному панству за таку прекрасну працю і зичу кожному містові, містечкові й селові таких мешканців-дослідників і сподівань на подібну роботу для початку бодай на жарт, бо такі «кожному вільно кохати свою рідну батьківщину».

Ганна Ворониц (м. Київ)

Hanna Voronych (Kyiv)

NOT FOR FAN BUT FOR IMPORTANCE

Book review on: *Natalia Chobzeyi, Ksenia Simovych, Tetiana Yastrems'ka, Hanna Didyk-Meush. Lercykon l'vivs'kyi: povazhno i na zhart.* — Lviv, 1009. — 670 s.

УДК 049.32 + 81'373.6 – 81'373.2

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА ТОПОНІМІЯ БАЛКАНСЬКОГО АРЕАЛУ ЯК ЦІЛІСНЕ СИСТЕМНЕ ЯВИЩЕ

**О.І. Іліаді. Слов'янські мовні релікти в топонімії Балкан. — Київ;
Кіровоград: Код, 2008. — 418 с.**

Сучасна українська ономастика як самостійна наукова галузь сформувалася наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. минулого століття, після того як 1959 р. в Києві відбулася I Республіканська ономастична нарада, що започаткувала Всеукраїнські ономастичні конференції, створення національних атласів і словників, найпомітнішим з яких став виданий 1979 р. **“Словник гідронімів України”**. Зосередивши зусилля на національній пропріальній лексиці з метою її інтеграції в загальнослов'янські ономастичні проекти, вітчизняні вчені лише епізодично досліджували оніми інших земель. Найпомітнішими з-поміж таких були праці І.М. Железняк із сербо-хорватського антропонімного словотвору, О.Ф. Ріпецької зі слов'янської топонімії на території Німеччини, О.М. Скляренка з типології українських і німецьких ойконімів та ін. Зверталися українські мовознавці і до слов'янських географічних назв на території Балкан (наприклад, А.О. Білецький), але ні вони, ні навіть південнослов'янські ономасти, які живуть на тих землях, не досліджували всю праслов'янську топонімію балканського ареалу як цілісне системне явище. Таку глобальну і надзвичайно складну проблему вперше в ономастичній науці поставив і досить успішно розв'язав у своїй монографії **«Слов'янські мовні релікти в топонімії Балкан»** О.І. Іліаді, хоч йому і перешкоджали кілька об'єктивних чинників: 1) відсутність у сучасній науці (археології, антропології, лінгвістиці тощо) доведеної теорії про заселення Балканського півострова праслов'янами до V ст. н.е.; 2) проблемність реконструкції праслов'янського мовного суперстрату в умовах багатовікових різно-

© В.В. ЛУЧИК, 2010

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2010, № 4

157

етнічних, зокрема й генетично не споріднених, нашарувань; 3) фактична неможливість досконалого знання живих і мертвих слов'янських, грецьких, албанських, фракійських, іллірійських, кельтських, романських, германських, тюркських та інших діалектів і мов, що важливо для відтворення інформації про доісторичні етнолінгвальні процеси на такій складній території.

Досягнення поставленої мети передбачало розв'язання низки конкретних завдань (усього їх 5), яким автор підпорядкував чітко продуману, оптимальну структуру монографії. З багатьох важливих наукових положень, що впливають з проведеної реконструкції праслов'янської топонімії балканського ареалу, виділимо як визначальні два: 1) гіпотеза про експансію носіїв праслов'янського мовлення та інфільтрацію праслов'янських діалектів на Балкани до V ст. — щонайменше в III–IV або й у II ст. н.е.; 2) поширення праслов'янської мовної норми і фонетичних інновацій на Балкани з паннонського ареалу як імовірної прабатьківщини слов'ян. Так чи інакше з цими теоретичними положеннями пов'язана методологія дослідження та етимологічний аналіз фактичного матеріалу, що не викликає серйозних зауважень. На жаль, зазначені та інші положення автор не обґрунтовує в спеціальному теоретичному розділі. Натомість у невеликому за обсягом розділі 1 «Slavica на Балканах: найдавніші сліди» основне місце займає етимологічний аналіз слов'янських топонімів балканського ареалу як своєрідний критерій визначення надійності теоретичних висновків щодо досліджуваного явища. Залежно від характеру й поширення реконструйованого матеріалу увагу зосереджено на проблемах вивчення найдавніших слідів інфільтрації («першої хвилі») слов'янської мовної норми в межі балканського ареалу (розділ 1.1.) і на слов'яно-грецьких контактах та умовності їхнього датування (розділ 1.2.).

Розділ 2 присвячено праслов'янському ономастичному суперстрату Греції. Це найважче завдання в монографії і з погляду матеріалу, і з погляду недостатньої вивченості праслов'янських топонімів на грецьких землях (в Україні з цієї проблеми відомі лише статті А. Білецького, а з інших славістів багато уваги цьому питанню приділяв М. Фасмер). О.І. Іліаді успішно з'ясував специфіку праслов'янських гідронімів на території Греції, класифікувавши їх за чотири групи: 1) топоніми з широким колом слов'янських відповідників; 2) топоніми з відповідниками в південнослов'янському ареалі; 3) топоніми з відповідниками в західно- і східнослов'янському ареалі; 4) слов'янські топоніми Греції без точних слов'янських відповідників. Уже сам поділ на відповідні групи передбачає не лише обґрунтований етимологічний аналіз назв, а й добре знання та кваліфіковану оцінку того праслов'янського фонду, який виявлено іншими дослідниками або лексикографічно зафіксовано на Балканах і за їхніми межами. Автор переконливо етимологізує більшість географічних назв, пропонуючи немало нових пояснень (наприклад,

Zóriota не як сумнівне у фаховій літературі *Zagorišče, а як імовірніше *Žarišče “випалене сонцем чи вогнем місце”; стор. 29); поглиблює й уточнює прийнятні етимології (напр., Βελέσι як посесив *Velešъ < *Veles-jъ з *Velesъ або *Vel'eslavъ; с. 49).

Протиставлення грецького (неслов'янського) та південнослов'янського топонімного простору, який досліджено в наступному розділі, цілком виправдане. Зауваження викликає у зв'язку з цим лише відсутність як окремого етномовного компонента албанського ареалу, який хоч і є незначним, але відрізняється від грецького та південнослов'янського на Балканах.

Доводячи один з основних висновків монографії про те, що в V ст. н.е. слід убачати не початок інфільтрації, а етап затухання однієї з перших етнічних хвиль на Балканському півострові, О.І. Іліаді спирається насамперед на вагомі мовні факти, досконале використання порівняльно-історичного методу, письмові фіксації явно слов'янських онімів у джерелах III–V і наступних століть. При цьому визначено чіткі критерії зарахування балканських гідронімів до праслов'янських, основні фонетичні процеси в праслов'янських діалектах і звукові зміни в південнослов'янських мовах, що дозволило реконструювати праслов'янські назви на території Балкан і відрізнити їх від тих, які пізніше виникли на цій території внаслідок основної міграції і закріплення тут слов'ян у VI–VII ст. Зокрема, переконливим є висновок про те, що “приклади з формулою tart, talt/tolt вважаємо грецькою нотацією дометатезних структур, а не албанською фонетичною адаптацією зі зворотною метатезою південнослов'янських trat, tlat” (с. 18), а також про діалектне членування пізньопраслов'янської мови на території Греції за поведінкою звукосполучень “губний + j”, переходом псл. [ŭ] в [i], вимовою [ě] тощо. Автор виявив значні паннонсько-балканські топонімні збіги, внаслідок чого встановив, що рух носіїв праслов'янських діалектів відбувався двома незалежними потоками з паннонського ареалу. Зіставляючи лексичні та фонетичні ознаки слов'янізмів у Греції з південно- і непівденнослов'янськими паралелями, а також виявивши прошарок праслов'янізмів, які не мають аналогів у болгарському й македонському ономастиконах, О.І. Іліаді спростовує поширену теорію про належність наріч грецьких слов'ян винятково до болгаро-македонської гілки південнослов'янських мов.

Перелік цікавих, а подекуди і нових рішень складних ономастичних проблем у другому розділі можна продовжувати, але жанр рецензії не дозволяє це зробити сповна. Можна лише підсумувати, що досить високий науковий рівень і теоретичне та практичне значення отриманих результатів забезпечило послідовне дотримання автором принципів системності та історизму, які становлять методологічну основу дослідження. Тому якщо й виникають якісь зауваження або дискусійні моменти, то вони зумовлені не надуманими теоріями й бездоказовими тлумаченнями в монографії, а складним характером фактичного матеріалу, який нерідко дає підстави для неоднозначних висновків.

Сильні сторони, як і поодинокі зауваження, що виявлені в розділі 2, знайшли свій розвиток у третьому розділі “Праслов’янська гідронімія південнослов’янських мов”, який є найбільшим за обсягом (с. 137–367). І в ньому абсолютна більшість етимологій переконливо аргументована, пояснена із залученням значного матеріалу з різних мов і з використанням надійної джерельної бази.

Зауваження, які стосуються переважно однакових за характером викладу другого і третього розділів, такі:

1. Дослідження ґрунтується на аналізі гідронімів, а інші класи топонімів залишено поза увагою, що звужує тему монографії й потребує пояснення. Крім того, відсутність теоретичного розділу не означає відмову від теоретичних узагальнень, що випливають з проаналізованого фактичного матеріалу. Такі вкраплення є поодинокими в словникових статтях, які становлять суть першого, другого і третього розділів, і частково на початку розділів.

2. І в першому, і в наступних розділах давньогрецькі літери та їхні сполучення в праслов’янських топонімах подекуди тлумачаться по-різному, а аргументація того чи того графічного значення подається в тексті лише принагідно. Було б доцільно згрупувати всі греко-слов’янські буквено-звукові відповідники в розділі 1, а вже від них відштовхуватися при читанні античних фіксацій.

3. Лінгвістична гіпотеза О.І. Іліді про масове переселення праслов’ян із Паннонії, яка не є “першою” прабатьківщиною слов’ян, у III–IV ст. н.е. значно виграла б, якби здобувач підкріпив її археологічними та антропологічними свідченнями, які, на жаль, зовсім не залучаються, та врахуванням важливих історичних фактів. З останніх уважаємо істотним Велике переселення народів III–V ст. н.е., що пов’язане з міграцією могутнього гунського союзу, до якого частково входили і слов’яни, зі сходу на захід аж до столиці Римської імперії. Принаймні в цей час, який визнано в рецензованій праці періодом першої великої експансії слов’ян на Балкани, більше позамовних причин для такого процесу створили гуни, які частково витіснили з Північного Надчорномор’я східних слов’ян та готів, ніж відносно спокійна Паннонія.

У зв’язку з питанням про прабатьківщину слов’ян, остаточне вирішення якого автор справедливо визначає справою майбутнього, не погоджуємося з висновком про те, що бас. Прип’яті, Сейму і середня частина течії Дніпра не претендують на місце зародження слов’ян як етносу, тому що “в гідронімії цих територій (і загалом на українських теренах) відсутня велика кількість архаїчних назв, натомість наявних у російській, білоруській, західнослов’янській гідронімії (часто без лехітських аналогів) і на Балканах” (с. 366). Виходить, що прабатьківщина слов’ян могла бути або й була скрізь навколо України, але не в ній. Не вдаючись до дискусії з цього приводу, вкажемо на два важливі для цього питання моменти: 1) наявність архаїчних гідронімів переважно на слов’янських землях, що оточують Україну, відображає т. зв. “закон ір-

радіації”, коли архаїчні елементи витісняються з ядра розвитку якогось явища на периферію (пор. поширеність саме на периферії архаїчних діалектизмів у будь-якій слов'янській мові); 2) щодо незначної кількості архаїчних праслов'янських назв у гідронімії України порівняно з іншими слов'янськими землями, то це твердження не зовсім коректне, бо лише у відносно невеликому за територією межиріччя Західного Бугу й Случі на Волині В.П. Шульгач реконструював понад 600 праслов'янських гідронімів, з яких немало з основами, що вийшли з ужитку.

4. Визнаючи гіпотетичність значної кількості етимологій у науці, особливо коли йдеться про доісторичний праслов'янський мовний фонд, неможливо однозначно і без застережень пояснити походження всіх без винятку слів. Тому є зауваження щодо деяких етимологій, запропонованих у монографії О.І. Іліаді. Наведемо лише кілька дискусійних прикладів. Праформу топоніма **Altina* досить надійно пояснюють у мовознавстві або як суфіксальне утворення від і.-є. **el-/*al-* з розширювачем *-t-* у значенні “текти, лити” (пор. латв. *aluôts* “джерело”), або як похідне з протетичним *A-* від кореня *let-*, який має подібне значення¹. Значно менше підстав убачати тут, усупереч принципу висхідної звучності, втрату початкового *S-* в псл. **Soltina*, яке, до речі, збереглося у відповідному географічному терміні різних слов'янських мов (пор. чеськ. *slatina* “торф'яне болото”, словац. *slatina* “болото”, рос. *солотина* “болото із застійною водою” та ін. (стор. 19)). Топонім *Βελάς* (VI ст.) у Фракії як псл. **Velesъ* пов'язано з д.-р. теонімом *Велесъ*, в основі якого апелятив **velesъ* «володар, велитель», що містить корінь псл. **veleti* + *-esъ* (с. 124–125). Але навряд чи теонім або загальна назва діяча могли бути перенесеними безафікським способом на географічний об'єкт. Така трансонімізаційна модель у слов'янських мовах не продуктивна, і цю закономірність не спростовує запропонована аналогія до російського топоніма *Устинья*, утвореного, на думку автора, від жін. імені *Устинья* (а може, від ГТ *устье?*), бо в останньому є фіналь *-ья*, яка формально збігається з посесивним **-ъja* (пор. рос. *бабья, волчья*), що сприяло її переосмисленню (конверсії). Не переконує походження назви *Miliota* < **Mileta* від апелятива **milota* “приємність, радість” (с. 33), бо перенесення абстрактних іменників на водні об'єкти також не притаманне слов'янським мовам (такі поодинокі назви виникли як ідеологічні знаки лише в радянській ойконімії та ергонімії). Сумнівним видається тлумачення гідроніма *Ζερέτς* як псл. **Zьrьсь* < **zьrěti* “дивитися” (пор. рос. *зрец* “свідок, очевидець”) (с. 57). Більше підстав існує, щоб пов'язувати його з псл. **zьrьсь* “жрець”, спорідненим із **zьrtva* “жертва”, лит. *girti* “хвалити, вихвалити” та ін.² Пояснення гр. *Μπράτι* як посесива **bratъjь* “братів”

¹ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О.С. Стрижак. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 17.

² Етимологічний словник української мови: В 7 тт. / Гол. ред. О.С. Мельничук. — К.: Наук. думка, 1985. — Т.2. — С. 204, 194.

не переконливе насамперед через функціонування в праслов'янській мові як основного варіанта прикметника **bratъskъjъ*. Більш обґрунтованим вважаємо зв'язок з алб. *Berat* < слов. **Bělggradъ*, на що вказував М. Фасмер (стор. 100). Малоімовірним є утворення назви р. *Луца*, укр. *Луца* "способом топонімізації псл. **luča* "промінь"... за оптичними характеристиками водного об'єкта" (с. 231–232). Природнішим є його походження як відантропонімного посесива на **-ja* або як похідного від географічного терміна **lukъ*.

5. Віддаючи належне високому науковому рівню етимологічного аналізу назв у монографії, вкажемо на необхідність не лише виділяти афікси, а й визначати їхню функцію, словотвірне значення, що важливо для з'ясування етимології деяких слів. Наприклад, назва *Катоўна* пояснюється як похідне на *-una*, *-унь/-уни* від ГТ **kotъ* "закут і т.ін." або від **katati(se)* "катати, рухати, пересувати" (стор. 59-60). Якщо ж урахувати взаємодію псл. **-унь*, **-унь/*-уни* переважно з іменними основами³, а також його конкретизуюче географічне значення, то з'являється більше підстав на користь першої етимології. Нема пояснення функції та словотвірного значення суф. **-іць* у гідронімі **Baričъ*, утвореному від ГТ **bara* (с. 114), а це важливо ще й з того погляду, що дослідники здебільшого визначають за цим формантом винятково демінутивно-патронімічну функцію, що не відповідає стану речей у топонімії. Особливо цінною була б інформація про словотвірне значення й функції форманта **-іца* в тих гідронімах, які автор зараховує до лексико-семантичних утворень від омонімічних апелятивів: **Orlica* < **orlica* "самиця орла" (с. 259), **Vylčica* < **vylčica* "самиця вовка" (стор. 321), **Sokolica* < **sokolica* "самиця сокола" (стор. 295), **Pijavica* < **pijavica* "різновид паразита, який присмоктується до тіла", "вид рослини" (с. 345) та ін. Визнаючи можливість збереження язичницьких витоків перенесення деяких культових назв тварин на водні об'єкти, все ж не можемо погодитися з масовим (та ще й "матріархальним") характером цього явища, тим більше що глибинний етимологічний аналіз подібних топонімів підтверджує їхню мотивацію конкретними фізико-географічними ознаками об'єктів, а не безафіксне перенесення на них анімалістичних апелятивів. Тому в назвах на **-іца* більше підстав убачати топонімне значення цього суфікса і його приєднання в такій функції до відповідних основ з актуальною для географічних об'єктів семантикою: **Vylčica* < **velkti* "волокти, тягти", звідки і **vylkъ*, **Pijavica* < **pijavъ* "такий, який п'ють або з якого п'ють", **Orlica* могло виникнути за допомогою слов'янського форманта *-іца* від тюркського ГТ *orel/oril* "вугол, клин землі в межиріччі тощо" і т.ін.

Монографію завершують змістовні загальні висновки (щоправда, дещо переобтяжені прикладами з реконструкціями), які впливають із проведеного дослідження. Загалом достатнім є список вико-

---

³ Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego. — Wrocław etc., 1974. — Т. I. — S. 139–141.

Праслов'янська топонімія балканського ареалу як цілісне системне явище

ристаної різномовної літератури з 276 позицій, вагомою є джерельна база праці. У зв'язку з цим можемо лише зауважити, що в рецензованій книзі варто було б використати праці таких українських славістів й ономастів, як О.С. Мельничук, Г.П. Півторак, В.Г. Скляренко, Т.Б. Лукінова, О.Б. Ткаченко, І.А. Стоянов, В.В. Левицький, Ю.О. Карпенко, Є.С. Отін, В.П. Петров, О.С. Стрижак, В.А. Бушаков та інших, які мають вагомі здобутки в дослідженні тих проблем, що розв'язував О.І. Іліаді.

Висловлені зауваження є здебільшого частковими або рекомендаційними і не впливають на загальний висновок про високий науковий рівень монографії, яка є ґрунтовним дослідженням актуальної для слов'янського мовознавства проблеми. Її наукові положення й отримані результати належним чином аргументовані, характеризуються новизною і мають велике теоретичне та практичне значення. Немає сумніву, що рецензована праця приверне увагу фахівців не лише в Україні, а й за її межами, де цікавляться проблемами славістики.

Василь Лучик (м. Київ)

Vasyl' Luchyk (Kyiv)

PRIMITIVE SLAVONIC LANGUAGE TOPONYMY OF THE BALKAN NATURAL HABITAT AS INTEGRAL SYSTEM PHENOMENON

Book review on: *O.I. Iliady. Slovians'ki movni relikty v toponimiyi Balkan.* — Kyiv; Kirovograd: Kod, 2008. — 418 s.

УДК 049.32 + 81'01

МАРІЯ МИХАЙЛІВНА ПЕЩАК (24 листопада 1928 — 23 січня 2010)

23 січня цього року обірвався життєвий шлях відомого в науковому світі вітчизняного вченого-мовознавця і видатної особистості — Марії Михайлівни Пешак...

Марія Михайлівна народилася 24 листопада 1928 року в багатодітній родині українського селянина Михайла Михайловича Пешака в с. Великий Липник Попрадського округу Словаччини. Потяг до знань у дружній сім'ї М.М. Пешака був надзвичайно сильний: усі добре вчилися, отримали вищу освіту.

Перша сходинка майбутнього вченого до фундаментальної освіти — це народна школа в с. Росвигове поблизу Мукачєвого на Закарпатті, куди переселилася сім'я, наступні — так звана горожанка в м. Мукачєве та педагогічне училище, яке успішно закінчує на «відмінно». У 1948 р. здобуті знання і прагнення вчитися ведуть Марію Михайлівну до Ужгородського державного університету на українське відділення філологічного факультету, вірність якому берегла впродовж усього свого людського й наукового життя. П'ять студентських років у

М.М. Пешак

© Г.М. ЯРУН, А.А. ЛУЧИК, 2010

стінах знаного й шанованого в науковому світі Ужгородського державного університету визначили подальший життєвий і дослідницький шлях М.М. Пещак. Закінчивши університет 1953 р., вона їде до Києва і, успішно склавши іспити, вступає до аспірантури Інституту мовознавства АН УРСР. Науковий керівник О.С. Мельничук пропонує Марії Михайлівні перспективну наукову тему — **«Історія задньоязикових приголосних та їх спільнослов'янських рефлексів в українській мові»**, самовіддана праця над якою зумовлює характер творчої і наукової діяльності вітчизняного мовознавця. Дослідницька увага Марії Михайлівни до мовних явищ, зафіксованих в історичних пам'ятках, опрацювання архівних матеріалів, теоретичне осмислення спостережених фактів, глибокі теоретичні знання сприяють успішному захисту дисертації на здобуття ступеня кандидата філологічних наук. Дисертаційне дослідження Марії Михайлівни й досі не втратило своєї актуальності: до тексту автореферату й дисертації звертаються історики української мови.

Після закінчення аспірантури і захисту кандидатської дисертації (1956 р.) М.М. Пещак залишається працювати в Інституті мовознавства НАН України, якому віддає 35 років наукового життя, сповненого постійних творчих пошуків, натхнення, напруженої науково-організаційної діяльності. З цього ж року вона — вчений секретар Інституту мовознавства НАН України, з 1964 р. — його старший науковий співробітник.

У 1958–1968 рр. Марія Михайлівна активно працювала над **«Правилами видання пам'яток української мови XIV вв»** (у співавторстві з К.К. Цілуйком), **«Українським правописом»** (1961 р., у співавторстві з Л.А. Булаховським, І.К. Білодідом, К.К. Цілуйком, Г.П. Їжакевич, В.М. Русанівським, А.П. Медушевським, П.Д. Тимошенком). Виходить у світ низка новаторських наукових розробок та праць, які свідчать про надзвичайно потужний творчий потенціал і широкий науковий діапазон вченого. Ці праці присвячено найактуальнішим лінгвістичним проблемам, традиційне розв'язання яких уперше у вітчизняній науці Марія Михайлівна органічно поєднала з пошуком формальних ознак вираження мовних явищ, що підлягати алгоритмічному описові та були основою для забезпечення комп'ютерно-орієнтованого аналізу всіх рівнів їхньої організації. Новаторські ідеї та науково обґрунтований підхід до мовознавчих досліджень визначили сенс життя й творчості М.М. Пещак, надихнули на постійний творчий пошук і неспокій: інтуїція вченого, глибока відданість науці, любов до мови та безкомпромісна праця дедалі більше зміцнювали переконаність науковця, що мова має потужну самодостатню форму вираження, детальне та уважне вивчення і знання якої відкривають шлях і дають необхідну опору для розроблення, удосконалення та розвитку формалізованих методів дослідження природної мови. Формалізований аналіз багатоаспектних мовних явищ надає наснаги й упевненості в тому, що природна мова є складно

організованою сутністю, котра на кожному рівні своєї репрезентації має відповідну форму. Наукове осмислення внутрішньо зумовленої алгоритмічної будови й системного розвитку мови представлено вже в 70-і рр. минулого століття відомими розробками Марії Михайлівни: Наукова організація праці і автоматизація у мовознавчих дослідженнях // Мовознавство, 1967; Електронно-обчислювальні машини і підготовка Гідронімічного атласу української мови // Повідомлення Української ономастичної комісії, 1967; Деякі формальні засади семантичної класифікації лексики // Автоматизация информационных работ и вопросы математической лингвистики, 1968.

М.М. Пещак глибоко вивчала шляхи і напрями розвитку вітчизняної і світової мовознавчої науки, засади й методи опрацювання мови, результати теоретичного осмислення яких висвітлено в численних статтях 1957–1963 рр.: Робота Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР за 1961р. // Мовознавство, 1962; Трагування мови в генеративній лінгвістиці // Мовознавство, 1982) та ін., а також у розділі «Дослідження з історичної фонетики, морфології та лексикології», поданому в колективній монографії **«Мовознавство на Україні за 50 років»** у співавторстві з відомими вченими І.К. Білодідом, М.А. Жовтобрюхом, О.С. Мельничуком, Л.Г. Скрипник, Л.С. Паламарчуком, В.М. Русанівським, Г.П. Їжакевич, З.Т. Франко, О.С. Стрижаком, Г.М. Гнатюк, В.Т. Коломієць та ін. Для дослідниці важливими були фонетичні аспекти розвитку мови (Розвиток спільнослов'янських сполук *z, k, x* з *ы* на українському ґрунті // Зб. Дослідження з української мови, 1958), особливості словотворчого потенціалу та системна динаміка морфемної структури української мови: Про один з підходів до вивчення словотвору (1965 р.), математична лінгвістика (Суфіксальні поля, їх особливості в системі словотвору українських топонімів // Статистичні та структурні лінгвістичні моделі, 1966), закони синтаксичної організації мовних одиниць (Оточення дієслова-присудка та його роль у розмежуванні стилів // Мовознавство, 1967), стилістики (Наявність-відсутність складових елементів цілого — одна зі стилістичних рис твору, 1974, рос. м.) та ін. Кожна із цих наукових праць сприяла розгортанню й поглибленню лінгвістичних досліджень Марії Михайлівни та її учнів, а в комплексі новаторського підходу до наукового пізнання мови — для формування й становлення однієї з важливих гілок вітчизняної науки про мову — української лінгвістичної школи, в якій органічно поєднано фундаментальну мовознавчу теорію і практику з методами формалізованого дослідження природної мови на всіх рівнях організації та взаємодії її елементів у процесі історичного розвитку і буття.

В 1967–1968 рр. за ініціативи та підтримки Марії Михайлівни в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН України створено відділ структурної, математичної та прикладної лінгвістики, до складу якого увійшли науковці-новатори на чолі з В.С. Перебийніс, які присвятили своє життя розробці алгоритмічних засобів та прийомів дослі-

дження сучасної української літературної мови. Відтепер життя і творча діяльність Марії Михайлівни безпосередньо пов'язані з цим відділом, покликаним утверджувати засади формалізованого аналізу різнобічних аспектів системно-структурної організації мови та її одиниць і на цій основі впроваджувати теоретичну концепцію та практику лінгвістичного забезпечення автоматизованого опрацювання природної мови.

Марія Михайлівна Пещак активно працювала над лінгвістичними проблемами, які стосуються словотвору (Міжпарадигматичні відношення в системі словотвору // Питання структурної лексикології, 1970), текстотвірних функцій стилістики (Типи грамот XIV ст. та їх стилістичні особливості // Мовознавство, 1970), сутності слова як особливої одиниці в системі мови (Проблеми вичленування слова як самостійної одиниці // Мовознавство, 1972), філософського осмислення мови як самодостатньої сутності (Внутрішні закони розвитку мови і мовлення // Філософські питання мовознавства, 1972), актуальних питань історичної та сучасної діалектології (Відображення діалектних рис у грамотах XIV ст. // Матеріали XIV діалектологічної наради, 1977), лексичної семантики (Характер ієрархічний відношень у лексичній семантиці // Українське мовознавство, 1979; Розробка формалізованого вивчення семантики // Розвиток мовознавства в УРСР, 1980; Співвідношення словотворчого і лексичного значень у слові // у співавт. з І.Ф. Савченко, Українське мовознавство, 1984), взаємодії близькоспоріднених і віддалено споріднених мов (Зіставне вивчення дієслів сприйняття в російській та угорській мовах // Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР, 1984), проблем штучного інтелекту (Деякі проблеми штучного інтелекту і природна мова, 1980). Особливо важливою у науковій спадщині Марії Михайлівни є проблема форми і змісту в мові, їх взаємодія та взаємоперетворення (Комбінаторика графем сучасної української мови // Структура слова і статистика мовлення, 1974; Аспекти дослідження взаємодії форми і змісту в слові // Українське мовознавство, 1980; Взаємодія форми і змісту в мові, 1983).

Історія мови, з якої розпочався науковий шлях М.М. Пещак у мовознавстві, далі залишається болючою темою сучасних досліджень: вона упорядкувала 1974 р. в серії «Пам'ятки української мови» і видає **«Грамоти XIV ст.»** (К.: Наукова думка;). Дослідницький інтерес ученого до введеного в науку нового матеріалу писемних пам'яток української мови завершився важливою працею, яка супроводжується і науково обґрунтовується трудомісткою вперше застосованою в історичному мовознавстві формалізованою методикою аналізу. Основні наукові висновки і результати цього дослідження втілено в авторській монографії 1979 р. **«Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту)»**, яка стає основою для захисту дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук (1980 р.). Уперше в україністиці сформульовано основні ідеї та розроблено струнку методик

формалізованого дослідження історичного тексту на всіх рівнях організації, виявлено функціональну роль лексичних та синтаксичних складників, встановлено особливості пунктуаційного оформлення текстових елементів, визначено текстотвірні ознаки в структурі ділових документів. Це по-справжньому новаторське сучасне дослідження і у висвітленні лінгвістичних ідей та проблем, і в розв'язанні актуальних наукових питань, і у власне описовому представленні матеріалу дослідження, і в логічному, чітко алгоритмізованому та стилістично бездоганному обґрунтованому викладі.

Творчий ентузіазм, постійні шукання й упевненість в об'єктивності обраного наукового шляху зумовлюють розгортання й поглиблення формалізованого аналізу, окреслюючи подальші наукові розвідки Марії Михайлівни, в яких вона представляла не лише нові аспекти для теоретичного осмислення природи мовного феномену, а й новий погляд на вже відомі й начебто усталені в науці тенденції й закони. Науковий доробок М. М. Пешак протягом 1980–1985 рр. охоплює понад 30 вагомих праць, у яких складні проблеми історії та теорії мови, діалектології та ономастики, лексикології та лексикографії, теорії тексту, стилістики, структурної та прикладної лінгвістики, загального і порівняльного мовознавства, психолінгвістики, семантики, славістики, типології мов, штучного інтелекту та ін. аналізуються з урахуванням перспектив розвитку автоматизованого лінгвістичного забезпечення.

У цей час колектив Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України завершує роботу над фундаментальною лексикографічною працею — тлумачним «Словником української мови». Видання перших томів одинадцятитомного «Словника української мови» привертає особливий інтерес дослідниці до проблем формалізованого аналізу лексичної семантики української мови та ідеї автоматизованого укладання семантичного словника української мови. Творче натхнення вченого втілюється у важливу для вітчизняної лінгвістики працю під керівництвом і за безпосередньою участю М. М. Пешак — колективну монографію **«Формалізовані основи семантичної класифікації лексики»** (К.: Наук. думка, 1982), написану у співавторстві з Н.Ф. Клименко та І.Ф. Савченко, що заклала теоретичну основу формалізованого дослідження неперепарованої природної мови, визначила основні шляхи та напрямки автоматизації лінгвістичних досліджень. Наукові пошуки й досягнення Марії Михайлівни та її колег у відділі структурно-математичної лінгвістики розгорнуто в окремий напрям мовознавчих досліджень, відповідно до якого у 1986 р. в межах відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України створено сектор машинного фонду української мови на чолі з доктором філологічних наук професором М.М. Пешак. Ідеї та методи формалізованого аналізу природної мови розвивалися й поглиблювалися у низці наукових статей та в наступних колективних працях сектору машинного фонду української мови — **«Лексична семантика в системі «людина–машина»** (К.: Наук. думка,

1986) та «**Український семантичний словник (Прспект)**» (К.: Наук. думка, 1990 р.).

Надпотужну наукову та організаційну діяльність Марія Михайлівна поєднувала з активною підготовкою молодих фахівців із різних галузей лінгвістики. Її науково-педагогічна робота радше є співпрацею наставника та молоді. Теплі стосунки з учнями, любов і повага до їхніх наукових інтересів та особистісних рис характеру, м'яка й принципова вимогливість до майбутніх науковців і майже невідчутна скерованість їхнього творчого потенціалу на опрацювання будь-якої мовної проблеми із залученням формалізованих методів аналізу цілком природно поєднувалися з надбаннями класичного мовознавства, а тому сприймалися органічно, природно, об'єктивно. До Марії Михайлівни йшла молодь за порадою та підтримкою, що завжди відбувалося в доброзичливій дискусії з елементами наукового паритету стосовно цікавих та актуальних дослідницьких проблем та завдань. Учні Марії Михайлівни, серед яких понад 15 кандидатів і 3 доктори наук, із різноманітних напрямів мовознавства, глибоко шанують свого Великого Вчителя.

Ідею створення машинного фонду національної мови, яка визрівала протягом усього наукового життя у фундаментально обґрунтованих наукових працях М. М. Пещак (це, зокрема, «**Машинний фонд української мови**», 1987, «**Формат первинної бази даних машинного фонду української мови**», 1988 та ін.) і виголошувалася на лінгвістичних конференціях, нарадах і засіданнях вченої ради Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, була підтримана вченими: машинні фонди національних мов починають створювати академічні мовознавчі інститути тепер уже пострадянських республік – Росії, Білорусі, Казахстану, Грузії, країн Прибалтики, Молдови. Однак лише в Україні ця велична новаторська ідея у творчій співпраці представників гуманітарних і точних наук – Марії Михайлівни та В. А. Широкова, який на той час очолював відділення науково-технічної інформації Президії НАН України, – втілюється в життя: 1991 року в системі Академії наук України створено Український мовно-інформаційний фонд.

19 років в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України сповнені самовідданої, напруженої та натхненної новими ідеями праці Марії Михайлівни. Під її безпосереднім керівництвом розв'язано широке коло актуальних лінгвістичних проблем, захищено кандидатські й докторські дисертації, видано цікаві науково-теоретичні монографії. Уперше у вітчизняній лінгвістиці виявлені Марією Михайлівною струнка система мовного оформлення композиційної будови наукових творів, різноманітні способи включення «чужого» до власне авторської розповіді, особливості розгортання тексту у взаємозв'язку з уведеними до нього таблицями й малюнками здійснено за допомогою комплексного формалізованого аналізу, спрямовано на алгоритмічне забезпечення програмних засобів автоматизації,

відображено у фундаментальному дослідженні тексту писемних пам'яток — у монографії **«Історія давньоруського та староукраїнського тексту»** (1994). Її наукові праці **«Нариси з комп'ютерної лінгвістики»** (1999) і **«Комунікативний синтаксис»** (2000) окреслили новітні напрями наукового лінгвістичного аналізу, який уже неможливий без чіткої системи структурно й комп'ютерно орієнтованих побудов.

Особливу увагу М.М. Пещак приділяла автоматизованому укладанню словників, лексикографічний досвід створення яких традиційними методами виявляється безцінним. 1991 р. за ініціативи директора Українського мовно-інформаційного фонду НАН України члена-кореспондента НАН України В.А. Широкова започатковано фундаментальну лексикографічну серію **«Словники України»**, відповідно до якої розпочалося алгоритмічне опрацювання лексикографічних джерел. Активна творча співпраця науковців фонду, дискусійні обговорення структури паперового словника та взаєморозуміння забезпечили створення бази даних орфографічного та орфоепічного словників української мови. Марія Михайлівна ініціювала автоматизоване укладання і стала співукладачем двотомного **«Орфоепічного словника української мови»** (2001, 2003), **«Орфографічного словника української мови»** (1994), а також і співавтором першої версії електронного видання **«Словники України: Інтегрована лексикографічна система. Парадигма. Транскрипція. Фразеологія. Синонімія. Антонімія»** (2001).

Багатогранне життя й творчість Марії Михайлівни Пещак є взірцем служіння та відданості Її Величності Науці. Щира й усміхнена, доброзичлива й уважна, неказанно вродлива, сповнена наукового пошуку та ідей Марія Михайлівна залишилася назавжди в серцях і душах колег та учнів, дослідників-науковців. Вона ніби й сьогодні звертається до всіх своїм яснооким поглядом і промовляє кожним рядком на сторінках своїх книжок і статей, закарбованих на скрижальх науки про мову, якій присвятила майже 70 років життя.

Галина Ярун, Алла Лучик (м. Київ)

Halyna Yarun, Alla Luchyk (Kyiv)

MARIA MYKHAYILIVNA PESHCHAK
(24 November 1928 — 23 Januar 2010)

УДК 092+81'36 Шульжук К.Ф.

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА К.Ф. ШУЛЬЖУКА

21 липня 2010 року відійшов у вічність Каленик Федорович Шульжук — професор, доктор філологічних наук, академік Академії наук вищої школи України, завідувач кафедри української мови Рівненського державного гуманітарного університету, заслужений працівник освіти України.

Народився Каленик Федорович 24 червня 1940 року в мальовничому селі Поліському Березнівського району на Рівненщині в дружній родині Федора Прокоповича та Уляни Євтихіївни Шульжуків. Природа наділила його вродою, здоров'ям, талантом, а батьки виховали працелюбність, цілеспрямованість і шанобливе ставлення до старших.

Після закінчення Рівненського державного педагогічного інституту в 1963 році вчителював у Білківській восьмирічній школі, а в жовтні 1965 року став аспірантом Київського педагогічного інституту.

Науковий керівник професор Б.М. Кулик спрямував молодого дослідника до вивчення граматичного ладу української мови. Кандидатську дисертацію **«Звертання в українських народних піснях»** Каленик Федорович захистив 1969 року, працюючи на той час старшим викладачем кафедри української мови Миколаївського педагогічного інституту.

© КОЛЕКТИВ КАФЕДРИ..., 2010

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2010, № 4

171

У 1971 році на запрошення професора М.П. Івченка повернувся до рідного вишу в статусі завідувача кафедри української мови, успішно поєднуючи викладацьку, адміністративну та наукову роботу.

Першою в українському мовознавстві ґрунтовною працею про не-елементарні складні речення стала докторська дисертація К.Ф. Шульжука **«Складні багатокомпонентні речення в українській мові»**, захищена в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України 1990 року.

Професор К.Ф. Шульжук – автор понад 200 наукових і науково-методичних публікацій із проблем слов'янського, зіставного мовознавства та лінгводидактики, із-поміж яких – монографія **«Складні багатокомпонентні речення в українській мові»** (1986 р.), навчальний посібник для вчителів і студентів **«Складне речення в українській мові»** (1989 р.), навчальний посібник для студентів **«Синтаксис складного речення»** (2000 р.), підручник для студентів-філологів **«Синтаксис української мови»** (2004 р.; 2010 р. – друге, доповнене видання), навчально-методичний посібник для студентів-філологів **«Українська мова»** (2008 р.).

Учений розробив власну типологію складного речення з урахуванням формально-граматичного, семантико-синтаксичного і комунікативного аспектів, поглибив і вдосконалив теорію простого ускладненого і неповного речення, багато зусиль доклав до популяризації здобутків наукової еліти Рівненщини і Волині.

Під керівництвом професора К.Ф. Шульжука сформувалася потужна наукова школа, активно розроблялася наукова тема **«Функціональна типологія складного речення в українській мові»**, започатковано періодичне видання наукового збірника Рівненського державного гуманітарного університету **«Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії»**, незмінним редактором якого вчений був упродовж усіх років.

У професорові Шульжуку дивовижним чином поєднувалися глибина та неординарність наукового мислення з даром імпровізації, людяністю, простотою. Ведучи своїх вихованців у світ високого інтелекту, дотепно пересипаючи свої лекції жартами, римуючи складні лінгвістичні терміни, коментуючи життєві ситуації, він, за висловом Епікура, важке робив непотрібним, а потрібне неважким.

Каленик Федорович був мудрим керівником, уважним, делікатним у стосунках із колегами-науковцями, вимогливим і водночас м'яким, ненав'язливим. Таким він і залишиться в пам'яті тих, кому випало щастя бути його учнем, колегою, товаришем.

*Колектив кафедри української мови імені акад. К.Ф. Шульжука
Рівненського державного гуманітарного університету*

IN COMMEMORATION OF PROFESSOR K.F. SHUL'ZHUK
(† 21 July 2010)

МІЖНАРОДНИЙ КАМІТЭТ СЛАВІСТАЎ INTERNATIONAL SLAVISTIC COMMITTEE

Тематика XV Міжнародного з'їзду славістів (Мінськ, Білорусь, 2013 р.)

1.0. МОВОЗНАВСТВО

1.1. Слов'янські мови в порівняльно-історичному й ареальному аспектах. Історія слов'янських мов у зв'язку з проблемами етногенезу і глоттогенезу. Локалізація праслов'янського мовного простору і його структура. Слов'янська етимологія і ономастика. Балтослов'янські мовні взаємозв'язки. Слов'яно-німецькі, слов'яно-італійські, слов'яно-іранські, слов'яно-угрофінські, слов'яно-кельтські та слов'яно-тюркські мовні стосунки у минулому. Полісія в етнолінгвістичних і лінгвогеографічних дослідженнях (або в п. 1.2.).

1.2. Історичний опис слов'янських мов і діалектологія. Історична граматики слов'янських мов. Внутрішня і зовнішня історія мови. Проблеми мовного пограниччя. Слов'янські мови в мовних союзах. Слов'янська лінгвогеографія і діалектографія. Полісія в етнолінгвістичних і лінгвогеографічних дослідженнях (або в п. 1.1., краще в п. 1.2.!).

1.3. Слов'янські мови і культури. Слов'янська писемність на різних етапах її розвитку. Кирило-Мефодіївська писемна традиція у слов'ян. Літературно-лінгвістична ситуація у Великому Князівстві Литовському (ВКЛ). Феномен «простої мови» і літературної багатомовності. Китабістика як розділ славістики.

1.4. Мовні ситуації у слов'янському світі. Стан сучасних слов'янських стандартних (літературних) мов. Внутрішні та зовнішні чинники у формуванні і трансформації слов'янських стандартних мов. Тенденції розвитку систем слов'янських мов на початку XXI століття. Слов'янський мовний світ, проблеми глобалізації і проблеми викладання слов'янських мов. Мовна політика і еколінгвістика. Слов'янські літературні макро- і мікрмови. Проблеми мовної ідентифікації і самоідентифікації. Соціолінгвістичні, психолінгвістичні і соціокультурні аспекти вивчення сучасних слов'янських мов і діалектів. Змішані форми мови і їх типи у слов'ян.

1.5. Синхронно-типологічне і порівняльне дослідження слов'янських мов. Фонологія і акцентологія. Граматика, словотвір і синтаксис. Проблеми слов'янської аспектології. Інновації в системах сучасних слов'янських мов. Слов'янська лексикографія, лексична семантика і фразеологія. Лінгвістика тексту. Дискурсивний аналіз сучасних слов'янських мов.

1.6. Мовні картини світу у слов'ян. Когнітивний, етнолінгвістичний, лінгвокультурологічний і лінгвопрагматичний підходи до вивчення різних рівнів слов'янських мов.

1.7. Комп'ютерна і корпусна лінгвістика в дослідженні слов'янських мов. Корпуси слов'янських мов. Проблеми граматики і лексикології в перспективі корпусної лінгвістики. Проблеми автоматичного аналізу і переклад. Створення і використання інтернетресурсів.

2.0. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО, КУЛЬТУРОЛОГІЯ, ФОЛЬКЛОРИСТИКА

2.1. Слов'янський фольклор, міфологія і традиційна духовна культура. Проблеми і перспективи компаративного дослідження фольклору. Народні вірування, обрядові практики і обрядовий фольклор: текст і контекст. Традиційний фольклор і проблеми національної ідентифікації. Автентичний фольклор і віддзеркалення в нім ментальних особливостей слов'янських етносів. Фольклор пограниччя і слов'янських діаспор. Сучасні форми фольклору; постфольклор. Взаємозв'язок і взаємодія традиційних і сучасних форм слов'янського фольклору. Фольклор і художня література.

2.2. Історія слов'янських літератур і аналіз художнього тексту. Слов'янські літератури в контексті європейського і світового культурно-історичного процесу. Традиційне і новаторське в слов'янській прозі, поезії, драматургії. Проблеми жанрів в слов'янських літературах. Текст і інтертекстуальність в дослідженнях слов'янських літератур. Напрями в слов'янських літературах; роль і значення іноземних впливів у їх генезисі та розвитку, національна специфіка напрямів. Національна міфологія і її художнє конструювання в слов'янських літературах. Пам'ятки слов'янських літератур, текстологія і едіційна практика.

2.3. Література і релігія. Проблема літературної взаємодії в рамках Slavia Orthodoxa і Slavia Romana. Конфесійне самовизначення і літературна динаміка. Народна релігійність, канонічні й апокрифічні літературні традиції. Slavia Christiana у відображенні поетичного епосу слов'янських народів. Синтез фольклору і біблійних традицій в слов'янській культурі. Переклади Біблії. Біблійні аллюзії в сучасних слов'янських літературах.

2.4. Слов'янський переклад і міжслов'янські переклади. Роль перекладу в становленні старих, нових і сучасних слов'янських літератур. Соціокультурні, естетичні, мовні особливості міжслов'янського перекладу.

2.5. Література – філософія – ідеологія. Естетичне і етичне, національне і інтернаціональне в слов'янських літературах Нового часу. Місце письменника в соціально-політичному житті епохи. Національне відродження і його віддзеркалення в слов'янських літературах. Специфіка формування білоруської літератури.

2.6. Літературна критика і публіцистика. Літературні журнали в літературному процесі в слов'янських країнах. Естетичне і соціальне в слов'янській літературній критиці. Значення літературних журналів в соціально-історичних змінах в слов'янських країнах: Новий і Новітній час.

2.7. Проблеми сучасних слов'янських літератур. Діалог актуального художнього мислення з національною літературною класикою. Література діаспори і зміна літературного канону в слов'янських країнах. Постмодернізм у просторі традиційного суспільства і класичної культури. Слов'янські літератури і кіно. Роль молодіжної субкультури в слов'янській літературі останніх років.

3.0. ІСТОРІЯ СЛАВІСТИКИ

3.1. Міжнародні з'їзди славістів: традиції, досягнення, перспективи.

3.2. Історія і сучасний стан славістики в світі.

ТЕМИ ДЛЯ КРУГЛИХ СТОЛПІВ

1. Скориніана в слов'янському і європейському контексті.
2. Мова, література, культура ВКЛ в слов'янському і європейському контексті.
3. Національні типи постмодернізму в слов'янських літературах.

(МОЖЛИВІ ТЕМИ:

4. Т.Г. Шевченко (до 200-ліття з дня народження).
5. Внесок славістики в сучасну світову культуру).

Відомості про авторів

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БАГМУТ Ірина Віталіївна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова; лектор української мови Сегедського наукового університету (Угорщина)

БАРЧУК Володимир, кандидат філологічних наук, директор Коломийського інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
БЕЛЕЙ Любомир Омелянович, доктор філологічних наук, професор, Ужгородський національний університет

БУЛАХОВСЬКИЙ Кирило Анатолійович, аспірант кафедри української мови, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, вчитель української мови і літератури Нерубайської загальноосвітньої школи № 2 (I–III ступенів)

ВОРОНИЧ Ганна Василівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут української мови НАН України

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики української мови, Інститут української мови НАН України

ЗАГНІТКО Анатолій Панасович, доктор філологічних наук, професор, академік АН ВШ України, завідувач кафедри української мови та прикладної лінгвістики, Донецький національний університет

КОВАЛЬЧУК Михайло Петрович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри філології Коломийського інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

КОВТУН Альбіна Анатоліївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича

ЛАВЕР Оксана Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Ужгородський національний університет

ЛУЧИК Алла Анатоліївна, доктор філологічних наук, професор, кафедри загального і слов'янського мовознавства, національний університет “Києво-Могилянська академія”

МАЛИНОВСЬКА Галина Романівна, старший викладач кафедри іноземних мов, Львівська державна фінансова академія

МАСЕНКО Лариса Терентіївна, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови, Національний університет “Київська Могилянська академія”

СЕЛІГЕЙ Пилип Олександрович, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут мовознавства імені О.О. Потебні НАН України

СКАБ Мар'ян Стефанович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича.

СУЛИМА Олеся Петрівна, асистент кафедри української мови, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ФАРІОН Ірина Дмитрівна. Кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Національного університету “Львівська політехніка”

ХАЛИМОНЕНКО Григорій Іванович, доктор філологічних наук, професор кафедри тюркології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЯРУН Галина Михайлівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Український мовно-інформаційний фонд НАН України

ЯЦЕНКО Ніна Олександрівна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу наукової термінології, Інститут української мови НАН України

Зміст

Дослідження

- 3 *Пилип Селігей*
Юрій Шевельов — майстер наукового стилю
- 22 *Олеся Сулима*
Складений іменний присудок у науковому стилі
- 30 *Ірина Багмут*
Ієрархія лексем у польовій структурі
- 42 *Оксана Лавер*
Функціональний аспект антропонімної лексики у творах П. Куліша
- 57 *Ірина Фаріон*
Місце простої руської мови у мовній концепції Івана Вишенського
- 68 *Любомир Белей*
„Сторінки минулого” Олександра Лотоцького як джерело історії української літературної мови
- 75 *Малиновська Галина*
Концепт “ГРОШ” в українській мовній картині світу
- 85 *Григорій Халимоненко*
Походження слова *чумак*
- 89 *Кирило Булаховський*
Стан і проблеми розвитку україномовної локалізації комп’ютерних програм

Наукова хроніка

- 95 *Юдіт Барталіш-Бан, Михайло Кондор, Іван Семенюк*
Міжнародний науковий симпозіум, присвячений 10-річчю українського відділення в Клузькому університеті імені Бабеша-Боляї (Клуж-Напока, березень 2010 р.)
- 99 *Володимир Барчук, Михайло Ковальчук*
Всеукраїнська наукова конференція «Гуцульський діалект: минуле і сучасність»
- 107 *Ніна Яценко*
Пленум Координаційної ради «Українська мова» на тему: „Українська мова в Україні: сьогодення і перспективи” (м. Київ, 5 листопада 2010 р.).
- 116 *Ковтун А.А., Скаб М.С.*
Міжнародна наукова конференція „Українська мова і сфера сакрального”

Ювілеї	122	<i>Катерина Городенська</i> Іван Романович Вихованець — видатний грамати́ст, теоретик, новатор
	132	<i>Анатолій Загнітко</i> На грамати́чних вершинах
	143	<i>Бігусяк М.</i> Микола Петрович Лесюк. Штрихи до портрета: науковця, педагога, українця
Рецензії	149	<i>Лариса Масенко</i> Польський славіст про українсько-російську вербальну «дорогу навпростець» (Bracki Artur. Surżyk: Historia i terażniejszość. — Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego. — Gdańsk 2009. — 273 s.)
	154	<i>Ганна Воронич</i> Не на жарт поважно (Наталя Хобзей, Ксеня Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Дідик-Меуш. Лексикон львівський: поважно і на жарт. — Львів, 2009. — 670 с.)
	157	<i>Василь Лучик</i> Праслов'янська топонімія балканського ареалу як цілісне системне явище (Іліаді О.І. Слов'янські мовні релікти в топонімії Балкан. — К. — Кіровоград: Код, 2008. — 418 с.)
Пам'яті	164	<i>Галина Ярун, Алла Лучик</i> Марія Михайлівна Пещак (24 листопада 1928 — 23 січня 2010)
	171	<i>Колектив кафедри української мови... Рівнен- ського гуманітарного ун-ту</i> Пам'яті професора К.Ф. Шульжука
Мовна мозаїка		<i>Катерина Городенська</i>
	21	Як уникнути <i>посадки</i> ?
	41	<i>До́нька</i> – <i>до́нечка</i> – <i>до́ня</i> , але <i>дочка́</i>
	67	<i>Керівна партія</i> чи <i>партія влади</i> замість <i>правлячої партії</i>
	74	Документ <i>показують</i> , а не <i>пред'являють</i>
Відомості про авторів	115	Виправте
	174	